

16 (2021)

ISSN 2353-9178
e-ISSN 2543-8859

TURYSTYKA I ROZWÓJ REGIONALNY

TOURISM AND REGIONAL DEVELOPMENT

SZKOŁA GŁÓWNA GOSPODARSTWA WIEJSKIEGO W WARSZAWIE

WARSAW UNIVERSITY OF LIFE SCIENCES – SGGW

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

TURYSTYKA I ROZWÓJ REGIONALNY

TOURISM AND REGIONAL DEVELOPMENT

2021

nr 16

Wydawnictwo SGGW

Rada Programowa

Jarosław Gołębiowski – SGGW w Warszawie
Anna Ivolga – Stavropol State Agrarian University (Rosja)
Vicky Katsoni – University of West Attica (Grecja)
Alina Katunian – Vilniaus Kolegija - University of Applied Sciences (Litwa)
Ivan Mostoviak – Uman National University of Horticulture (Ukraina)
Lubov Mykhaylova – Sumy National Agrarian University (Ukraina)
Vitaliy Rybchak – Uman National University of Horticulture (Ukraina)
Jan Sikora – Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu
Izabella Sikorska-Wolak, PSW w Białej Podlaskiej
Olena Slavkova – Sumy National Agrarian University (Ukraina)
Josu Takala – University of Vaasa (Finlandia)
Andrzej Wiatrak – Uniwersytet Warszawski
Brigita Žuromskaite – Mykolas Romeris University (Litwa)

Komitet Redakcyjny

Krystyna Krzyżanowska – redaktor naczelny
Jan Zawadka – sekretarz redakcji
Redaktorzy tematyczni:
Turystyka – Henryk Tracz, Irena Ozimek, Agata Balińska
Doradztwo i przedsiębiorczość – Anna J. Parzonko, Anna Sieczko
Zarządzanie informacją – Joanna Paliszkiwicz, Ewa Jaska, Agnieszka Werenowska, Ewa Stawicka
Rozwój regionalny – Zbigniew Brodziński, Iwona Kowalska
Redaktor językowy (język polski) – Agata Cienkusz
Redaktor językowy (język angielski) – Christian Richter
Redaktor statystyczny – Joanna Kisielińska

Recenzenci za rok 2021

Viktorija Baidala, Agata Balińska, Wioletta Bieńkowska-Gołasa, Małgorzata Bogusz, Alla Chykurkova, Dominik Dębrowski, Anatolii Dibrova, Magdalena Forfa, Piotr Gabryjończyk, Svitlana Hrynkevych, Margarita Iđoraitė, Anna Ivolga, Ewa Jaska, Anna Jęczmyk, Vicky Katsoni, Alina Katunian, Barbara Kiełbasa, Barbara Konecka-Szydłowska, Marcin Kopyra, Mykola Misyuk, Arkadiusz Niedziółka, Czesław Nowak, Anna J. Parzonko, Nataliia Petrenko, Joanna Pietrzak-Zawadka, Michał Roman, Anna Sieczko, Agnieszka Siedlecka, Serhii Sokoliuk, Jarosław Ugłis, Arkadiusz Weremczuk, Monika Wojcieszak-Zbierska, Jan Zawadka, Brigita Žuromskaitė

Redakcja

Turystyka i Rozwój Regionalny
Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie
Wydział Nauk Ekonomicznych
Katedra Ekonomiki Edukacji, Komunikowania i Doradztwa
ul. Nowoursynowska 166, 02-787 Warszawa
tel.: (+48 22) 59 34 151, tel./fax: (+48 22) 59 34 202
e-mail: tirr@sggw.pl

Projekt okładki – Ewa Maj

Wersja papierowa jest wersją pierwotną.

ISSN 2353-9178 e-ISSN 2543-8859

Wydawnictwo SGGW

ul. Nowoursynowska 166, 02-787 Warszawa
tel. 22 593 55 20 (-22; -23 – sprzedaż)
e-mail: wydawnictwo@sggw.edu.pl
www.wydawnictwosggw.pl

Druk: Libra-Print, al. Legionów 114B, 18-400 Łomża

Spis treści

Contents

Nataliia Blenda, Vitaliy Rybchak

Features of food market formation in Ukraine 5

Małgorzata Bogusz, Barbara Kiełbasa

Formy i metody doradztwa w agrobiznesie na podstawie działalności szkoleniowej ośrodków doradztwa rolniczego w dobie pandemii COVID-19 15

Forms and methods of advisory in agribusiness based on training activities of agricultural advisory centres in the time of COVID-19 pandemic

Katarzyna Gabryjończyk, Piotr Gabryjończyk

Pomniki historii jako element kształtowania ruchu turystycznego w regionie 27

Historic monuments as an element of shaping tourist traffic in the region

Anna Grontkowska

Zmiany użytkowania gruntów w województwie mazowieckim w latach 2002-2019 41

Land use changes in the mazowieckie voivodeship in years 2002-2019

Oleg Kucher, Zoia Pustova, Nataliia Pokotylska, Natalia Pustova

Organic market formation in Ukraine 55

Wioletta Olejniczak

Kierunki aktywności Kół Gospodyń Wiejskich 67

The activity of the Farmers' Wives' Association

Anna J. Parzonko, Anna Sieczko

Zaufanie jako determinanta rozwoju przedsiębiorczości zespołowej na obszarach wiejskich 77

Trust as the determinant of the development of team entrepreneurship

Joanna Pietrzak-Zawadka, Jan Zawadka

The importance and use of forest areas in local development 89

Lesia Voliak

Analytical assessment of sunflower production in Ukraine 101

Arkadiusz Weremczuk, Michał Wielechowski, Joanna Wrzesińska-Kowal

Developments and convergence of real housing prices in Poland during the COVID-19 pandemic: focus on voivodeship capitals 111

Nataliia Blenda , **Vitaliy Rybchak**

Uman National University of Horticulture

Features of food market formation in Ukraine

Summary. The article examines the peculiarities of the formation of the food market of Ukraine and trends in its development. The actual capacity of the domestic market for certain products has been determined, taking into account the decrease in the average per capita consumption of certain food products by the population and the reduction in the population of Ukraine. It is established that the growth of gross output of agricultural products has improved the level of self-sufficiency in food in Ukraine. Meeting the needs of the population in food, within its purchasing power, is almost entirely provided by domestic products, except fruits, berries, and grapes. The level and dynamics of import dependence of the food market as a whole and in the context of individual product groups are determined.

Key words: food market, food products, self-sufficiency, export, import

Introduction

In the conditions of a sharp rise in food prices and a decrease in the purchasing power of the population, the problems of the development of the domestic food market become extremely important, as its condition determines the food security of the country.

The food market belongs to the resource type of markets. This is the only market of its kind, which has not only great economic but, above all, social significance. The peculiarity of the food market is its dependence on living standards, its solvency, as well as on factors influencing agricultural production: seasonality, dependence on climatic conditions, a combination of economic and natural laws, increasing **intersectoral imbalances**, and destruction of logistics.

Methodology

The most important elements of the food market are demand, supply, market price, and competition, which characterize market conditions. In this case, the demand for food products is not determined by demand at all but is based on the availability of appropriate financial resources of effective demand. Solvent demand in

Nataliia Blenda ORCID: 0000-0001-7991-4910; Vitaliy Rybchak ORCID: 0000-0002-9362-9486

 nblenda176@gmail.com1

the food market expresses the aggregate demand for marketable products at a given level of market prices for food and raw materials and is determined based on the analysis of the dynamics of volumes and structure of marketable products and the average price level.

The productive potential of the food market must be balanced with the consumer potential, which is determined by the ability of the population to purchase a certain amount of food. Consumer potential is characterized by indicators of market capacity.

Assessing the actual capacity of the domestic food market, as well as the possible capacity to ensure minimum and rational consumption rates, allows you to assess the potential of the food market, to identify internal reserves for investment. The low purchasing power of the population causes the low capacity of the domestic food market, and its high vulnerability to even minor changes in retail food prices¹. The indicator of domestic market capacity is calculated as the product of average annual per capita consumption of a particular product and the average annual population and is an important element for compiling supply and demand balances by type of product and assessing the country's food independence².

B.V. Egorov and K.B. Kozak³ characterize the capacity of the food market as a set of food products on the market for a certain period of time. The main factors influencing the capacity of the market, according to their definition are sales of goods, the number of enterprises operating in the market as sellers and trade intermediaries, as well as their size.

Based on the analysis of information and analytical data obtained, calculate the real capacity of the food market as the sum of indicators of production, imports, balances in the trade network and created state stocks, excluding exports:

$$\epsilon = Opr + Oim + Ol.f. + Os.r. - Oe^4, \quad (1),$$

where:

ϵ – real capacity of the food market;

Opr – the volume of domestic food production;

Oim – the volume of imports of products;

$Ol.f.$ – the amount of food leftovers in the retail network;

$Os.r.$ – the amount of available state reserves;

Oe – the volume of food exports.

¹ С.В. Щербина: Методологічні аспекти аналізу індикаторів продовольчої безпеки України. „Статистика України” 2014, no 3, p.63-68, http://194.44.12.92:8080/jspui/bitstream/123456789/1172/1/6368_3%272014%2866%29_Shcherbyna.pdf, access: 12.10.2021.

² М. Бургій, І. Клименко, І. Ус: Спільна аграрна політика Європейського Союзу: можливості та виклики для України. К.: НІСД, 2011, 19 с.

³ Б.В. Егоров, К.Б. Козак: Визначення ємності регіонального продовольчого ринку. Інвестиції: практика та досвід. 2014, no 15, p. 49-51, http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipd_2014_15_12, access: 12.10.2021.

⁴ *Ibidem*, access: 12.10.2021.

In addition to determining the actual capacity of the market, the study provides the possibility of calculating the potential capacity. Potential capacity – the maximum possible sales volume, based on a certain set of potential consumers who buy food, in accordance with physiological norms of consumption. However, the potential capacity of the food market cannot be achieved, given the existing constraints on the part of consumers: household incomes, financial constraints, limited consumption, traditions, preferences, and so on.

The domestic market is formed taking into account export, and import flows. V.K. Olefir notes that in the process of integration into world economic relations, Ukraine's economy has faced several problems. One of these problems has been excessive import dependence, which emerged in the 1990 and remains significant to this day. High dependence on imports hinders the sustainable development of the economy and makes it dependent on external conditions. The dominance of imports hinders the development of domestic production, stimulates the flow of resources from production to trade. Competitive industries can withstand competitive pressure from imports, and non-competitive ones are forced to give up their share of the domestic market. The spread of imports in the domestic market is also due to the unfavorable investment climate and imperfect system of protection of domestic producers⁵.

Research results

The main direction of development of the food market of Ukraine is the orientation on the satisfaction of needs of consumers with production of domestic production of high quality and at reasonable prices.

The economic features of the food market, as a single integrated system, are:

- a significant number of market participants, none of which has a dominant position and does not have a decisive share in the structure of production and the market;
- the barrier to entering the number of market participants and in the field of production of new producers is quite low;
- most types of products circulating on the market are relatively standard;
- territorial differences within the country for most products are weak, but the industry is characterized by a significant influence of competitors at the national and international levels;
- the constant existence of consumer demand for products (especially for the main types of food) and its inelastic nature. Food prices are overly elastic to changes in supply. However, in terms of declining incomes, the level of consumption of most products decreases, especially the most expensive, which leads to significant fluctuations in food production and bringing its value to the level of effective demand;
- the significant impact of demand on price movements, which leads to partial fluctuations in market conditions depending on short-term changes in supply and demand:

⁵ В.К. Олєфір: Оцінка імпортозалежності ринку продовольчих товарів України. Економіка і Прогнозування 2016, no 4, p. 91-105, http://nbuv.gov.ua/UJRN/econprog_2016_4_8, access: 12.10.2021.

when demand decreases, prices fall more than production, and when demand expands, production increases faster than rising prices⁶.

The analysis of the production and consumption of the main types of food products allows us to determine the capacity of the main food markets, including the markets of sugar, oil, meat and meat products, milk and dairy products, bread and bakery products, fruits and berries etc.

The calculation of market capacity based on consumption norms of a particular product is used mainly for food products, raw materials, and consumables. The basis for the calculations is the annual consumption rates per capita and the total population.

In Ukraine, there is a tendency to reduce the consumption of certain foods by the population. Thus, the decrease in per capita consumption leads to a reduction in the capacity of the domestic market (Table 1).

Compared to 2015, in 2019 there was a change in the actual capacity of the domestic market for most food groups. It is noteworthy that there was an increase in consumer demand in 2019 compared to 2015 for those foods whose consumption lags behind the rational norms (meat and meat products, fruits and berries, and eggs).

Table 1. Assessment of the capacity of the domestic market of Ukraine for individual products, thousand tons

Product	2015	2016	2017	2018	2019	2019 to 2015; +, -
Grain and grain products	5897	5745	5655	5610	5470	-427
Potato	5892	5966	6091	5893	5705	-187
Vegetables and melons	6890	6984	6783	6927	6924	+34
Fruits, berries and grapes	2179	2119	2242	2445	2469	+290
Sugar	1528	1420	1290	1260	1212	-316
Oil	525	497	496	501	504	-21
Meat and meat products	2179	2195	2195	2232	2252	+73
Milk and dairy products	8995	8942	8496	8355	8428	-567
Eggs*	694	659	670	671	683	+11

*for recalculation the average weight of one egg – 57,75 g is taken

Source: calculated by the author according to the data **Agriculture of Ukraine 2019: Statistical Yearbook**. State Statistics Service of Ukraine, 2020, http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/09/zs_sg_Ukr_2019.pdf, access: 12.10.2021.

Compared to 2015, in 2019 there was a change in the actual capacity of the domestic market for most food groups. It is noteworthy that there was an increase in consumer demand in 2019 compared to 2015 for those foods whose consumption lags behind the rational norms (meat and meat products, fruits and berries, and eggs). At the

⁶ В.К. Олефір: Оцінка імпортозалежності ринку..., *op. cit.*, p. 91-105, http://nbuv.gov.ua/UJRN/econprog_2016_4_8, access: 12.10.2021.

same time, the decrease in per capita consumption and the reduction of the population of Ukraine (on January 1, 2020, the permanent population of Ukraine was 41,732.8 thousand people, which is 1,027.7 thousand people less than on January 1, 2016⁷) led to a reduction in the capacity of the domestic market in 2019 compared to 2015 for such product groups as grain, potatoes, sugar and milk and dairy products.

The main task of the state in solving the problem of providing the population with food is primarily to maximize the use of domestic production potential and reduce import dependence on certain types of food. Filling the national food market with goods of own production, due to the state and development of the agricultural sector and food and processing industries⁸.

The growth of gross production of agricultural products has improved the level of self-sufficiency in food in Ukraine⁹, which is determined by the ratio of production of a particular product and its domestic use in the country (Fig. 1).

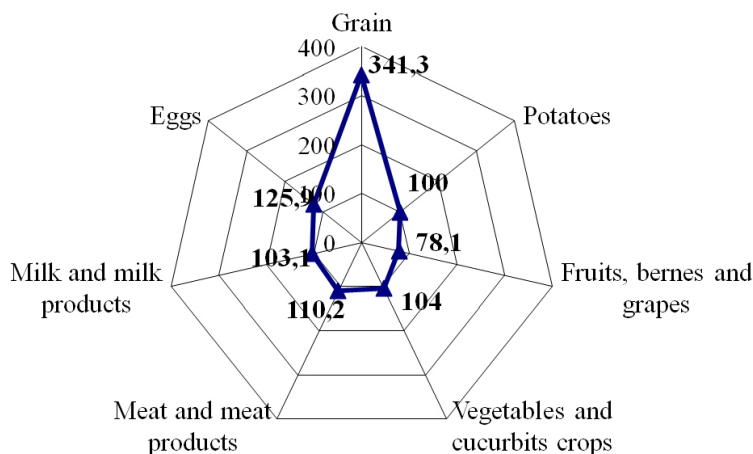

Figure 1. Self-sufficiency by main food-stuffs of 2019 [%]

Source: made by the author based on the data *Agriculture of Ukraine 2019: Statistical Yearbook*. State Statistics Service of Ukraine, 2020, http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/09/zb_sg_Ukr_2019.pdf, access: 12.10.2021.

In 2019, meeting the needs of the population in food, within its purchasing power, is almost entirely provided by domestic products, except for fruits and berries. The level of self-sufficiency for fruits, berries, and grapes is not sufficient - 78.1%, i.e. Ukraine is

⁷ Demographic Yearbook Population of Ukraine for 2019. State Statistics Service of Ukraine. 2020, p. 22, http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/10/zb_nas_2019.pdf, access: 25.09.2021.

⁸ Н.О. Бленда: Оцінка сучасного стану продовольчого ринку України. Вісник ХНАУ ім. В.В. Докучаєва. Серія „Економічні науки” 2019, по 4(2), р. 147-155.

⁹ Н.О. Бленда: Сучасний стан та розвиток продовольчого комплексу України. Вісник ХНАУ. Серія „Економічні науки” 2018, по 1, р. 71-82.

forced to import goods from this food group. The negative balance on fruits, berries, and grapes was formed in 2014 – together with the annexation of Crimea, Ukraine lost 20% of grape production. By the way, the contribution of Crimea to the national grain production was small – within 5%. The most significant loss in rice production, as more than 60% of this crop was located on the peninsula. However, this market in Ukraine has always been import dependent – domestic production covered a maximum of one-fifth of demand¹⁰.

The production potential of the agricultural sector of Ukraine significantly exceeds the needs of the domestic market, which on the one hand should promote the development of the national economy and increase export opportunities, and on the other – increase farmers' incomes and ensure synergies with other sectors of the national economy¹¹.

The total amount of exports to Ukraine in 2019 increased to 50054.6 million US dollars, we note an increase of 5.7% compared to the previous 2018. Along with the growth of revenue from export transactions, we note an increase in imports of goods in 2019 by 6.3% compared to 2018 to the amount of 60,800.2 million USD. At the same time, the negative balance on exports and imports of goods increased in 2019 to 10,745.6 million USD. In 2019, 22144.2 million US dollars – 44.2% of the total amount of foreign exchange earnings from exports of goods received from exports of agricultural products and the food industry, which is the highest figure in recent years. Imports of agricultural products and the food industry in 2019 amounted to 5,736.0 billion. USD, which in the overall structure of imports is 9.4%, while we note increased compared to 2018 by 680.6 million USD or by 13.5%¹².

The formation of the domestic food market, in addition to gross domestic production, depends on exports and imports of certain groups of food products (Table 2).

Analysis of the dynamics of export-import operations with food products showed that exports of some agricultural products have a rapid upward trend. Thus, grain exports increased by 19587 thousand tons in 2019. compared to 2015, and oil exports increased by 2391 thousand tons over the same period. Along with the increase in exports, imports of some types of products are also growing. Thus, in 2019, fruit imports increased by 464 thousand tons to 1,052 thousand tons compared to import in 2015. We also see a significant increase in imports of potatoes, vegetables, and milk and dairy products.

The growth of imports of milk and dairy products is taking place against the background of a significant decrease in exports of this type of product, which is determined by a significant reduction in milk production in Ukraine. Meeting the needs of the popula-

¹⁰ Т.Т. Ковальчук, В.К. Черняк, В.Я. Шевчук: Актуалітети політики розвитку. Знання, Київ 2009, р. 131.

¹¹ Н.О. Бленда: Сучасний стан та розвиток..., *op. cit.*, p. 71-82.

¹² Ukraine's foreign trade in goods and services in 2019, <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=30d3074d-6882-4aacbc4ff4af8a30b221&title=DovidkazovnishniaTorgivliaUkrainiTovaramiTaPoslugamiU2019-Rotsi>, access: 12.10.2021.

Table 2. Dynamics of export-import by individual groups food products, thousand tons

Product	2015		2016		2015		2016		2019 p		2019 to 2015; +, -	
	export	import	export	import	export	import	export	import	export	import	export	import
Grain and grain products	38 338	190	38 338	190	42 499	255	42 940	280	57 925	291	19 587	101
Potato	15	17	15	17	18	24	22	28	6	278	-9	261
Vegetables and melons	212	95	212	95	444	129	434	188	284	313	72	218
Fruits, berries and grapes	324	588	324	588	291	819	331	878	433	1052	109	464
Sugar	153	4	153	4	617	7	594	3	248	4	95	-
Oil	4 253	160	4 253	160	5 988	239	5 986	259	6 644	250	2 391	90
Meat and meat products	245	158	245	158	351	233	399	283	487	261	242	103
Milk and dairy products	464	78	464	78	835	132	807	180	593	337	129	259
Eggs*	126	11	126	11	155	7	186	4	198	5	72	-6

*for recalculation the average weight of one egg – 57,75 g is taken

Source: calculated by the author according to the data Agriculture of Ukraine 2019: Statistical Yearbook. State Statistics Service of Ukraine, 2020, http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/09/zb_sg_Ukr_2019.pdf, access: 12.10.2021.

Table 3. Percentage of import dependence of the domestic market of Ukraine on certain types of products [%]

Product	2015	2016	2017	2018	2019	2019 +, - to 2015
	Grain and grain products	3,2	4,2	4,5	5,0	5,3
Potato	0,3	0,5	0,4	0,5	4,9	+4,6
Vegetables and melons	1,4	1,9	1,9	2,7	4,5	+3,1
Fruits, berries and grapes	37,0	34,5	36,5	35,9	42,6	+5,6
Sugar	0,3	0,4	0,5	0,2	0,3	-
Oil	30,5	44,1	48,2	51,7	49,6	+19,1
Meat and meat products	7,3	8,3	10,6	12,7	11,6	+4,3
Milk and dairy products	0,9	1,1	1,6	2,2	4,0	+3,1
Eggs*	1,6	0,8	1,0	0,6	0,7	-0,9

*for recalculation the average weight of one egg – 57,75 g is taken

Source: calculated by the author according to the data Agriculture of Ukraine 2019: Statistical Yearbook. State Statistics Service of Ukraine, 2020, http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/09/zb_sg_Ukr_2019.pdf, access: 12.10.2021.

tion in food within its purchasing power in 2019, as in previous years, was carried out mainly through domestic products.

The calculation of import dependence of certain types of products is shown in Table 3.

The study shows that the domestic market depends on the purchase of agricultural and food products in other countries to meet domestic needs. First of all, it is fruits, berries, and grapes (the share of imports in these groups in total consumption is very high in 2019 is 42.6% with a 30 percent threshold), oils other than sunflower (the share of imports – 49.6%) and meat and meat products (share of imports – 11.6%). In part, a significant percentage of imports of fruits, berries, and oil is determined by the import into Ukraine of products that are not produced in our natural and climatic conditions: tropical fruits, olive oil etc.

However, the import of such product groups as grain, potatoes and vegetables can be considered economically unreasonable given the existing resource potential of the country. Provided that the production of these types of agricultural products is adjusted to the required volumes, Ukraine can guarantee its food security.

Conclusions

Despite the growth of gross output in the agricultural sector and the improvement of food self-sufficiency, the problem of food security is still unresolved. The development of the food market and the economy in general is constrained by the mismatch between the levels of production and consumption of food, and the low purchasing power of the population.

The modern food market - an economic system in which the market mechanism – price, demand, supply – is the main means of coordination in the production of goods and their distribution among consumers. However, the food market is imperfect, the demand for food is not met by increasing production but is formed in conditions of low solvency of the population, the actual consumption of food does not reach the level of rational physiological norms.

In this period, the volume of production and the structure of supply in the market is determined by the purchasing power of the population, with a significant deviation of the qualitative structure of the food market from the optimal consumption rates. Effective development of the food market, which will ensure the balance of supply and demand and meet the needs of the population in quality food should take place by combining the laws of a market economy, appropriate public administration, and improving living standards.

Literature

Agriculture of Ukraine 2019: Statistical Yearbook. State Statistics Service of Ukraine, 2020, http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/09/zb_sg_Ukr_2019.pdf, access: 25.09.2021.

Бленда Н.О.: *Оцінка сучасного стану продовольчого ринку України*. Вісник ХНАУ ім. В.В. Докучаєва. Серія „Економічні науки” 2019, **но 4(2)**, **р. 147-155**.

Бленда Н.О.: *Сучасний стан та розвиток продовольчого комплексу України*. „Вісник ХНАУ. Серія Економічні науки” 2018, **но 1**, **р. 71-82**.

- Бугрій М., Клименко І., Ус І.: Спільна аграрна політика Європейського Союзу: можливості та виклики для України. К.: НІСД, 2011.
- Demographic yearbook Population of Ukraine for 2019. State Statistics Service of Ukraine. 2020, p. 22, http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2020/zb/10/zb_nas_2019.pdf, access: 25.09.2021.
- Егоров Б.В., Козак К.Б.: Визначення ємності регіонального продовольчого ринку. Інвестиції: практика та досвід. 2014, no 15, p. 49-51, http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipd_2014_15_12, access: 12.10.2021.
- Ковальчук Т.Т., Черняк В. К., Шевчук В.Я.: Актуалітети політики розвитку. Знання, Київ 2009.
- Олефір В.К.: Оцінка імпортозалежності ринку продовольчих товарів України. Економіка і Прогнозування 2016, no 4, p. 91-105, http://nbuv.gov.ua/UJRN/econprog_2016_4_8, access: 12.10.2021.
- Ukraine's foreign trade in goods and services in 2019, <http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=30d3074d-6882-4aac-bc4ff4af8a30b221&title=DovidkazovnishniaTorgivliaUkrainiTovaramiTaPoslugamiU2019-Rotsi>, access: 12.10.2021.
- Щербина С.В.: Методологічні аспекти аналізу індикаторів продовольчої безпеки України. Статистика України 2014, no 3, p. 63-68, http://194.44.12.92:8080/jspui/bitstream/123456789/1172/1/6368_3%2720%2014%2866%29_Shcherbyna.pdf, access: 12.10.2021.

Małgorzata Bogusz✉, **Barbara Kiełbasa**

Uniwersytet Rolniczy w Krakowie, Katedra Zarządzania i Ekonomii Przedsiębiorstw

Formy i metody doradztwa w agrobiznesie na podstawie działalności szkoleniowej ośrodków doradztwa rolniczego w dobie pandemii COVID-19

Streszczenie. W sektorze agrobiznesu funkcjonuje wiele różnych podmiotów. Często współpracują one ze sobą lub są od siebie zależne. Jednym z ważnych uczestników tego sektora są ośrodki doradztwa rolniczego, które w każdym z szesnastu województw prowadzą działalność doradczą, edukacyjną, informacyjną i upowszechnieniową dla beneficjentów związanych z agrobiznesem. W artykule przedstawiono analizę i wnioski odnoszące się do bieżącej działalności edukacyjnej ośrodków doradztwa, omówiono najważniejsze formy i metody doradcze. Celem pracy była ocena działalności szkoleniowej wojewódzkich ośrodków doradztwa rolniczego, ze szczególnym uwzględnieniem form i metod doradztwa grupowego. Szczególny nacisk położono na identyfikację nowych form szkoleniowych, wprowadzonych w związku z ograniczeniem spotkań bezpośrednich, wynikających z rozprzestrzeniania się pandemii. Na podstawie przeprowadzonych badań można wskazać, iż ośrodki doradztwa rolniczego skutecznie realizują założone plany szkoleniowe. Tematyka szkoleń i innych metod grupowych jest dostosowana do potrzeb odbiorców. Można również uznać, iż nowe formy szkoleniowe (online, nauczanie zdalne) znajdują powszechne zastosowanie w działalności doradztwa w agrobiznesie. W tym celu konieczne jest zapewnienie odpowiedniej infrastruktury technicznej i technologicznej zarówno ośrodkom doradztwa rolniczego, jak i uczestnikom sektora agrobiznesu.

Słowa kluczowe: działalność szkoleniowa, ośrodki doradztwa rolniczego, formy doradcze

Wstęp

Agrobiznes jest działalnością człowieka ściśle związaną z produkcją i przetwarzaniem żywności. Tworzy go wiele podsystemów obejmujących takie aspekty, jak pozyskiwanie surowców, produkcja żywności, jej dystrybucja i sprzedaż¹. W gospodarce narodowej na agrobiznes składa się wiele działów. Oprócz produkcji rolnej stanowią go leśnictwo i łowiectwo, rybołówstwo, przetwórstwo surowców rolniczych i przemysł spożywczy,

¹ A. Woś: Makroekonomia. Wydawnictwo Key Text, Warszawa 1996, s. 45-50.

obrót produktami gotowymi, a także usługi dla rolnictwa². Agrobiznes tworzą także firmy dostarczające środki do produkcji rolniczej (maszyny, urządzenia, środki ochrony roślin, nawozy itd.).

Biorąc pod uwagę doradztwo w tym subsystemie gospodarki narodowej, można zauważyć, iż integruje on wiele dziedzin wiedzy, poczynwszy od technologii produkcji, ekonomii, handlu, zarządzania, aż do marketingu czy bankowości³. Według Wosia⁴, agrobiznes należy rozpatrywać w ujęciu społecznym, jako proces, w którym występuje wielu uczestników zgłaszających różne potrzeby. Tworzy się w ten sposób złożona struktura różnych podmiotów, pośrednio lub bezpośrednio od siebie zależnych. Działalność uczestników agrobiznesu wzajemnie się przenika i uzupełnia⁵. Z tego względu zadania doradztwa w agrobiznesie będą niezwykle złożone. Ich nadrzędnym celem jest pomoc klientom w realizacji ich planów i podejmowaniu optymalnych decyzji⁶. Spektrum problemów klientów jest niezwykle szerokie z uwagi na zróżnicowanie podmiotów tworzących agrobiznes, dlatego też można je analizować z różnych punktów widzenia⁷.

Rozpatrując organizację agrobiznesu całościowo, można wskazać pewne ogólne zadania doradztwa, odnoszące się do niektórych podsystemów sektora agrobiznesu⁸. Są to przede wszystkim działania doradcze, edukacyjne, informacyjne i upowszechnieniowe⁹. Działania realizowane przez ośrodki doradztwa rolniczego pozwalają poszerzyć wiedzę klientów lub usystematyzować posiadane informacje. W wielu przypadkach klient poszukuje nowej wiedzy. W tym celu może skorzystać z wielu różnych form edukacyjnych oferowanych przez ośrodki doradztwa rolniczego dla rolników, przedsiębiorców i mieszkańców obszarów wiejskich¹⁰.

Dane i metody badawcze

W artykule przedstawiono wybrane działania doradztwa przeznaczone dla niektórych uczestników sektora agrobiznesu. Omówiono formy i metody doradcze, wykorzystujące różne systemy kształcenia osób zaangażowanych w działalność rolniczą lub okołorolniczą. Analizę opracowano na podstawie danych pozyskanych z ośrodków doradztwa rolniczego w Polsce w formie raportów z prowadzonej działalności szkoleniowej.

² F. Kapusta: Agrobiznes. Wydawnictwo Difin, Warszawa 2012, s. 121-127.

³ A.J. Parzonko: Selected aspects of agricultural extension services in Poland. *Economic and Regional Studies* 2016, nr 9, s. 121-130.

⁴ Ibidem, s. 45-50.

⁵ W. Poczta, A. Mrówczyńska-Kamińska: Agrobiznes w Polsce jako subsystem gospodarki narodowej. Wydawnictwo Akademii Rolniczej im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu, Poznań 2014, s. 62-70.

⁶ P. Kijowski: Doradztwo rolnicze. Wydawnictwo IERiGŻ, Warszawa 2001, s. 17-22.

⁷ B. Kielbasa: Agrobiznes a gospodarka żywnościowa – podobieństwa i różnice. *Wieś i Doradztwo* 2009, nr 2 (54), s. 16-21.

⁸ L. Leśniak: Publiczne doradztwo rolnicze wobec wyzwań przyszłości i oczekiwań mieszkańców wsi. Wydawnictwo Centrum Doradztwa Rolniczego, Kraków 2013, s. 34-42.

⁹ J. Kania: Zmiany w doradztwie rolniczym w Polsce po akcesji do UE. *Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia* 2017, nr 16 (3), s. 15-23.

¹⁰ I. Sikorska-Wolak, J. Zawadka: Edukacyjne funkcje gospodarstw rolnych. *Economic and Regional Studies* 2018, nr 9 (2), s. 98-112.

Głównym celem opracowania jest charakterystyka i ocena działalności szkoleniowej wojewódzkich ośrodków doradztwa rolniczego w Polsce w 2020 roku. Realizacja przyjętego celu badań wymagała zastosowania określonych metod badawczych. W pracy przeprowadzono badania na dwóch płaszczyznach, do których zaliczono studia literaturowe oraz analizę danych wtórnych, na które składały się sprawozdania z działalności 16 wojewódzkich ośrodków doradztwa rolniczego w Polsce.

W pierwszej części badawczej zastosowano metodę kwerendy bibliotecznej, dzięki której dokonano analizy literatury przedmiotu z zakresu doradztwa w agrobiznesie, działalności ośrodków doradztwa oraz form i metod stosowanych w doradztwie. W części empirycznej wykorzystano dane zawarte w 16 sprawozdaniach z realizacji rocznych programów działalności wszystkich ośrodków doradztwa rolniczego w Polsce. Sprawozdania dotyczyły działalności prowadzonej w 2020 roku. Materiały zostały udostępnione przez Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi na potrzeby niniejszego opracowania.

Na podstawie analizy sprawozdań dokonano charakterystyki i oceny form szkoleniowych oraz tematów szkoleń zrealizowanych przez ośrodki doradztwa rolniczego (ODR-y) w 2020 roku w ramach działalności pt. „Prowadzenie szkoleń dla rolników i innych mieszkańców obszarów wiejskich”. Należy podkreślić, iż działalność ośrodków doradztwa rolniczego była prowadzona w czasie pandemii COVID-19.

Formy i metody szkoleniowe stosowane w agrobiznesie

Do realizacji podstawowych zadań ośrodków doradztwa wykorzystuje się trzy formy komunikacji: indywidualną, grupową oraz masową¹¹. Doradztwo indywidualne oparte jest na rozmowie i dyskusji między doradcą a klientem. Doradca może zastosować różne podejścia do klienta, w zależności od tego jakie klient (rolnik, przedsiębiorca) posiada doświadczenie i wiedzę, oraz jaki jest charakter problemu¹².

Drugą stosowaną formą doradczą jest forma grupowa. Znajduje ona wiele zastosowań i pozwala rozwiązywać różnorodne problemy klientów sektora agrobiznesu. Stosuje się ją w sytuacji rozwiązywania problemów wspólnych dla większej grupy odbiorców¹³. W tym celu organizowane są warsztaty, szkolenia, pokazy, dyskusje, seminaria, eksperymenty, wizyty studyjne itp. Forma grupowa pozwala na uzyskanie większej liczby propozycji rozwiązania problemu, a także zapewnia lepszą wymianę wiedzy i informacji niż inne formy doradcze¹⁴.

¹¹ B. Wawrzyniak: Doradztwo w agrobiznesie. Wydawnictwo WSHE, Włocławek 2000, s. 42-55.

¹² A.J. Parzonko: Formy i metody wykorzystywane w działalności doradczej. [w:] Sposoby współpracy doradców z rolnikami zorganizowanymi w grupy producentów rolnych, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2008, s. 80-87 oraz D. Ogryczak: Doradztwo rolnicze w Polsce po 2014 r.: kompetencje, organizacja, finansowanie. Wydawnictwo Sejmowe. Kancelaria Sejmu, Warszawa 2014, s. 80-89.

¹³ B. Kiełbasa: Application of forms and types of agricultural advisory in public and private consultancy. [w:] Innovative Approaches for Sustainable Agriculture and Food Systems Development. University of Agriculture in Nitra 2020, s. 234-242.

¹⁴ A. Brelik, M. Bogusz: Działania centrum doradztwa rolniczego na rzecz turystyki wiejskiej. Wydawnictwo Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie, Brwinów 2013, s. 90-97.

Trzecia forma realizacji celów doradczych to doradztwo masowe. Zastosowanie znajdujących w tym przypadku środki masowego przekazu: internet, prasa, telewizja, radio, imprezy masowe. Komunikaty przekazywane z wykorzystaniem środków masowego przekazu pozwalają dotrzeć do większej liczby odbiorców w stosunkowo krótkim czasie¹⁵. Doradztwo masowe realizuje tym samym funkcję informacyjną i upowszechnieniową, stosunkowo szybko docierając do wielu uczestników sektora agrobiznesu¹⁶.

Poza omówionymi sposobami doradzania klientom, istotny jest także system kształcenia. Kujawiński¹⁷ wyróżnia dwa systemy w zależności od miejsca kształcenia, tj. stacjonarny i niestacjonarny. W stacjonarnym miejscu kształcenia jest określone i z reguły stałe, w niestacjonarnym nie występuje. Z kolei system niestacjonarny można realizować w dwóch formach: zaocznej i kształcenia na odległość. Kształcenie na odległość może odbywać się poprzez system korespondencyjny lub w formie elektronicznej (e-kształcenie, kształcenie zdalne)¹⁸.

Kształcenie na odległość (kształcenie zdalne) występuje w sytuacji, gdy doradcę i jego klienta dzieli przestrzeń, a czasem także i czas¹⁹. Obecnie przybiera ono najczęściej formę online, a więc wykorzystuje dostępne technologie informacyjno-komunikacyjne (ICT, ang. *Information and Communication Technologies*). Kształcenie online polega na prowadzeniu procesu dydaktycznego z wykorzystaniem możliwości jakie daje Internet (platformy komunikacyjne), umożliwiając aktywny i równoczesny udział nauczyciela (doradcy) i klienta²⁰. Stosowanie nowoczesnych technologii w agrobiznesie stało się normą, a Internet daje jego uczestnikom nieograniczone możliwości, zarówno pozyskiwania wiedzy i informacji, jak i rozwijania rolniczej działalności gospodarczej²¹. Zdobywanie wiedzy online zyskało szczególne znaczenie podczas pandemii.

Biorąc pod uwagę formy doradcze można uznać, iż technologie ICT znajdują zastosowanie zarówno w doradztwie indywidualnym (e-porady), grupowym (szkolenia online, e-learning, nauczanie hybrydowe, telekonferencje, webinary, dyskusje z wykorzystaniem platform internetowych itp.), jak i masowym (strony internetowe, portale, *social media*)²². Inną ważną funkcją nowoczesnych technologii jest umożliwienie nawiązywa-

¹⁵ Z. Brodziński, E.K. Chyłek: Doradztwo w agrobiznesie. Wydawnictwo ART Akademia Rolniczo-Techniczna w Olsztynie, Olsztyn 1999, s. 77-82.

¹⁶ E. Jaska: Media a pozostałe źródła informacji na obszarach wiejskich. Roczniki Naukowe SERiA 2013, nr XV(1), s. 76-81.

¹⁷ W. Kujawiński: Metodyka doradztwa rolniczego. Wydawnictwo Centrum Doradztwa Rolniczego, Poznań 2009, s. 48-55.

¹⁸ Ibidem, s. 48-55.

¹⁹ Ibidem, s. 48-55.

²⁰ J. Leary, Z.L. Berge: Trends and Challenges of e-Learning in National and International Agricultural Development. *International Journal of Education and Development using Information and Communication Technology* 2005, nr 2 (2), s. 5159.

²¹ A. Sieczko: Wykorzystanie Internetu w przedsiębiorstwach działających na obszarach wiejskich. *Roczniki Naukowe SERiA* 2011, nr 13 (2), s. 428-433.

²² A. Piwowar: Zastosowanie technologii informacyjno-komunikacyjnych w doradztwie rolniczym. *Zagadnienia Doradztwa Rolniczego* 2013, nr 4, s. 112-120.

nia kontaktu z uczestnikami, w sytuacji gdy fizycznie nie jest to możliwe (np. podczas pandemii lub gdy uczestników dzielą duże odległości)²³.

Wyniki badań i dyskusja

Ośrodki doradztwa rolniczego realizowały w 2020 roku wiele różnych form szkoleniowych w ramach doradztwa grupowego. Jak wynika z analizy sprawozdań z ich działalności w omawianym roku, największym zainteresowaniem cieszyły się szkolenia i spotkania dotyczące pozyskiwania środków pomocowych. Szkolenia o tej tematyce stanowiły ponad 30% wszystkich form działalności grupowej, prowadzonej przez ośrodki doradztwa rolniczego w Polsce.

Na podstawie sprawozdań wszystkich ODR-ów z realizacji rocznego programu działalności w 2020 roku dokonano analizy działalności szkoleniowej według prowadzonych form. W tabeli 1 przedstawiono podział wszystkich form szkoleniowych w poszczególnych województwach, uwzględniając plan oraz jego wykonanie. Zsumowano zarówno liczbę zastosowanych form, jak i uczestników w poszczególnych województwach.

Tabela 1. Działalność szkoleniowa wojewódzkich ośrodków doradztwa rolniczego w Polsce według form w 2020 roku z podziałem na plan i wykonanie

Forma	Plan		Wykonanie	
	liczba form	liczba uczestników	liczba form	liczba uczestników
1. województwo małopolskie				
Szkolenie	571		537	8952
Szkolenie wyjazdowe	11		5	59
Konferencja	7	9465	4	534
Webinarium	0		17	363
Pozostałe formy szkoleniowe	0		1	62
Razem	589	9465	564	9970
2. województwo dolnośląskie				
Szkolenie	906		857	9 727
Szkolenie wyjazdowe	18	10 031	12	156
Konferencja	7		6	330
Razem	931	10 031	875	10 213
3. województwo śląskie				
Szkolenie	558		424	6808
Szkolenie wyjazdowe	92	10 275	23	545
Konferencja	9		10	552
Razem	659	10 275	457	7905
4. województwo świętokrzyskie				
Szkolenie	504		332	4 653
Szkolenie wyjazdowe	24	7 186	7	57
Konferencja	27		17	975
Webinarium	0		144	1 895
Razem	555	7 186	500	7 580

²³ J. Kania: Nauczyciele wobec potrzeb stosowania nowych technologii informacyjno-komunikacyjnych w procesie dydaktycznym. Edukacja Humanistyczna 2018a, nr 2, s. 7-16.

cd. tab. 1

Forma	Plan		Wykonanie	
	liczba form	liczba uczestników	liczba form	liczba uczestników
5.	województwo lubelskie			
Szkolenie	860		660	14 135
Szkolenie wyjazdowe	4	12 769	7	121
Konferencja	25		25	2 404
Razem	889	12 769	692	16 660
6.	województwo podlaskie			
Szkolenie	412		385	6 823
Szkolenie wyjazdowe	18	7 370	8	85
Konferencja	3		3	203
Razem	433	7 370	396	7 111
7.	województwo kujawsko-pomorskie			
Szkolenie	634		223	5 306
Szkolenie wyjazdowe	59	14 971	16	452
Konferencja	21		20	2 293
Razem	714	14 971	259	8 051
8.	województwo łódzkie			
Szkolenie	676		526	11956
Szkolenie wyjazdowe	10	11 290	10	323
Konferencja	4		4	289
Webinarium	0		225	3538
Razem	690	11 290	765	16106
9.	województwo mazowieckie			
Szkolenie	1 065		629	14 259
Szkolenie wyjazdowe	57	17 284	16	454
Konferencja	52		31	1829
Razem	1 174	17 284	676	16 542
10.	województwo opolskie			
Szkolenie	130		88	2 377
Szkolenie wyjazdowe	95	3 135	60	1 394
Konferencja	4		2	153
Razem	229	3 135	150	16 542
11.	województwo pomorskie			
Szkolenie	339		196	3994
Szkolenie wyjazdowe	81	8 993	43	501
Konferencja	18		15	1269
Razem	438	8 993	254	5764
12.	województwo zachodniopomorskie			
Szkolenie	948		354	4 871
Szkolenie wyjazdowe	84	12 014	47	546
Konferencja	2		0	0
Razem	1 034	12 014	401	5 417
13.	województwo lubuskie			
Szkolenie	148		82	1 612
Szkolenie wyjazdowe	3	2 510	1	8
Konferencja	2		2	74
Razem	153	2 510	85	1 694

cd. tab. 1

Forma	Plan		Wykonanie	
	liczba form	liczba uczestników	liczba form	liczba uczestników
14.	województwo podkarpackie			
Szkolenie			421	5941
Szkolenie on-line (z powodu pandemii)			489	4735
Szkolenie wyjazdowe	b.d.		54	752
Konferencja			18	1422
Razem			982	12 850
15.	województwo warmińsko-mazurskie			
Szkolenie			351	7 139
Szkolenie wyjazdowe	b.d.		35	409
Konferencja			24	2 500
Razem			410	10 048
16.	województwo wielkopolskie			
Szkolenie			887	13 575
Szkolenie wyjazdowe	b.d.		35	474
Konferencja			41	1 585
Razem	8 488	127 293	963	10 048

Źródło: opracowanie własne na podstawie sprawozdań z realizacji rocznego programu działalności za 2020 r.

Na podstawie danych zawartych w tabeli 1 można wnioskować, iż praktycznie wszystkie ODR-y nie przeprowadziły tylu działań z doradztwa grupowego ile zaplanowały. Ze sprawozdań ODR-ów wynika, iż mniejsza liczba przeprowadzonych działań w różnych formach wynikała z pandemii COVID-19. Jedynym wyjątkiem jest Łódzki Ośrodek Doradztwa Rolniczego, który zaplanował 690 form, a zrealizował 765. Trzy ostatnie w tabeli województwa (podkarpackie, warmińsko-mazurskie oraz wielkopolskie) podały dane tylko ze zrealizowanych działań. Należy podkreślić fakt, iż wszystkie ODR-y oprócz szkoleń stacjonarnych planowały także szkolenia wyjazdowe.

Odnosząc się do zrealizowanego planu, mimo iż liczba zrealizowanych działań w doradztwie grupowym była mniejsza niż zakładano, to liczba uczestników docelowo były zdecydowanie większa. Niekiedy liczba uczestników przekraczała kilkukrotnie założenia w planie. Zapewne wynikało to z tematyki prowadzonych szkoleń, konferencji oraz z wprowadzonych form online, gdzie mogło uczestniczyć więcej osób, niż gdyby były to spotkania tylko stacjonarne.

Dolnośląski ODR w związku z zagrożeniem epidemicznym COVID-19 i brakiem możliwości organizowania szkoleń w formie stacjonarnej zakupił pięć licencji zoom umożliwiających przeprowadzanie szkoleń w formie videokonferencji (online, webinarium). Na zrealizowane 857 szkoleń 301 odbyło się w formie online i uczestniczyło w nich 3565 rolników i mieszkańców obszarów wiejskich województwa dolnośląskiego. W ODR w województwie wielkopolskim spośród 887 szkoleń i 41 konferencji w 2020 roku 317 szkoleń oraz 26 konferencji zostało zorganizowanych z wykorzystaniem platformy Clickmeeting. Mazowiecki ODR zrealizował online przy użyciu platformy Google Meet i ClickMeeting (webinaria) – 104 szkolenia dla 2778 rolników i mieszkańców obszarów wiejskich. W formie

online przy użyciu platformy Google Meet i ClickMeeting (webinaria) było zorganizowanych 18 konferencji online dla 883 rolników i mieszkańców obszarów wiejskich.

Opolski ODR w sprawozdaniu podkreślił, iż na 88 szkoleń stacjonarnych oraz 60 szkoleń wyjazdowych zaplanowanych i zrealizowanych – 13% stanowiły szkolenia online w związku z pandemią. Podkarpacki ODR w 2020 roku przeprowadził 910 szkoleń, w których przeszkolono 10 676 uczestników, oraz 54 szkolenia wyjazdowe, w których wzięło udział 752 osoby. W związku z wystąpieniem stanu zagrożenia epidemicznego 489 szkoleń zostało przeprowadzonych w formie online i uczestniczyło w nich 4735 osób. Pomorski ODR zrealizował w wersji online 7 konferencji, 53 szkolenia gminne i 19 szkoleń powiatowych (łącznie 79 form, co stanowiło około 30% wszystkich działań szkoleniowych). Po wstrzymaniu organizacji szkoleń w marcu 2020 roku, część z nich została wykonana w terminie późniejszym, w sposób zdalny. Jednak w przypadku niektórych szkoleń ich realizacja poza terminem wiosennym mijała się z celem ze względu na to, że ich tematyka stała się już nieaktualna.

W podlaskim ODR w związku z ogłoszeniem pandemii 89 szkolenia i 2 konferencje przeprowadzono w formie online. W województwie świętokrzyskim ODR z powodu wystąpienia pandemii wirusa COVID-19 nie zrealizował wszystkich zaplanowanych 504 szkoleń. Zorganizowano natomiast 332 szkolenia stacjonarne oraz 144 szkolenia zdalne w formie webinarów. Na 24 planowane szkolenia wyjazdowe zrealizowano 7, a na 27 planowanych konferencji również zorganizowano 7. Natomiast planowana liczba uczestników została powiększona o dodatkowe 394 osoby.

W warmińsko-mazurskim w 2020 roku działalność szkoleniowa była realizowana poprzez: szkolenia stacjonarne, praktyczne na bazie demonstracji, szkolenia wyjazdowe, a także konferencje i seminaria. W okresie od 16 marca, w związku z rozprzestrzeniającą się epidemią COVID-19 i ograniczeniem bezpośredniego kontaktu z rolnikami w WMODR zaplanowane szkolenia, konferencje i seminaria organizowano także w formie webinarów oraz szkoleń online za pośrednictwem platformy ZOOM. Łącznie zrealizowano 410 form dla 10 048 uczestników.

Jak widać w tabeli 1, w większości przypadków prowadzone były szkolenia stacjonarne i szkolenia wyjazdowe, w tym także konferencje. Ośrodki doradztwa wprowadziły także nowe formy hybrydowe lub online. Wprowadzenie nowych form edukacyjnych było podyktowane pojawieniem się obostrzeń związanych z rozprzestrzenianiem się wirusa COVID-19 i ograniczeniem spotkań bezpośrednich. Szkolenia online (*e-learningowe*) określane są także jako *d-learning (distance learning)* lub *m-learning (mobile learning)*. Formę online można prowadzić w czasie rzeczywistym (online synchroniczne) lub poprzez wcześniejsze przygotowanie nagrań i materiałów i przekazanie ich do odbiorców za pomocą określonej platformy²⁴. Konferencje i spotkania mogą być organizowane także w formie webinarów wykorzystujących technologię *webcast*²⁵.

²⁴ M. Hyla: Przewodnik po e-learningu. Wydawnictwo Oficyna Ekonomiczna, Kraków 2005, s. 120-134.

²⁵ J. Kania: Edukacja medialna w kształtowaniu przyszłości mediów masowych. Zarządzanie Mediami 2018b, nr 6 (3), s. 197-208.

Tabela 2. Wykonanie planu z działalności szkoleniowej wojewódzkich ośrodków doradztwa rolniczego w Polsce według form w 2020 roku

L.p.	ODR – województwo	Szkolenia	Szkolenia wyjazdowe	Konferencja	Razem
1.	małopolskie	537	5	4	546
2.	dolnośląskie	857	12	6	875
3.	śląskie	424	23	10	457
4.	świętokrzyskie	332	7	17	356
5.	lubelskie	660	7	25	692
6.	podlaskie	385	8	3	396
7.	kujawsko-pomorskie	223	16	20	259
8.	łódzkie	526	10	4	540
9.	mazowieckie	629	16	31	676
10.	opolskie	88	60	2	150
11.	pomorskie	196	43	15	254
12.	zachodnio-pomorskie	354	42	0	401
13.	lubuskie	82	1	2	85
14.	podkarpackie	421	54	18	493
15.	warmińsko-mazurskie	351	35	24	410
16.	wielkopolskie	887	35	41	963

Źródło: opracowanie własne na podstawie sprawozdań z realizacji rocznego programu działalności 2020 r.

Analizując tabelę 2 można zauważyć, iż najwięcej form z doradztwa grupowego zrealizowały ośrodki doradztwa rolniczego w województwach wielkopolskim (963), dolnośląskim (875) oraz lubelskim (692) i mazowieckim (676). Stosunkowo najmniej działań zrealizowano w województwie lubuskim (85). Najwięcej szkoleń przeprowadzono w województwach wielkopolskim, dolnośląskim oraz lubelskim i mazowieckim. Z kolei szkoleń wyjazdowych najwięcej zorganizowano w województwach opolskim oraz podkarpackim. Najwięcej konferencji przeprowadzono w województwach wielkopolskim, mazowieckim, lubelskim oraz warmińsko-mazurskim. Liczba zrealizowanych form w poszczególnych województwach w dużym stopniu odzwierciedla wielkość województwa i liczbę funkcjonujących tam gospodarstw rolnych, a także kierunek produkcji rolnej i poziom rozwoju działalności pozarolniczej.

Mimo trudnej sytuacji pandemicznej, w jakiej w 2020 roku przyszło ośrodkom doradztwa rolniczego realizować swoje działania szkoleniowe, należy podkreślić, iż wypełnili swoje plany rocznej działalności. Dostosowali się do panujących warunków realizując szkolenia i konferencje – także w formie online. Na uwagę zasługuje także fakt, iż działania online spowodowały zwiększenie liczby uczestników. W dzisiejszej metodyce doradztwa e-nauczanie jest nie tylko uzupełnieniem lub wsparciem tradycyjnych metod kształcenia, ale często także je zastępuje (np. w okresie pandemii). Opracowując tego typu komunikaty dla klientów sektora agrobiznesu należy wziąć pod uwagę wiele czynników, a przede wszystkim jego skuteczność. Na skuteczność takich komunikatów

wpływa jakość kanału komunikacji (dostęp do Internetu, odpowiedni sprzęt i wyposażenie) oraz poziom merytoryczny opracowanych materiałów dydaktycznych²⁶. Szkolenia prowadzone online zapewniają dużą swobodę jeśli chodzi o wybór miejsca i czasu nauki przez uczestnika szkolenia.

Jak wspomniano wyżej, popularnym sposobem prowadzenia działalności szkoleniowej przez ośrodki doradztwa rolniczego stała się w ostatnich latach forma hybrydowa (mieszana), nazywana również *blended-learning*. Polega ona na połączeniu formy kształcenia stacjonarnego z nauczaniem zdalnym²⁷. Nauczanie takie umożliwia bezpośredni kontakt doradcy/nauczyciela z uczestnikami szkolenia na różnych jego etapach. Pozwala na wykorzystanie nowych technologii w maksymalny sposób, ale z drugiej strony uzupełnia je tradycyjną formą kontaktu²⁸.

Podsumowanie i wnioski

Ośrodki doradztwa rolniczego realizują cztery podstawowe funkcje: doradczą, edukacyjną, informacyjną i upowszechnieniową. Każda z tych funkcji realizowana jest przez różne działania skierowane do różnych uczestników systemu agrobiznesu. Wymagają one innego podejścia, innych form i metod doradczych, w tym także korzystania z różnych kanałów komunikacyjnych. Popularną formą doradczą jest doradztwo grupowe, dzięki któremu można realizować funkcje doradczą, edukacyjną, a także informacyjną i w pewnym zakresie także upowszechnieniową. Doradztwo grupowe skutecznie dociera do potrzeb różnych uczestników sektora agrobiznesu, umożliwiając im pozyskanie wiedzy i informacji do realizacji celów prowadzonej działalności rolniczej lub okołorolniczej.

Analiza raportów dotyczących realizacji podstawowych funkcji przez 16 wojewódzkich ośrodków doradztwa rolniczego pozwala wskazać kilka wniosków odnoszących się do działalności edukacyjnej:

- działalność szkoleniowa prowadzona jest skutecznie w odniesieniu do zaplanowanych działań, a tematyka podjętych zadań odnosi się do bieżących potrzeb docelowych odbiorców, co wskazuje na dobre rozeznanie problemów odbiorców i duże doświadczenie,
- wprowadzone w wyniku pandemii nowe metody szkoleniowe (online, metody hybrydowe) pozostaną w stałym kanonie współczesnej andragogiki rolniczej, pomagając ośrodkom doradztwa dotrzeć do nowych grup odbiorców,
- najważniejsze wyzwania jakie stoją przed doradztwem w agrobiznesie w zakresie systemów kształcenia to obecnie przede wszystkim udoskonalenie lub wprowadzenie

²⁶ A. Siczko: Wykorzystanie Internetu w przedsiębiorstwach..., op. cit., s. 428-433.

²⁷ M. Hyla: Przewodnik po e-learningu..., op. cit., s. 120-134.

²⁸ M. Pisarek i in.: Wykorzystanie Internetu w doskonaleniu zawodowym właścicieli gospodarstw agroturystycznych województwa podkarpackiego. [w:] Turystyka wiejska a edukacja – różne poziomy, różne wymiary. Red. Naukowa J. Sikora. Wydawnictwo Akademii Rolniczej im. Augusta Cieszkowskiego, Poznań 2007, s. 50-59.

nie nowych technik i technologii komunikacyjnych, a także zaznajomienie dotychczasowych odbiorców z nowymi możliwościami.

Biorąc pod uwagę wyjątkową sytuację, która wystąpiła w 2020 roku i związaną z tym konieczność dostosowania działalności edukacyjnej ośrodków doradztwa rolniczego dla różnych grup beneficjentów działających w sektorze agrobiznesu, można wskazać na dużą elastyczność ODR odnoszącą się do form, metod oraz tematyki doradczej. Wprowadzone zostały także nowe metody szkoleniowe, które pozwalają skutecznie dotrzeć do nowych odbiorców i uatrakcyjnić ofertę szkoleniową dla różnych uczestników sektora agrobiznesu.

Literatura

- Brelik A., Bogusz M.: Działania centrum doradztwa rolniczego na rzecz turystyki wiejskiej. Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Poznaniu, Poznań 2013.
- Brodziński Z., Chyłek E.K.: Doradztwo w agrobiznesie. Wydawnictwo ART Akademia Rolniczo-Techniczna w Olsztynie, Olsztyn 1999.
- Hyla M.: Przewodnik po e-learningu. Oficyna Ekonomiczna, Kraków 2005.
- Jaska E.: Media a pozostałe źródła informacji na obszarach wiejskich. Roczniki Naukowe SERIA 2013, nr XV(1).
- Kania J.: Zmiany w doradztwie rolniczym w Polsce po akcesji do UE. Acta Scientiarum Polonorum. Oeconomia 2017, nr 16 (3).
- Kania J.: Nauczyciele wobec potrzeb stosowania nowych technologii informacyjno-komunikacyjnych w procesie dydaktycznym. Edukacja Humanistyczna 2018, nr 2.
- Kania J.: Edukacja medialna w kształtowaniu przyszłości mediów masowych. Czasopismo Zarządzanie Mediami 2018, nr 6 (3).
- Kapusta F.: Agrobiznes. Wydawnictwo Difin, Warszawa 2012.
- Kiełbasa B.: Agrobiznes a gospodarka żywnościowa – podobieństwa i różnice. *Więś i Doradztwo* 2009, nr 2 (54).
- Kiełbasa B.: Application of forms and types of agricultural advisory in public and private consultancy. [W:] Innovative Approaches for Sustainable Agriculture and Food Systems Development. International Scientific Days 2020, University of Agriculture in Nitra, Nitra 2020.
- Kijowski P.: Doradztwo rolnicze. **Wydawnictwo IERiGŻ, Warszawa 2001.**
- Kujawiński W.: Metodyka doradztwa rolniczego. Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie Oddział w Poznaniu, Poznań 2009.
- Leary J., Berge Z.L.: Trends and Challenges of e-Learning in National and International Agricultural Development. International Journal of Education and Development using Information and Communication Technology 2005, nr 2 (2).
- Leśniak L.: Publiczne doradztwo rolnicze wobec wyzwań przyszłości i oczekiwań mieszkańców wsi. Centrum Doradztwa Rolniczego Oddział w Krakowie, Kraków 2013.
- Ogryczak D.: Doradztwo rolnicze w Polsce po 2014 r.: kompetencje, organizacja, finansowanie. Wydawnictwo Sejmowe. Kancelaria Sejmu, Warszawa 2014.
- Parzonko A.J.: Formy i metody wykorzystywane w działalności doradczej. [W:] Sposoby współpracy doradców z rolnikami zorganizowanymi w grupy producentów rolnych. **Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2008.**
- Parzonko A.J.: Selected aspects of agricultural extension services in Poland. *Economic and Regional Studies* 2016, nr 9.

- Pisarek M., Bienia B., Brągiel E., Dykiel M.: Wykorzystanie Internetu w doskonaleniu zawodowym właścicieli gospodarstw agroturystycznych województwa podkarpackiego. W: Turystyka wiejska a edukacja – różne poziomy, różne wymiary (red. J. Sikora). Wydawnictwo Akademii Rolniczej im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu, Poznań 2007.
- Piwowar A.: Zastosowanie technologii informacyjno-komunikacyjnych w doradztwie rolniczym. Zagadnienia Doradztwa Rolniczego 2013, nr 4.
- Poczta W., Mrówczyńska-Kamińska A.: Agrobiznes w Polsce jako subsystem gospodarki narodowej. Wydawnictwo Akademii Rolniczej im. Augusta Cieszkowskiego w Poznaniu, Poznań 2004.
- Sieczko A.: Wykorzystanie Internetu w przedsiębiorstwach działających na obszarach wiejskich. Roczniki Naukowe SERiA 2011, nr 13 (2).
- Sikorska-Wolak I., Zawadka J.: Edukacyjne funkcje gospodarstw rolnych. Economic and Regional Studies 2018, nr 9 (2).
- Wawrzyniak B.: Doradztwo w agrobiznesie. Wydawnictwo WSHE, Włocławek 2000.
- Woś A.: Makroekonomia. Wydawnictwo Key Text, Warszawa 1996.
- Zawisza S.: Doradztwo jako proces wsparcia zarządzania agrobiznesem. Prace Naukowe Akademii Ekonomicznej we Wrocławiu 2005, nr 2 (1070).

Forms and methods of advisory in agribusiness based on training activities of agricultural advisory centres in the time of COVID-19 pandemic

Summary. There are many different entities in the agribusiness sector. They often cooperate or are dependent on each other. One of the important participants of this sector are agricultural advisory centres, which in each of the sixteen voivodeships conduct advisory, educational, information and dissemination activities for beneficiaries related to agribusiness. The article presents an analysis and conclusions relating to the current educational activity of counselling centres, and discusses the most important forms and methods of counselling. The aim of the study was to evaluate the training activities of voivodeship agricultural advisory centres, with particular emphasis on the forms and methods of group counselling. Particular emphasis was placed on identifying new forms of training, introduced in connection with the reduction of face-to-face meetings resulting from the spread of the pandemic. On the basis of the conducted research, it can be indicated that agricultural advisory centres effectively implement the assumed training plans. The subject of training and other group methods is tailored to the needs of recipients. It can also be concluded that new training forms (online, „remote” learning) will find widespread application in the consulting activities in agribusiness. For this purpose, it is necessary to provide appropriate technical and technological infrastructure, both for agricultural advisory centres and participants in the agribusiness sector.

Key words: training activities, agricultural advisory centres, advisory forms

Katarzyna Gabryjończyk, Piotr Gabryjończyk✉

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

Pomniki historii jako element kształtowania ruchu turystycznego w regionie

Streszczenie. Celem artykułu jest poznanie rzeczywistej zmiany wielkości wybranych wskaźników charakteryzujących ruch turystyczny w powiatach województwa świętokrzyskiego, jaka nastąpiła po uzyskaniu przez lokalne zabytki oficjalnego, nobilitującego statusu pomnika historii. Wykorzystaną metodą badawczą była analiza literatury oraz danych statystycznych publikowanych przez GUS. Uzyskane wyniki pozwoliły stwierdzić, że w powiatach, których dziedzictwo uzyskało miano pomnika historii, wzrosła średnia względna liczba turystów, osób zainteresowanych lokalną ofertą muzealną, jak również zwiększył się stopień wykorzystania bazy noclegowej względem okresu przed wpisaniem na tę nobilitującą listę. Zaobserwowano także, że średnie wzrosty wartości ww. wskaźników dla rozpatrywanej grupy powiatów były wyższe aniżeli odnotowane w tym samym okresie dla całego województwa świętokrzyskiego, a nawet Polski (w przypadku stopnia wykorzystania bazy noclegowej).

Słowa kluczowe: dziedzictwo, zabytek, turystyka, pomnik historii, województwo świętokrzyskie, lista światowego dziedzictwa UNESCO

Wstęp

Jednym z najważniejszych czynników determinujących ruch turystyczny jest obecność walorów turystycznych, rozumianych jako takie cechy środowiska, które mogą wzbudzać zainteresowanie turysty¹. Kowalczyk stwierdził, że sam walor turystyczny powstaje tylko wtedy, gdy wyróżnia się (lub jest wyróżniany) ze swojego otoczenia², a zatem walorem turystycznym można nazwać jedynie ten zasób turystyczny, który turysta postrzega jako szczególnie wyjątkowy spośród reszty zasobów³. Autor ten podkreślił również, że idea samej przestrzeni turystycznej opiera się właśnie na istnieniu walorów turystycznych, dzięki czemu przestrzeń ta jest *subiektywnie postrzegana przez*

¹ Z. Kruczek: Polska. Geografia atrakcji turystycznych. Proksenia, Kraków 2003, ss. 282-283.

² A. Kowalczyk: Fenomenologia przestrzeni turystycznej. „Turizm” 2014, nr 24/1, s. 12.

³ Ibidem.

Katarzyna Gabryjończyk ORCID: 0000-0001-7780-0928; Piotr Gabryjończyk ORCID: 0000-0002-8815-9723

✉ piotr_gabryjonczyk@sggw.edu.pl

turystów i potencjalnych turystów jako atrakcyjna i wykorzystywana w celach turystycznych⁴. Same walory turystyczne mają bardzo niejednorodny charakter i mogą być klasyfikowane wg różnorodnych kryteriów, jednak niezwykle znaczącą wśród nich grupę stanowią walory kulturowe, zwane też antropogenicznymi. Wśród nich zaś kluczową rolę (z racji liczby i popularności) odgrywają zabytki architektury, które – w przypadku dużej koncentracji przestrzennej – decydują o najwyższej atrakcyjności danego miejsca w skali kraju⁵. Z kolei najbardziej wartościowe i interesujące obiekty lub zespoły obiektów zabytkowych na terenie Polski mogą się poszczycić oficjalnie nadanym mianem tzw. pomnika historii⁶. Są to zatem walory wyróżnione w sposób wyjątkowy, które powinny skupiać na sobie uwagę turystów i koncentrować ruch turystyczny.

W związku z powyższym celem niniejszego opracowania jest poznanie rzeczywistej zmiany wielkości wybranych wskaźników charakteryzujących ruch turystyczny w powiatach wybranego województwa, jaka nastąpiła po uzyskaniu przez lokalne zabytki oficjalnego, nobilitującego statusu Pomnika Historii.

Idea pomników historii oraz rola najcenniejszego dziedzictwa w turystyce

Jak już wspomniano we wstępie, walory kulturowe stanowią jeden z najważniejszych czynników decydujących o przestrzennym rozkładzie ruchu turystycznego. Związki między turystyką a kulturą (w tym również dziedzictwem kulturowym) są bardzo ścisłe, a zarazem wielowymiarowe i skomplikowane⁷, nie da się jednak zaprzeczyć, że jedną z głównych sił napędowych podróżowania jest właśnie dziedzictwo kulturowe, które z kolei korzysta z turystyki jako środka popularyzacji i stymulacji rozwoju, tzw. przemysłu dziedzictwa⁸. Trzeba przy tym wyraźnie zaznaczyć, że samo pojęcie dziedzictwa kulturowego jest bardzo szerokie, gdyż zawiera w sobie elementy związane z niematerialną i materialną formą kultury – tę drugą można sprowadzić do dóbr kultury, których zawężeniem są z kolei zabytki⁹.

W polskim prawie, zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 23 lipca 2003 roku, zabytek definiowany jest jako *nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową*¹⁰,

⁴ Ibidem, s. 14.

⁵ Z. Kruczek, op. cit., s. 41; T. Lijewski, B. Mikułowski, J. Wyrzykowski: Geografia turystyki Polski. PWE, Warszawa 2002, s. 111.

⁶ Z. Kruczek, op. cit., s. 53; T. Lijewski, B. Mikułowski, J. Wyrzykowski, op. cit., s. 112.

⁷ A.M. von Rohrscheidt: Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy, GWSHM Milenium, Gniezno 2008, s. 13-22.

⁸ M. Nowacki: Dziedzictwo i turystyka: relacje i ewolucja koncepcji. [W:] Kultura i turystyka. Wspólne korzenie. Red. naukowa B. Krakowiak, B. Włodarczyk. ROT Województwa Łódzkiego, Łódź 2012, s. 35.

⁹ Ibidem, s. 35-38.

¹⁰ Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dn. 23 lipca 2003 r. (Dz. U. 2003, nr 162, poz. 1568), art. 3.

przy czym zabytkowe obiekty architektury należy rozpatrywać jako zabytki nieruchome (tzn. posiadające formę nieruchomości, jej części lub zespołu nieruchomości). Wspomniana ustawa rozróżnia pięć różnych form ochrony zabytków¹¹, a jedną z nich jest uznanie za pomnik historii, przy czym ta forma jest przeznaczona wyłącznie dla zabytków nieruchomych już ujętych w rejestrze zabytków lub parków kulturowych¹² (a więc już podlegających ochronie). Można zatem zauważyć, że uzyskanie statusu pomnika historii jest dodatkową nobilitacją, którą mogą uzyskać obiekty lub zespoły obiektów objęte podstawowymi formami ochrony, spełniające dodatkowo wymóg szczególnej wartości dla kultury¹³ Polski. Rangę tego wyróżnienia dodatkowo podkreśla fakt, że jest ono nadawane w drodze specjalnego rozporządzenia Prezydenta RP (na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, po uzyskaniu przez niego opinii Rady Ochrony Zabytków w zakresie spełnienia przez obiekt niezbędnych dla wpisu kryteriów¹⁴), w którym szczegółowo podawane są cechy potwierdzające niezwykle wysoką wartość danego zabytku oraz precyzyjny zakres przestrzenny ochrony¹⁵. Pomnikom historii przypisane jest również opracowane w 2011 roku logo¹⁶, mające ułatwić promocję miejsc i podnieść rozpoznawalność dziedzictwa. W związku z powyższym można uznać, iż tytuł pomnika historii stanowi prestiżowe, najwyższe możliwe do uzyskania krajowe wyróżnienie zabytku nieruchomego. Miano to nadawane jest od 1994 roku i na chwilę obecną posiada je 114 zabytków reprezentujących najcenniejszą spuściznę wszystkich województw¹⁷. Choć wydaje się to znaczącą liczbą, to warto pamiętać, iż wszystkich zabytków nieruchomych ujętych w rejestrze na dzień 16.07.2021 roku było prawie 79 tys.¹⁸, zatem pomniki historii stanowią niewiele ponad 0,001% tego typu dziedzictwa. Co więcej, liczba ta znacząco wzrosła w ostatnich pięciu latach (o prawie 100%) wskutek zainicjowanej przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego inicjatywy „100 Pomników Historii”, polegającej na nadaniu tego miana co najmniej 100 obiektom na 100-lecie odzyskania niepodległości¹⁹. Warto jeszcze dodać, iż wyróżnienie to – poza samym prestiżem – nie wiąże się w zasadzie z jakimikolwiek dodatkowymi przywilejami lub obowiązkami względem samego obiektu lub administrujących nim podmiotów, tzn. pod kątem konsekwencji prawnych nie istnieje rozróżnienie między zwykłym zabytkiem a pomnikiem historii. Z tego też względu i oczekiwanej zależności, że szczególny status powinien wiązać się ze szczególną ochroną, zasadność istnienia pomników historii

¹¹ Ibidem, art. 7.

¹² Ibidem, art. 15.

¹³ Ibidem.

¹⁴ <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/pomniki-historii/kryteria-wyboru/> dostęp: 31.10.2021.

¹⁵ https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/Pomniki_historii/ dostęp: 31.10.2021.

¹⁶ http://www.nid.pl/pl/Dla_wlascieli_i_zarzadcow/opieka-nad-zabytkami/pomniki-historii/identyfikacja-wizualna/ dostęp: 31.10.2021.

¹⁷ https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/Pomniki_historii/ dostęp: 31.10.2021.

¹⁸ https://dane.gov.pl/pl/dataset/1130,rejestr-zabytkow-nieruchomych/resource/32191/table?page=1&per_page=20&q=&sort= dostęp: 31.10.2021.

¹⁹ A. Hanaka, A. Wawrzyńczuk: 100 pomników historii. Ochrona Zabytków 2019, nr 1, s. 205-212.

wielokrotnie była przedmiotem zarówno dyskusji naukowej²⁰, jak również krytyki, wskazującej na zagrożenia związane z kategoryzacją dóbr kultury i stwarzającej ryzyko marginalizacji (ochronnej, finansowej, konserwatorskiej) znacznej liczby zabytków²¹. Praktycznie jedyną wymierną korzyścią²² z uzyskania statusu pomnika historii jest otwarcie danemu obiektowi drogi do wpisu na Listę światowego dziedzictwa UNESCO²³, co ma wymiar już nie tylko prestiżowy, ale pociąga za sobą także rzeczywiste konsekwencje prawno-administracyjne w zakresie ochrony²⁴.

Na koniec warto podkreślić, iż opisana powyżej nobilitacja nieruchomości zabytków może mieć istotny, aczkolwiek trudny do bezpośredniego zmierzenia, wpływ na wielkość ruchu turystycznego w danej destynacji, przede wszystkim wskutek oddziaływania na świadomość społeczną²⁵. Świadczyć o tym może choćby konstrukcja wykorzystywanego przez GUS wskaźnika atrakcyjności kulturowej (WAK), będącego w 40% składową syntetycznego wskaźnika atrakcyjności turystycznej (WAT)²⁶. Elementem WAK w 30% są bowiem same zabytki (ogółem i powstałe przed XVI w., w proporcji 2 : 1), ale aż 20% wartości wskaźnika stanowią obiekty wyróżnione wpisem na listę światowego dziedzictwa UNESCO lub właśnie mianem pomnika historii (przy czym obie te kategorie mają identyczną wagę)²⁷. Same formy prestiżowego wyróżnienia zostały zatem zrównane w swoim znaczeniu z ogólną liczbą obiektów zabytkowych. Potwierdzenie rangi miejsc ujętych w tych najważniejszych zestawieniach można niejako znaleźć w oficjalnym ra-

²⁰ M. Konopka: Pomniki historii – niewykorzystana szansa. *Ochrona Zabytków* 1999, nr 4, s. 414-417; Idem: O pomnikach historii ciąg dalszy – w obronie „zabytku prawa”. *Ochrona Zabytków* 2000, nr 2, s. 191-193; J. Pruszyński: Pomniki historii jako kategoria prawna. *Ochrona Zabytków* 1999, nr 4, s. 418-422; W. Kowalski, K. Zalaszińska: Prawo ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce. [W:] System ochrony zabytków w Polsce. Analiza, diagnoza, propozycje. Red. naukowa B. Szmygin. Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków UMS Warszawa, Politechnika Lubelska, Warszawa-Lublin 2011, s. 20-21; J. Dąbrowski: Pomniki historii – spojrzenie krytyczne. *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego* 2019, nr 8, s. 11-19.

²¹ P. Molski: Waloryzacja dziedzictwa architektonicznego w systemie ochrony zabytków. [W:] System ochrony zabytków w Polsce..., op. cit., s. 55-60.

²² K. Zalaszińska: Prawna ochrona zabytków nieruchomości w Polsce. Wolters Kluwer, Warszawa 2010, s. 269.

²³ Ustawa o ochronie zabytków..., op. cit., art. 15; pomijając wpis oparty o kryteria przyrodnicze (Puszcza Białowieska) oraz wpisy zbiorowe (drewniane kościoły południowej Małopolski i drewniane cerkwie Karpat), wszystkie obiekty z polskiej listy światowego dziedzictwa UNESCO mają status pomników historii. Jedynym, ciekawym wyjątkiem jest Auschwitz-Birkenau, były niemiecki nazistowski obóz koncentracyjny i zagłady, który jest na liście UNESCO od 1979 roku, a po dziś dzień nie doczekał się miana pomnika historii.

²⁴ K. Zalaszińska, op. cit., s. 271.

²⁵ S. Gholitabar, H. Alipour, C.M.M. da Costa: An Empirical Investigation of Architectural Heritage Management Implications for Tourism: The Case of Portugal. *“Sustainability”*, 2018, 10, 93.

²⁶ P. Łysoń (red.): Analiza walorów turystycznych powiatów i ich bezpośredniego otoczenia na podstawie danych statystycznych m.in. z zakresu bazy noclegowej, kultury i dziedzictwa narodowego oraz przyrodniczych obszarów chronionych. Końcowy raport metodologiczny. GUS, b. m., b. r., s. 41.

²⁷ Ibidem, ss. 33-34; jako element istotny z punktu widzenia przyjętej w dalszej części opracowania metodologii należy jeszcze wskazać fakt, że 15% wartości WAK stanowią zwiedzające muzea.

porcie POT na temat frekwencji w atrakcjach turystycznych, z którego wynika, iż obiekty z listy UNESCO i pomniki historii cieszą się bardzo dużym zainteresowaniem turystów i mogą stanowić flagowe atrakcje regionów²⁸. Co więcej, Kruczek wprost stwierdza, że wpis na jedną z tych kluczowych list ma olbrzymie znaczenie dla promocji danego miejsca i stanowi swoisty drogowskaz dla turysty²⁹, który chce poznawać nowo umieszczone na nich zabytki, co przekłada się na szybki wzrost liczby osób przyjeżdżających w dane okolice³⁰. Co ciekawe, powstawanie zestawień największych atrakcji jest również korzystne dla touroperatorów i osób związanych z gospodarką turystyczną, potrzebujących *uznanych, wysoko cenionych atrakcji dla tworzenia ofert turystycznych*³¹. Nic w tym dziwnego, albowiem materialne dziedzictwo kulturowe może mieć bardzo szerokie związki z gospodarką, nie tylko w wymiarze stricte turystycznym, co na płaszczyźnie lokalnej zostało szczegółowo scharakteryzowane przez Murzyn-Kupisz³². Z kolei relacje między turystyką a najcenniejszymi zabytkami z listy UNESCO opisali Albert i Ringbeck, uwzględniając również mroczne strony wzrostu ruchu turystycznego w obiektach zabytkowych³³. Co ciekawe, autorzy ci w wielu przypadkach podkreślali, że zwiększenie liczby turystów często było nie tyle efektem samego wpisu i wzrostu świadomości wartości dziedzictwa, co prowadzonej w następstwie uzyskania tego statusu polityki marketingowej i rozwoju infrastruktury turystycznej³⁴, który zresztą nie zawsze musi prowadzić do pożądaných rezultatów³⁵. Do podobnych wniosków, badając chińskie obiekty z listy UNESCO, doszli także Shepherd i Yu, którzy wprost stwierdzili, że władze lokalne mają tendencję do postrzegania najcenniejszych zabytków jako źródła dochodów, a nie dobra publicznego, które trzeba chronić i zachować dla przyszłych pokoleń³⁶. Często wiąże się to z wprowadzaniem wysokich opłat wstępu (tzw. *admissions economy*), co –

²⁸ Z. Kruczek: Frekwencja w atrakcjach turystycznych. POT, Kraków-Warszawa 2014, ss. 20-21, 30-35, 41-44, 59-68.

²⁹ Potwierdzeniem tego mogą być badania przeprowadzone w 2012 r. wśród odwiedzających replikę wpisanej na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO jaskini krasowej Altamira, zawierającej unikalne rysunki kultury magdaleńskiej. Okazało się, iż 60% respondentów stwierdziło, iż wizyta w tym obiekcie była dla nich decydującym czynnikiem przy organizacji wyjazdu. E. Parga-Dans, P. Alonso-Gonzalez: Sustainable tourism and social value at World Heritage Sites: Towards a conservation plan for Altamira, Spain. „Annals of Tourism Research”, 2019, Vol. 74, ss. 68-80.

³⁰ Ibidem, s. 21.

³¹ Ibidem, s. 20.

³² M. Murzyn-Kupisz: Dziedzictwo kulturowe w kontekście rozwoju lokalnego [w:] Kultura a rozwój. Red. naukowa J. Hausner, A. Karwińska, J. Purchla, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2013, ss. 247-255; M. Murzyn-Kupisz: Cultural, economic and social sustainability of heritage tourism: Issues and challenges. „Economic and Environmental Studies”, 2012, Vol. 12, Iss. 2, ss. 113-133.

³³ M.-T. Albert, B. Ringbeck: 40 Years World Heritage Convention. Popularizing the Protection of Cultural and Natural Heritage. DeGruyter, Berlin/Boston 2015, s. 137-152.

³⁴ Ibidem, s. 139-142; przywoływane przykłady to m.in. katedra w Kolonii, Taj Mahal czy Angkor Wat.

³⁵ T. Cuccia, C. Guccio, I. Rizzo: The effects of UNESCO World Heritage List inscription on tourism destinations performance in Italian regions. Economic Modelling 2016, Vol. 53, s. 494-508.

³⁶ R.J. Shepherd, L. Yu: Heritage Management, Tourism and Governance in China. Managing the Past to Serve the Present. Springer, New York 2013, s. 57-64.

paradoksalnie – utrudnia w pewien sposób dostępność obiektu (zwłaszcza grupom gorzej sytuowanych turystów), choć nie wpływa jednocześnie na spadek realnego zainteresowania danym miejscem.

Metody badań

W badaniach przyjęto następujące problemy badawcze:

- 1) Czy uzyskanie statusu pomnika historii przez wybrany obiekt lub zespół obiektów wiąże się ze zwiększeniem stopnia wykorzystania miejsc noclegowych w powiatach występowania ww. obiektów?
- 2) Czy nadanie miana Pomnika Historii poszczególnym obiektom lub zespołom obiektów wiąże się z większym zainteresowaniem ofertą muzeów w powiatach występowania ww. obiektów?

W celu uzyskania odpowiedzi na postawione powyżej pytania skorzystano ze źródeł wtórnych w postaci danych statystyki masowej zgromadzonych w Banku Danych Lokalnych i raportów Głównego Urzędu Statystycznego oraz Polskiej Organizacji Turystycznej dotyczących ruchu turystycznego w obiektach dziedzictwa kulturowego. Posłużono się również źródłami internetowymi, w tym przede wszystkim Internetowym Systemem Aktów Prawnych (<http://isap.sejm.gov.pl/>) i portalem Narodowego Instytutu Dziedzictwa (www.nid.pl). Część teoretyczną opracowano na podstawie wybranych pozycji literatury naukowej (monografie i artykuły naukowe), dotyczących walorów antropogenicznych, ochrony materialnego dziedzictwa kulturowego i jego wykorzystania na potrzeby turystyki.

Badania przeprowadzono w kilku etapach. Wpierw przeanalizowano zestawienie wszystkich pomników historii (wraz z datami nadania tego miana) z podziałem na poszczególne województwa. Dzięki temu wytypowano region administracyjny, dla którego faktycznie można było wyraźnie wskazać relatywnie krótki okres, gdy nastąpiła na dużą skalę nobilitacja lokalnego dziedzictwa kulturowego. Następnie dokonano porównania uśrednionych wartości wybranych zmiennych w skali powiatu dla okresów przed³⁷ i po³⁸ nadaniu miana pomnika historii³⁹, przy czym całe badanie objęło lata 2016-2019. Z racji ograniczonej szczegółowości danych statystycznych (konieczność pozyskania informacji na poziomie powiatu oraz brak danych miesięcznych w tej skali) autorzy zmuszeni byli posłużyć się wskaźnikami liczby turystów korzystających z noclegów i zwiedzających muzea

³⁷ Cezurą był tutaj rok 2016, albowiem dopiero od tego momentu GUS przy gromadzeniu informacji o turystycznej bazie noclegowej stosuje metodologię imputacji danych dla jednostek, które powinny złożyć stosowne sprawozdania, ale odmówiły udziału w badaniu. W związku z tym jedynie dane od 2016 roku włącznie można uznać za porównywalne pod kątem sposobu ich pozyskania.

³⁸ Rokiem granicznym był rok 2019 (włącznie), z racji trwającej od 2020 roku pandemii COVID-19 i związanych z nią licznych ograniczeń w ruchu turystycznym.

³⁹ Wartości dla lat wcześniejszych były uśredniane, zaś – z racji konieczności standaryzacji – rok wpisu na listę pomników historii traktowano, zależnie od miesiąca tego wpisu, jako rok już po wpisie (gdy wpisu dokonano przed sezonem turystycznym) lub rok przed wpisem (gdy wpisu dokonano po sezonie turystycznym, przy czym jako sezon przyjęto okres czerwiec-wrzesień).

i oddziały na 1000 ludności oraz stopniem wykorzystania miejsc noclegowych⁴⁰ (wszystkie w skali rocznej). Zaobserwowane zmiany porównano również kontrolnie z analogicznymi w skali całego województwa oraz kraju w wybranym przedziale czasowym.

Wyniki badań

Analiza zestawienia dziedzictwa wpisane na listę pomników historii pozwoliła wybrać region, w którym faktycznie dokonała się widoczna zmiana jakościowa, nobilitująca lokalne zabytki w bardzo krótkim okresie. Regionem tym okazało się być województwo świętokrzyskie, w którym aktualnie znajduje się dziewięć obiektów posiadających status pomnika historii. Jednakże, o ile w przypadku innych regionów wpisy te dotyczyły różnych okresów, a interwały między wciąganiem kolejnych zabytków na listę były bardzo nieregularne, w województwie świętokrzyskim aż osiem z dziewięciu obiektów zostało wpisanych na listę w latach 2017 (4 zabytki), 2018 (3 zabytki) i 2019 (1 zabytek). Ich krótkie charakterystyki przedstawiono w tabeli 1. Jedynym wcześniej funkcjonującym tutaj pomnikiem historii był rezerwat archeologiczny Krzemionki Opatowskie⁴¹, który uzyskała to miano na samym początku istnienia wyróżnienia, już w 1994 roku. Można więc w tym przypadku stwierdzić, że województwo świętokrzyskie stanowi najlepszy obszar dla próby weryfikacji problemu czy prestiż statusu pomnika historii znajduje odzwierciedlenie we wzroście konkretnych wskaźników związanych z lokalnym ruchem turystycznym.

Tabela 1. Uwzględnione w badaniu pomniki historii w województwie świętokrzyskim

Obiekt	Miejscowość (powiat)	Data wpisu	Uzasadnienie wpisu i charakterystyka
Bazylika mniejsza Trójcy Świętej i sanktuarium Relikwii Drzewa Krzyża Świętego oraz przedchrześcijańskie obwałowania kamienne na Łysej Górze	Nowa Słupia (kielecki)	29.03.2017	Wartości historyczne, artystyczne i naukowe, społeczne i kulturowe pobenedyktyńskiego klasztoru (fundowany w XII w., obecne zabudowania w stylu gotyckim i barokowym) i jednego z najważniejszych w Polsce sanktuariów, utworzonego w miejscu wczesnośredniowiecznego (wały kamienne z IX w.) ośrodka kultu pogańskiego; obecnie część zabudowań mieści Muzeum Przyrodniczo-Leśne Świętokrzyskiego Parku Narodowego.
Opactwo Cystersów	Wąchock (starachowicki)	30.03.2017	Wartości historyczne, artystyczne i naukowe oryginalnego, dobrze zachowanego późnoromańskiego (XIII w.) założenia klasztorowego Cystersów; obecnie mieści również Muzeum Cystersów.

⁴⁰ Dane te, zgodnie z metodologią GUS, dotyczą jedynie turystycznych obiektów noclegowych, które posiadają 10 lub więcej miejsc noclegowych (także pokojów gościnnych i kwater agroturystycznych, jeśli spełniają ten wymóg).

⁴¹ Co ciekawe, krzemionkowski region pradziejowego górnictwa krzemienia pasiastego został wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO w lipcu 2019 r., co – gdyby nie pandemia COVID-19 – stworzyłoby interesującą możliwość połączenia tego wyróżnienia z licznymi nadaniami miana Pomnika Historii świętokrzyskim obiektom w latach wcześniejszych.

cd. tabeli 1

Obiekt	Miejscowość (powiat)	Data wpisu	Uzasadnienie wpisu i charakterystyka
Pałac Biskupów Krakowskich i bazylika katedralna Wniebowzięcia NMP	Kielce (m. Kielce)	08.12.2017	Wartości historyczne, artystyczne i naukowe dwóch obiektów wczesnobarokowych: dawnej rezydencji biskupów krakowskich oraz katedry (oba obiekty z XVII w. i z bogatym wyposażeniem wnętrza z epoki); obecnie w pałacu mieści się oddział Muzeum Narodowego w Kielcach.
Historyczny zespół architektoniczno-krajobrazowy Sandomierza	Sandomierz (sandomierski)	08.12.2017	Wartości historyczne, artystyczne, naukowe, przestrzenne i krajobrazowe jednolitego i oryginalnego fragmentu starego Sandomierza, obejmującego zabytki najwyższej klasy (m.in. gotyckie ratusz, zamek, mury miejskie i katedra Narodzenia NMP z XIV w., zespół klasztoru oo. Dominikanów z XIII w., liczne gotyckie i barokowe kościoły i kamienice); obecnie Stare Miasto jest siedzibą muzeów: Okręgowego i Diecezjalne Sztuki Kościelnej.
Zamek Krzyżtopór	Ujazd (opatowski)	19.05.2018	Wartości historyczne, artystyczne, naukowe i krajobrazowe unikatowej w skali polskiej rezydencji obronnej (w stylu <i>palazzo in fortezza</i> – pałac wewnątrz fortecy bastionowej) z XVII w., wzniesionej w stylu manierystyczno-barokowym; obecnie trwała ruina, udostępniona do zwiedzania (wejścia biletowane).
Pokamedulski zespół klasztorny „Pustelnia Złotego Lasu”	Rytwiany (staszowski)	28.12.2018	Wartości historyczne, artystyczne, naukowe oraz przestrzenne i krajobrazowe jednego z najstarszych na ziemiach polskich (fundacja w 1621 r.) założeń klasztornych kamedułów, wzniesionych w stylu manierystycznym i barokowym, z licznym oryginalnym wyposażeniem; obecnie Centrum Terapeutyczne oferujące noclegi, wyżywienie oraz zwiedzanie m.in. klasztoru i Muzeum Serialu <i>Czarne Chmury</i> .
Bazylika kolegiacka Narodzenia NMP wraz z relikiami kościoła św. Mikołaja i wzgórzem Wyspa Grodziskowa	Wiślica (Buski)	28.12.2018	Szczególne wartości historyczne, artystyczne i naukowe gotyckiego zespołu sakralnego (z XIV w.) z relikiami architektury i plastyki romańskiej (pozostałości romańskiego kościoła z XII w. oraz unikatowa tzw. płyta Orantów, płyta posadzkowa z rytym figuralnym), oraz piastowskiego grodziska z X w.; obecnie Muzeum Archeologiczne.
Pałac Henryka Sienkiewicza z zabytkowym parkiem i aleją lipową	Oblęgorek (kielecki)	16.01.2019	Historyczne i niematerialne wartości rezydencji będącej darem narodu polskiego dla wybitnego pisarza Henryka Sienkiewicza; eklektyczny pałacyk z 1895 r., w 1900 r. zakupiony z funduszy społecznych i podarowany pisarzowi; obecnie Muzeum Henryka Sienkiewicza.

Źródło: opracowanie własne na podstawie M.I. Mileska, I. Swenson (red.): Słownik geograficzno-krajoznawczy Polski. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000 i rozporządzeń Prezydenta Rzeczypospolitej z dn. 15.03 oraz 22.11.2017 (Dz. U. 2017, poz. 663, 674, 2273 i 2275) i 20.04 oraz 10.12.2018 (Dz. U. 2018, poz. 943, 2413 i 2418; Dz. U. 2019, poz. 73).

Do dalszych analiz przyjęto powiaty występowania wskazanych pomników historii, przy czym – z racji zastosowanej metody – powiat kielecki postanowiono uwzględnić dwa razy, oddzielnie dla wpisu obiektów z 2017 roku (Nowa Słupia) i 2019 roku (Oblęgorok), każdorazowo prezentując średnie wyniki wybranych wskaźników z okresów przed i po wpisie. Takie założenie może wprawdzie skutkować synergią oddziaływania obu wpisów na poszczególne wartości, ale umożliwi ujednoczenie wykorzystanego rozwiązania pomiarowego.

Pierwszym ze wskaźników, które uwzględniono, była roczna liczba turystów korzystających z noclegów na 1000 ludności w analizowanych powiatach (tab. 2).

Tabela 2. Średnia roczna liczba turystów korzystających z noclegów na 1000 ludności w okresach przed i po wpisaniu lokalnych zabytków na listę Pomników Historii w powiatach województwa świętokrzyskiego w latach 2016-2019

Powiat	Średnia przed wpisem na listę pomników historii	Średnia po wpisie na listę pomników historii	Zmiana [%]
buski	1406,01	1680,66	+19,5
kielecki (Oblęgorok)	506,40	553,02	-7,9
kielecki (Nowa Słupia)	550,86	507,12	+9,2
m. Kielce	817,32	871,94	+6,7
opatowski	165,92	217,67	+31,2
sandomierski	638,76	705,34	+10,4
starachowicki	330,22	414,75	+25,6
staszowski	225,10	258,49	+14,8

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

Porównanie średnich wartości liczby turystów korzystających z noclegów na 1000 ludności w wybranych powiatach pozwala dostrzec niewielki, aczkolwiek wyraźny wzrost dla okresu po uzyskaniu przez powiatowy zabytek statusu pomnika historii. Co ciekawe, wzrost ten odnotowano w aż siedmiu przypadkach na osiem rozpatrywanych. Względny wzrost wartości wskaźnika wyniósł, zależnie od miejsca, między 7% (powiat m. Kielce) a nawet 31% (powiat opatowski), jedyny odnotowany spadek dotyczył wpisu związanego z Nową Słupią (8%). Dla całej rozpatrywanej grupy średnia zmiana między okresami przed i po nadaniu miana Pomnika Historii była dodatnia i wyniosła prawie 14%. Dla porównania, wartość tego samego wskaźnika między 2016 a 2019 rokiem dla całej Polski wzrosła o ok. 19%, a dla województwa świętokrzyskiego o ok. 12%. Można więc stwierdzić, iż względne zainteresowanie ofertą turystyczną wzrosło w większym stopniu dla całego kraju niż rozpatrywanych powiatów. Trzeba przy tym pamiętać, iż wspomniana wcześniej akcja popularyzacji dziedzictwa kulturowego miała ogólnopolski charakter i dotyczyła również zabytków z innych regionów. Wyniki analizowanych powiatów były nieco wyższe aniżeli zaobserwowane w skali województwa, co być może było związane właśnie z uzyskaniem statusu Pomnika Historii.

Wartości rocznych liczb osób zwiedzających muzea i oddziały na 1000 ludności w rozpatrywanych powiatach przedstawiono w tabeli 3 (pominięto przy tym powiat staszowski, dla którego nie ma odpowiednich danych).

Tabela 3. Średnia roczna liczba zwiedzających muzea i oddziały na 1000 ludności w okresach przed i po wpisaniu lokalnych zabytków na listę pomników historii w powiatach województwa świętokrzyskiego w latach 2016-2019 (bez powiatu staszowskiego)

Powiat	Średnia przed wpisem na listę Pomników Historii	Średnia po wpisie na listę Pomników Historii	Zmiana [%]
buski	100,33	99,20	-1,1
kielecki (Oblęgorek)	1202,07	1182,50	-1,6
kielecki (Nowa Słupia)	1262,60	1175,37	-6,9
m. Kielce	762,80	633,30	-17,0
opatowski	9,40	12,20	+29,8
sandomierski	1118,15	1081,85	-3,2
starachowicki	205,50	284,47	+38,4

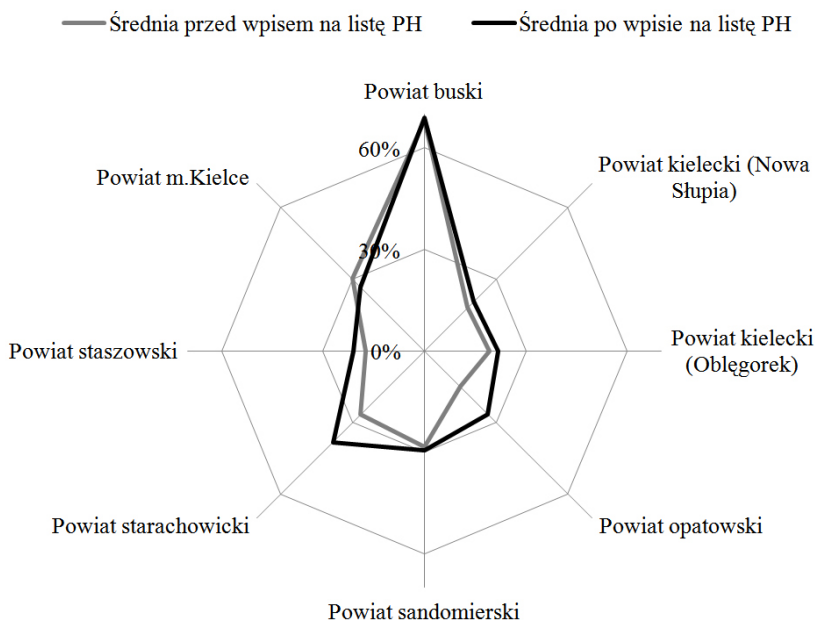
Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

W przypadku ruchu muzealnego uzyskano bardzo niejednolite dane. W aż pięciu powiatach zaobserwowano zmniejszenie średniej wartości wskaźnika, przy czym zwykle było ono bardzo niewielkie, rzędu 1-3% (najmniej w powiecie buskim). Największą negatywną zmianę odnotowano w powiecie m. Kielce i było to 17%. Z drugiej strony dla dwóch powiatów odnotowano znaczące wzrosty, rzędu 30% (powiat opatowski⁴²) i nawet aż 38% (powiat starachowicki). Dzięki temu średnia wartość zmiany dla wszystkich powiatów dla okresu po wpisaniu obiektów na listę pomników historii była dodatnia i wyniosła ok. 5%. W skali kraju w okresie 2016-2019 wzrost ten był jeszcze wyraźniejszy i wyniósł ok. 11%, jednakże dla samego województwa świętokrzyskiego zaobserwowano spadek w wysokości ok. 9%. Ponownie zatem, choć tym razem jeszcze wyraźniej, wartości dla powiatów z dziedzictwem w postaci Pomnika Historii okazały się wyższe, aniżeli dla całego regionu.

Na koniec warto przyrzeć się rocznemu stopniowi wykorzystania turystycznych obiektów noclegowych (rys. 1).

Okazuje się, iż najbardziej zauważalne zmiany dokonały się w tym zakresie. W siedmiu na osiem przypadków odnotowano wzrost, przy czym w dwóch powiatach niezwykle wyraźny, rzędu 77% (powiat opatowski) i 43% (powiat starachowicki). Pozostałe przyrosty nie były aż tak spektakularne (między 1 a 20%), niemniej jednak zniwelowały jedyny w grupie spadek (o 12%, powiat m. Kielce), dzięki czemu średnia wartość wskaźnika dla wszystkich powiatów po wpisaniu lokalnych zabytków na listę pomników historii zwiększyła się o ponad 20%. Dla porównania, w okresie 2016-2019 w skali Polski wzrost ten

⁴² W tym wypadku jedną z przyczyn mogła być zerowa wartość dla roku 2016.

Rysunek 1. Średni roczny stopień wykorzystania turystycznych obiektów noclegowych w okresach przed i po wpisaniu lokalnych zabytków na listę pomników historii w powiatach województwa świętokrzyskiego w latach 2016-2019 [%]

Źródło: opracowanie własne na podstawie Banku Danych Lokalnych.

wyniósł jedynie 7%, niemal identycznie było w przypadku całego województwa świętokrzyskiego (8%). Z danych tych wynika zatem, że turyści przybywający do świętokrzyskich powiatów, gdzie znajdują się pomniki historii, decydują się na nieco dłuższe pobyty i to przedłużanie wyjazdu jest dużo bardziej wyraźne aniżeli w skali regionu i kraju. Być może zatem jest to związane ze wspomnianą już zaobserwowaną na poziomie listy UNESCO zależnością dotyczącą korzyści z rozwoju polityki promocyjnej⁴³, lokalnej oferty i infrastruktury turystycznej, dzięki czemu możliwe staje się nie tylko przyciągnięcie turysty, ale także jego dłuższe zatrzymanie w danej destynacji, tak pożądane z punktu widzenia ekonomicznych skutków turystyki.

Podsumowanie

Przeprowadzone porównania pozwoliły wykazać, iż rzeczywiście wybrane wskaźniki mierzące wielkość powiatowego ruchu turystycznego, uległy zwiększeniu po nadaniu miejscowym zabytkom statusu pomnika historii. Co istotne, zmiany te były bardziej wyraźne dla grupy analizowanych powiatów niż dla całego województwa świętokrzyskie-

⁴³ M. Hasan, M.I. Jobaid: Heritage Tourism Marketing: Status, Prospects and Barriers. Journal of Business and Management, Vol. 16, Iss. 5, s. 40-48.

go, lecz mniej dostrzegalne w porównaniu ze skalą kraju. Największą różnicę dostrzeżono w przypadku stopnia wykorzystania bazy noclegowej, gdzie zaobserwowany średni wzrost wartości we wszystkich powiatach był niemal trzykrotnie większy niż odnotowany w tym samym okresie w Polsce. Z kolei najmniejsze zmiany wystąpiły w przypadku liczby zwiedzających muzea i oddziały na 1000 ludności, co może sugerować, iż prestiż destynacji i przyciągnięcie nowych uczestników ruchu turystycznego nie powodują jednoczesnego wzrostu zainteresowania lokalną ofertą muzealną, zwłaszcza w krótkim czasie. Może być to efektem wciąż niskiej konkurencyjności tej ostatniej, dopiero dostosowującej się do nowych realiów statusu miejsca. Trzeba przy tym pamiętać, iż w rozpatrywanym okresie nobilitacja polskiego dziedzictwa nie była ograniczona jedynie do wybranego na potrzeby niniejszego opracowania regionu. Brak aż tak wyraźnie zaobserwowanych zmian wielkości rozpatrywanych wskaźników może być również efektem krótkiego przedziału czasowego analizy, na co złożyło się wiele czynników (dostępność i jednolitość danych, moment wpisu na listę pomników historii, wybuch pandemii COVID-19).

Autorzy zdają sobie sprawę, że zaproponowana metoda weryfikacji oddziaływania zwiększenia prestiżu dziedzictwa na ruch turystyczny jest niedoskonała i na wielkość rozpatrywanych zmiennych wpływ mogło mieć bardzo wiele innych czynników, jak choćby zmiana wielkości lokalnej populacji, powstawanie nowych obiektów noclegowych i muzealnych czy też rozbudowa już tych istniejących. Te ostatnie mogą jednakże być powiązane właśnie z marketingowym oddziaływaniem podniesienia rangi miejscowych zabytków. Niestety próba pomiaru realnego zainteresowania obiektami dziedzictwa kulturowego jest bardzo trudna⁴⁴ (choćby z racji braku monitorowania frekwencji w wielu obiektach), a staje się jeszcze trudniejsza przy obiektach wpisywanych zbiorowo, jak np. starówki miast czy zespoły architektoniczne. Z tego względu wskazane byłoby przeprowadzenie odpowiednio rozciągniętych w czasie badań w konkretnych destynacjach, gdzie istniałaby możliwość zbadania u turystów samej rozpoznawalności wyróżniających form ochrony nadawanych zabytkom, jak i roli tej nobilitacji w decyzjach odnośnie wyboru miejsca wyjazdu. Tak uzyskane wyniki należałoby następnie skonfrontować z realnymi zmianami wielkości ruchu turystycznego, którego oszacowanie samo w sobie stanowi już dużą trudność. Abstrahując od obecnej sytuacji pandemicznej, znacząco oddziałującej na turystykę, problemem nie do przewyciężenia jest prowadzenie tych badań w odpowiednio długim okresie, obejmującym także czas jeszcze przed umieszczeniem danego zabytku na liście Pomników Historii, co przecież wymagałoby znajomości decyzji i wyborów władz centralnych, w tym Prezydenta RP, z dużym wyprzedzeniem.

Być może w długim okresie czasu, tak jak podawane jest to w przypadku obiektów z listy UNESCO⁴⁵, możliwe byłoby dostrzeżenie dużo bardziej klarownych zależności. Z tego też względu, jak i przytoczonych wcześniej powodów, temat wymaga dalszych badań i opracowania jednolitej, porównywalnej metodologii pomiarowej.

⁴⁴ Z. Kruczek: *Frekwencja...*, op. cit., s. 26.

⁴⁵ M.-T. Albert, B. Ringbeck, op. cit., s. 139-142.

Literatura

- Albert M.-T., Ringbeck B.: 40 Years World Heritage Convention. Popularizing the Protection of Cultural and Natural Heritage. DeGruyter, Berlin/Boston 2015.
- Alipour H., Gholitabar S., da Costa C.M.M.: An Empirical Investigation of Architectural Heritage Management Implications for Tourism: The Case of Portugal. *Sustainability* 2018, 10, 93.
- Alonso-Gonzalez P., Parga-Dans E.: Sustainable tourism and social value at World Heritage Sites: Towards a conservation plan for Altamira, Spain. *Annals of Tourism Research* 2019, Vol. 74.
- Cuccia T., Guccio C., Rizzo I.: The effects of UNESCO World Heritage List inscription on tourism destinations performance in Italian regions. *Economic Modelling* 2016, Vol. 53.
- Dąbrowski J.: Pomniki Historii – spojrzenie krytyczne. *Ochrona Dziedzictwa Kulturowego* 2019, nr 8.
- Hanaka A., Wawrzyńczuk A.: 100 pomników historii. *Ochrona Zabytków* 2019, nr 1.
- Konopka M.: O pomnikach historii ciąg dalszy – w obronie „zabytku prawa”. *Ochrona Zabytków* 2000, nr 2.
- Hasan M., Jobaid M.I.: Heritage Tourism Marketing: Status, Prospects and Barriers. *Journal of Business and Management*, Vol. 16, Iss. 5.
- Konopka M.: Pomniki historii – niewykorzystana szansa. *Ochrona Zabytków* 1999, nr 4.
- Kowalczyk A.: Fenomenologia przestrzeni turystycznej. *Turyzm* 2014, nr 24/1.
- Kowalski W., Zalańska K.: Prawo ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce. [W:] System ochrony zabytków w Polsce. Analiza, diagnoza, propozycje. Red. naukowa B. Szymgin. Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków UMS Warszawa, Politechnika Lubelska, Warszawa-Lublin 2011.
- Kruczek Z.: Frekwencja w atrakcjach turystycznych. POT, Kraków-Warszawa 2014.
- Kruczek Z.: Polska. Geografia atrakcji turystycznych. Proksenia, Kraków 2003.
- Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J.: Geografia turystyki Polski. PWE, Warszawa 2002.
- Łyson P. (red.): Analiza walorów turystycznych powiatów i ich bezpośredniego otoczenia na podstawie danych statystycznych m.in. z zakresu bazy noclegowej, kultury i dziedzictwa narodowego oraz przyrodniczych obszarów chronionych. Końcowy raport metodologiczny. GUS, b. m., b. r.
- Mileska M.I., Swenson I. (red.): Słownik geograficzno-krajoznawczy Polski. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000.
- Molski P.: Waloryzacja dziedzictwa architektonicznego w systemie ochrony zabytków. [W:] System ochrony zabytków w Polsce. Analiza, diagnoza, propozycje. Red. naukowa B. Szymgin. Polski Komitet Narodowy ICOMOS, Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków UMS Warszawa, Politechnika Lubelska, Warszawa-Lublin 2011.
- Murzyn-Kupisz M.: Cultural, economic and social sustainability of heritage tourism: Issues and challenges. *Economic and Environmental Studies* 2012, Vol. 12, Iss. 2.
- Murzyn-Kupisz M.: Dziedzictwo kulturowe w kontekście rozwoju lokalnego. [W:] Kultura a rozwój. Red. naukowa J. Hausner, A. Karwińska, J. Purchla, Narodowe Centrum Kultury, Warszawa 2013.
- Nowacki M.: Dziedzictwo i turystyka: relacje i ewolucja koncepcji. [W:] Kultura i turystyka. Wspólne korzenie. Red. naukowa B. Krakowiak, B. Włodarczyk. ROT Woj. Łódzkiego, Łódź 2012.
- Pruszyński J.: Pomniki historii jako kategoria prawna. *Ochrona Zabytków* 1999, nr 4.
- Rohrscheidt von A.M.: Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy, GWSHM Milenium, Gniezno 2008.
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 15 marca 2017 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Święty Krzyż – pobenedyktynski zespół klasztorny oraz przedchrześcijańskie obwałowania kamienne na Łysej Górze” (Dz. U. 2017, poz. 663).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 15 marca 2017 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Wąchock – zespół opactwa cystersów” (Dz. U. 2017, poz. 674).

- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 listopada 2017 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Kielce – dawny pałac biskupów i katedra” (Dz. U. 2017, poz. 2275).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 listopada 2017 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Sandomierz – historyczny zespół architektoniczno-krajobrazowy” (Dz. U. 2017, poz. 2273).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 20 kwietnia 2018 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Ujazd – ruiny zamku Krzyżtopór” (Dz. U. 2018, poz. 943).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 10 grudnia 2018 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Obłęgorek – pałacyk Henryka Sienkiewicza wraz z zabytkowym parkiem i aleją lipową” (Dz. U. 2019, poz. 73).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 10 grudnia 2018 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Rytwiany – pokamedulski zespół klasztorny Pustelnia Złotego Lasu” (Dz. U. 2018, poz. 2413).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 10 grudnia 2018 r. w sprawie uznania za pomnik historii „Wiślica – zespół kolegiaty pod wezwaniem Narodzenia Najświętszej Maryi Panny wraz z reliktnami kościoła pod wezwaniem św. Mikołaja oraz grodzisko” (Dz.U. 2018, poz. 2418).
- Shepherd R.J., Yu L.: *Heritage Management, Tourism and Governance in China. Managing the Past to Serve the Present.* Springer, Nowy Jork 2013.
- Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dn. 23 lipca 2003 r. (Dz. U. 2003, nr 162, poz. 1568).
- Zalasińska K.: *Prawna ochrona zabytków nieruchomości w Polsce.* Wolters Kluwer, Warszawa 2010.
- dane.gov.pl
isap.sejm.gov.pl
www.bdl.gov.pl
www.nid.pl
www.prezydent.pl

Historic monuments as an element of shaping tourist traffic in the region

Abstract. The aim of the article is to find out about the actual change in the size of selected indicators characterizing tourist traffic in the poviats of the świętokrzyskie voivodeship, which took place after local monuments obtained the official, ennobling status of a Historic Monument. The research method used was the analysis of the literature and statistical data published by the Central Statistical Office. The obtained results made it possible to conclude that in the poviats where heritage was named historic monument, the average relative number of tourists and people interested in the local museum offer increased, as well as the occupancy in tourist accommodation establishments, in relation to the period before entering this ennobling list. It was also observed that the average increases in the value of the above-mentioned indicators for the considered group of poviats were higher than those noted in the same period for the entire świętokrzyskie voivodship and even Poland (in the case of the level of occupancy in tourist accommodation establishments).

Key words: heritage, monument, tourism, historic monument, świętokrzyskie voivodeship, UNESCO World Heritage List

Anna Grontkowska

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

Zmiany użytkowania gruntów w województwie mazowieckim w latach 2002-2019¹

Streszczenie. Celem opracowania jest wskazanie zmian w sposobach użytkowania gruntów województwa mazowieckiego w latach 2002-2019 na podstawie danych ewidencyjnych dotyczących gmin. Z przeprowadzonych badań wynika, że główne zmiany sposobów zagospodarowania powierzchni dotyczyły przekształcania zagospodarowania rolniczego gruntów na użytkowanie leśne lub tereny zabudowane (zurbanizowane), należy jednak zaznaczyć, że na poziomie poszczególnych gmin odnotowano przeciwstawne kierunki zagospodarowania gruntów.

Słowa kluczowe: powierzchnia gruntów, województwo mazowieckie, grunty rolne, lasy

Wprowadzenie

W prowadzeniu każdej działalności człowiek wykorzystuje czynniki produkcji: ziemię, pracę i kapitał. Ziemia jest dobrem wielofunkcyjnym, zaspokajającym wiele potrzeb i może być wykorzystana do realizacji różnych celów², a mianowicie ziemię można:

- uprawiać, co realizuje się w leśnictwie i w rolnictwie, gdzie ziemia jest podłożem oddziałującym na rośliny wykorzystywane do celów konsumpcyjnych, przemysłowych, do wytwarzania biopaliw (np. rzepak) czy jako materiał opałowy (drewno);
- eksploatować, czyli wydobywać surowce naturalne, np. węgiel, żwir, piasek;

¹ Opracowanie przygotowane w ramach projektu nr W/UMWM-UU-UM/CG/5258/2020 realizowanego w latach 2021-2023 „Wdrażanie koncepcji *smart villages* w województwie mazowieckim”, finansowanego ze środków budżetu województwa mazowieckiego.

² B. Roszkowska-Mądra: Analiza zmian użytkowania gruntów rolnych w Polsce po 1990 roku, [w:] R. Przygodzka, E. Gruszewska (red.), Instytucjonalne i strukturalne aspekty rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Księga poświęcona pamięci dr. hab. Adama Sadowskiego Profesora Uniwersytetu w Białymstoku, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2020, s. 183.

Anna Grontkowska ORCID: 0000-0002-7286-8496

 anna_grontkowska@sggw.edu.pl

- traktować jako miejsce posadowienia zakładów, wytwarzających produkty lub świadczących usługi, oraz składowych infrastruktury, m.in. dróg, mostów wykorzystywanych w transporcie.

Z upływem czasu następują zmiany w użytkowaniu gruntów, które są funkcją rozwoju gospodarczego, prowadzonych inwestycji, realizowanej polityki gospodarczej oraz wdrażanych prawnie uregulowanych działań ukierunkowanych na ochronę krajobrazu. Procesy zmian użytkowania ziemi są zatem nieuniknione, ale ich dynamika i przestrzenna lokalizacja są zróżnicowane. Każdorazowo wymagają jednak racjonalnego gospodarowania przestrzenią. Należy podkreślić, że pochodną powierzchni użytków rolnych jest potencjał produkcyjny³, a przyrodnicze uwarunkowania prowadzenia produkcji rolnej tworzone są przez zespół trzech powiązanych ze sobą elementów: gleby, klimatu i rzeźby terenu⁴. Jednocześnie niektóre rodzaje zagospodarowania przestrzeni pojawiają się np. w związku ze wzrostem zamożności społeczeństwa, który oddziałuje na zmiany w stylu konsumpcji i rodzi powstawanie potrzeb, które dotychczas nie występowały lub występowały w nieznacznym nasileniu⁵. Na obszarach położonych szczególnie wokół dużych miast następuje zmniejszanie powierzchni użytków rolnych, wynikające m.in. z rozwoju budownictwa⁶.

W Polsce główne sposoby zagospodarowania gruntów realizują rolnictwo i leśnictwo. W tabeli 1 zestawiono podstawowe informacje o powierzchni wybranych form zagospodarowania gruntów w Polsce w latach 1950-2020.

Z przedstawionych w tabeli 1. danych wynika, że w latach 1950-2020 w Polsce powierzchnia użytków rolnych zmniejszyła się o prawie 1,7 mln ha, co oznacza, że udział ziemi użytkowanej rolniczo zmniejszył się z 65,5% w 1950 roku do 59,9% w 2020 roku, a udział powierzchni gruntów leśnych i pod zadrzewieniami zwiększył się z 21,7% w 1950 roku do 30,5% w 2020 roku. Powierzchnia terenów klasyfikowanych jako komunikacyjne zwiększyła się z 774 tys. ha w 1960 roku do 932 tys. ha w 2020 roku, co oznacza wzrost o 20,4%. Udział tych gruntów zwiększył się z 2,5% w 1960 roku do prawie 3% powierzchni ogólnej kraju w 2020 roku.

Cel opracowania i materiały źródłowe

Celem opracowania jest wskazanie zmian użytkowania obszarów ziemi w województwie mazowieckim. Jako materiały źródłowe wykorzystano dane z publikacji Głównego Urzędu Statystycznego (GUS) oraz Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii. Należy

³ K. Grotkiewicz, R. Michałek: Ocena poziomu produktywności i wydajności w rolnictwie na przykładzie wybranych regionów Polski, „Inżynieria Rolnicza” 2009, nr 6(115), s. 103-108.

⁴ J. Bański: Przyrodnicze uwarunkowania gospodarki rolnej w Polsce, [w:] S. Grykień, W. Hasiński (red.), Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju obszarów wiejskich, Studia Obszarów Wiejskich, tom XII, Warszawa 2007, s. 9-18.

⁵ M. Matyka: Analiza regionalnego zróżnicowania zmian w użytkowaniu gruntów w Polsce, „Polish Journal of Agronomy” 2012, nr 10, s. 16-20.

⁶ D. Kołodziejczyk: Kierunki przekształceń struktury użytkowania ziemi a rozwój obszarów wiejskich, [w:] S. Grykień, W. Hasiński (red.), Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju obszarów wiejskich, Studia Obszarów Wiejskich, tom XII, Warszawa 2007, s. 63-71.

Tabela 1. Powierzchnia ogólna Polski według kierunków wykorzystania w latach 1950-2020 (stan geodezyjny na 1 stycznia)

Lata	Powierzchnia ogólna	Użytki rolne	Lasy i zadrzewienia	Wody	Tereny komunikacyjne	Nieuzyski
Powierzchnia w tys. ha						
1950	31173	20440	6763	.	.	.
1955	31173	20403	7399	.	.	.
1960	31173	19550	7832	754	774	771
1970	31268	19570	8611	794	887	369
1975	31268	19349	8669	809	931	437
1980	31268	19102	8754	814	958	477
1985	31268	18914	8836	819	978	502
1990	31268	18805,7	8875,8	825	987,5	503,5
1995	31268	18689,7	8936,7	829,7	998,3	505,3
2000	31268	18504,4	9122	833,6	954,4	499,3
2005	31268	19148,2	9338,4	636,2	896,9	497,9
2010	31268	18931	9531	639,8	891,2	481,7
2015	31268	18682,8	9674,3	644,8	917,2	472,3
2020	3127,5	18741,5	9534,3	658,0	931,6	459,8

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii.

zaznaczyć występowanie problemów metodycznych przy prowadzeniu analiz obejmujących długie szeregi czasowe. Dotyczą one przede wszystkim zmian w definiowaniu pojęć, ale także występowania innych zmian, np. zmiany dotyczące administracyjnych przesunięć granic konkretnych gmin czy powiatów, zmiany w zakresie klasyfikacji (np. gminy wcześniej klasyfikowane jako wiejskie stają się gminami wiejsko-miejskimi).

Charakterystyka województwa mazowieckiego – wyniki badań

Województwo mazowieckie zostało utworzone 1 stycznia 1999 roku zgodnie ze zmianami podziału administracyjnego Polski i jest powierzchniowo największym województwem w Polsce. W województwie utworzono 37 powiatów i 5 miast na prawach powiatu. Łączna powierzchnia ewidencyjna województwa w 2020 roku wynosiła 3 556 054 ha, co stanowiło około 11% powierzchni Polski. Miasta zajmują obszar 219 106 ha (6,2% powierzchni województwa mazowieckiego), a obszary wiejskie – 3 336 948 ha (93,8%). Największymi pod względem zajmowanej powierzchni powiatami ziemskimi są: ostrołęcki (209 385 ha), płocki (179 922 ha) i siedlecki (160 354 ha), a najmniejszymi: pruszkowski (24 627 ha), grodziski (36 699 ha) i legionowski (39 077 ha). W województwie mazowieckim łącznie jest 314 gmin (35 gmin miejskich, 54 gminy wiejsko-wiejskie i 225 gminy wiejskie).

Układ zagospodarowania powierzchni gruntów województwa najlepiej odzwierciedla struktura użytkowania gruntów. W tabeli 2 zestawiono dane o użytkowaniu powierzchni województwa mazowieckiego według kierunków wykorzystania w latach 2000 i 2020 oraz udział poszczególnych rodzajów użytków. Ze względu na zmiany w klasyfikacji i definiowaniu rodzajów użytków, w tabeli zestawiono dane jak najbardziej zbliżone kategoriami. Należy zaznaczyć, że administracyjnie powierzchnia województwa nieznacznie się zmniejszyła. Zmiany w strukturze użytkowania gruntów dotyczyły przede wszystkim użytkowania rolniczego i leśnego, ponieważ z zasobów ziemi korzysta rolnictwo i leśnictwo, gdzie procesy dostosowawcze w zakresie zmian potencjału wytwórczego dokonują się w długim okresie.

Tabela 2. Powierzchnia ogólna województwa mazowieckiego oraz jej struktura według kierunków zagospodarowania w 2000 i 2020 roku (stan geodezyjny na 1 stycznia)

Rodzaj użytku	Wielkości w 2000 roku		Wielkości w 2020 roku	
	powierzchnia w ha	udział w %	powierzchnia w tys. ha	udział w %
Powierzchnia ogólna	3 557 909	100	3555,8	100,0
Użytki rolne/grunty rolne	2 401 684	67,5	2443,8	68,8
Lasy i zadrzewienia	801 168	22,5	847	23,8
Wody	61 456	1,7	42,6	1,2
Tereny zabudowane i zurbanizowane	240 103	6,7	215	6,0
Użytki ekologiczne	372	0,0	1,8	0,1
Tereny różne	16393	0,5	5,5	0,2
Nieużytki	36 733	1,0	–	0,0

Źródło: zestawienie własne na podstawie danych Głównego Urzędu Geodezji i Kartografii.

W 2020 roku w województwie mazowieckim w strukturze użytków rolnych, które zajmowały 1939,6 tys. ha, największą powierzchnię stanowiły grunty pod zasiewami (prawie 65% użytków rolnych). Trwałe użytki zielone stanowiły 26% użytków, a powierzchnia gruntów ugorowanych wyniosła 16,8 tys. ha (0,84%). Zagospodarowanie gruntów na cele rolnicze prowadzą gospodarstwa rolnicze. W tabeli 3 przedstawiono porównanie liczby gospodarstw rolnych w województwie mazowieckim w latach 2002, 2010 i 2020 na podstawie przeprowadzanych okresowo spisów rolnych. Z danych zestawionych w tabeli 3 wynika, że zmniejszyła się liczba gospodarstw między kolejnymi spisami rolnymi. Od 2002 do 2010 roku zmniejszyła się z 247 tys. do 229 tys., czyli o 7,3%, a między latami 2020 a 2010 w województwie mazowieckim liczba gospodarstw zmniejszyła się z 229 tys. do 208 tys., czyli o 9,1%. W strukturze gospodarstw według kryterium prowadzonej produkcji między latami 2002 i 2010 nie odnotowano istotnych zmian, co oznaczało dosyć równomierne „wypadanie” gospodarstw realizujących wyodrębnione kierunki produkcji. Między latami 2010 i 2020 odnotowano natomiast wyraźną zmianę w strukturze gospodarstw według kryterium prowadzonej produkcji, ponieważ o prawie

Tabela 3. Liczba gospodarstw rolnych według rodzaju prowadzonej działalności rolniczej w województwie mazowieckim w latach 2002, 2010 i 2020 ustalona na podstawie powszechnych spisów rolnych

Gospodarstwa prowadzące	Liczba gospodarstw w tys. w roku			Udział gospodarstw w roku w %		
	2002	2010	2020	2002	2010	2020
Wyłącznie produkcję roślinną	115	102	129	46,6	44,5	62,0
Wyłącznie produkcję zwierzęcą	2	1	1	0,8	0,5	0,5
I produkcję roślinną, i zwierzęcą	130	126	78	52,6	55,0	37,5
Razem	247	229	208	100	100	100

Źródło: Powszechny Spis Rolny 2010. Raport z wyników, GUS, Warszawa 2011; Powszechny Spis Rolny 2020. Raport z wyników, GUS, Warszawa 2021.

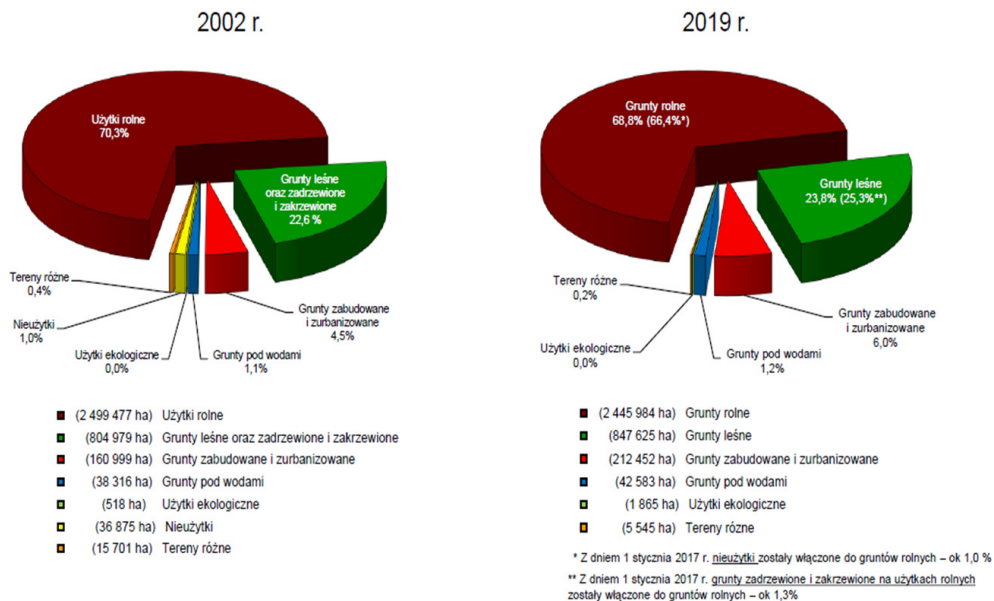
20 p.p. wzrosła liczba gospodarstw prowadzących tylko produkcję roślinną. W gospodarstwach zatem częściej rezygnowano z prowadzenia produkcji zwierzęcej.

Na rysunku 1 zaprezentowano porównanie struktury użytkowania gruntów w województwie mazowieckim między latami 2002 i 2019. W 2002 roku użytki rolne stanowiły 70,3%, a w 2019 roku według nowej klasyfikacji udział gruntów rolnych wynosił 68,8%. Zmniejszył się zatem udział gruntów zagospodarowanych rolniczo o 1,5 p.p., co w odniesieniu do powierzchni oznacza zmniejszenie o prawie 53,5 tys. ha. Drugim najważniejszym sposobem zagospodarowania jest użytkowanie leśne (tutaj również nastąpiły zmiany w klasyfikacji). W 2002 roku udział gruntów leśnych i zakrzewionych wynosił 22,6% powierzchni całkowitej województwa, a w 2019 roku udział gruntów leśnych zwiększył się do 23,8%, czyli o 1,2 p.p. W uproszczeniu powierzchnia lasów zwiększyła się z prawie 805 tys. ha do 847,6 tys. ha, czyli o 42,6 tys. ha. Kolejny sposób zagospodarowania gruntów, w którym odnotowano wyraźne zmiany, to grunty zabudowane i zurbanizowane. Ich udział w 2002 roku wynosił 4,5%, natomiast w 2019 roku było to już 6,0%. Powierzchnia zwiększyła się z 161 tys. ha do 212,5 tys. ha, czyli o 51,5 tys. ha.

Zwiększenie powierzchni odnotowano także w odniesieniu do gruntów pod wodami oraz użytków ekologicznych. Zmniejszenie dotyczyło terenów klasyfikowanych jako różne. Powierzchnia zaklasyfikowana jako pod wodami zwiększyła się z 38,3 do 42,6 tys. ha (wzrost o 4,3 tys. ha), a obszar użytków ekologicznych zwiększył się z 518 ha w 2002 roku do 1865 ha w 2019 roku, czyli o 1,3 tys. ha.

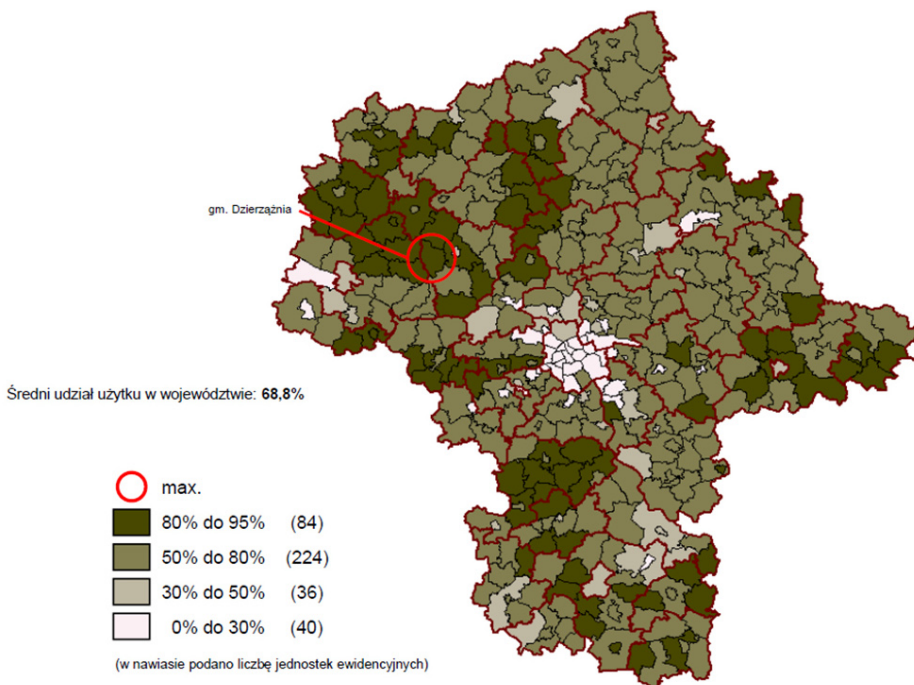
Na mapach 1-3 zaprezentowano udział wybranych rodzajów użytków w województwie mazowieckim według gmin.

Podobnie jak w całej Polsce, także w województwie mazowieckim grunty rolne są główną formą wykorzystania ziemi. Jednak w tym województwie notuje się jeden z największych udziałów użytków rolnych w jego powierzchni ogólnej. Całkowita ewidencyjna powierzchnia gruntów rolnych wynosiła w 2019 roku łącznie 2 445 984 ha (łącznie z nieużytkami), co stanowiło 68,8% powierzchni ogólnej województwa, przy udziale średnim w kraju wynoszącym 61,5%.

Rysunek 1. Struktura użytków gruntowych w województwie mazowieckim w latach 2002 i 2019

Źródło: Struktura własności i sposobu użytkowania gruntów w województwie mazowieckim, Departament Cyfryzacji, Geodezji i Kartografii UMWM, grudzień 2019.

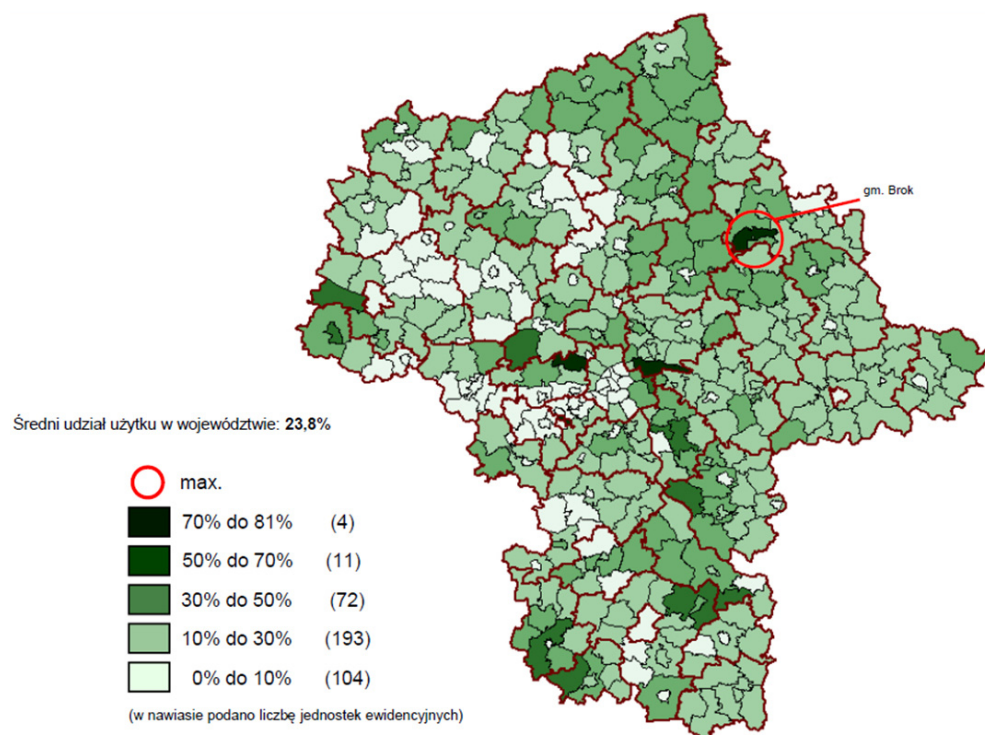

Mapa 1. Udział gruntów rolnych w ogólnej powierzchni jednostek ewidencyjnych

Źródło: Struktura własności i sposobu użytkowania gruntów w województwie mazowieckim, Departament Cyfryzacji, Geodezji i Kartografii UMWM, grudzień 2019.

W granicach administracyjnych miast udział gruntów rolnych wynosi 41,1% powierzchni miasta (90 012 ha), przy czym udział ten jest bardzo zróżnicowany, od 5% w mieście Podkowa Leśna do 88% w mieście Kosów Lacki i 91% w mieście Sanniki. Największy odsetek gruntów rolnych (ponad 80%) występuje w powiatach: płońskim, grójeckim i sierpeckim. Powiatem ziemskim o najmniejszym udziale gruntów rolnych (46%) jest powiat legionowski. W strukturze użytkowania rolniczego ziemi dominują grunty orne, których udział wynosi 67,2% gruntów rolnych (1 644 174 ha). Udział łąk wynosi 11,2% powierzchni gruntów rolnych (274 494 ha), a pastwisk 9,9% gruntów rolnych (241 763 ha), czyli łącznie trwałe użytki zielone stanowią 21,1% powierzchni gruntów rolnych. Największym odsetkiem łąk i pastwisk charakteryzują się gminy położone w północnej części województwa mazowieckiego. Udział sadów stanowi 3,8% gruntów rolnych (92 859 ha), przy jego silnym przestrzennym zróżnicowaniu. Największy odsetek sadów występuje w powiecie grójeckim, w którym w 10 gminach udział sadów wynosi ponad 30% gruntów rolnych (a w dwóch z nich ponad 60% – Goszczyn i Belsk Duży).

Województwo mazowieckie charakteryzuje jeden z najniższych w Polsce odsetek udziału gruntów leśnych. Wynosi on tylko 23,8%, przy średniej dla Polski na poziomie

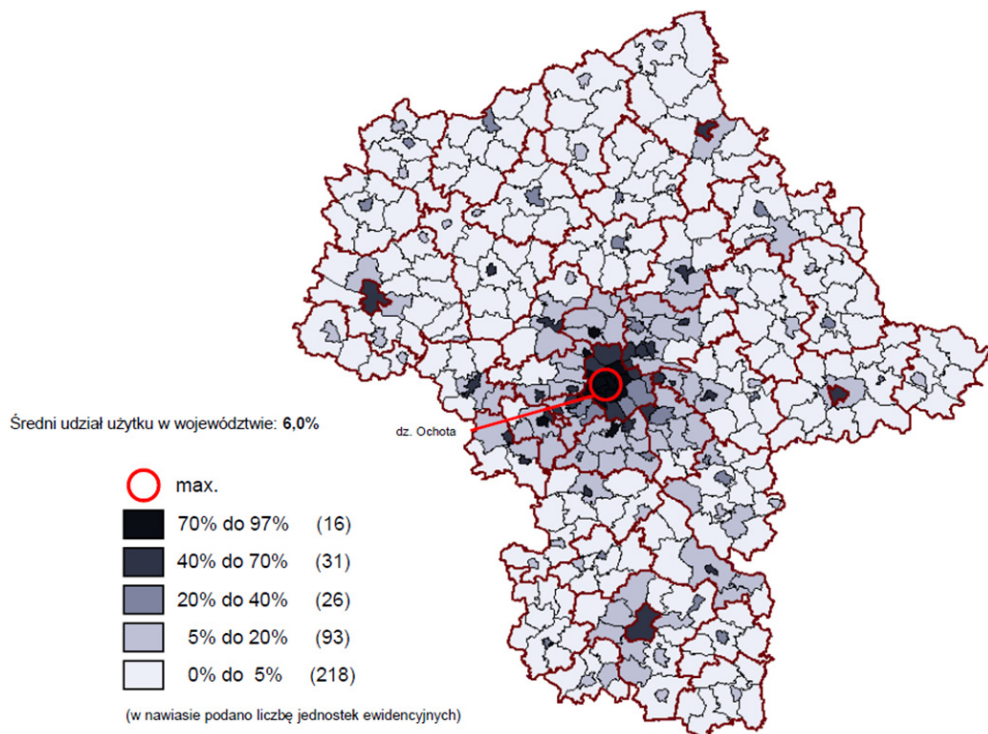

Mapa 2. Udział gruntów leśnych w ogólnej powierzchni jednostek ewidencyjnych

Źródło: Struktura własności i sposobu użytkowania gruntów w województwie mazowieckim, Departament Cyfryzacji, Geodezji i Kartografii UMWM, grudzień 2019.

30,5%. Ponadto grunty leśne na terenie województwa nie są rozmieszczone równomiernie, ich łączna powierzchnia (bez gruntów zadrzewionych i zakrzewionych na użytkach rolnych) wynosi 847 625 ha. Największy udział gruntów leśnych w powierzchni ogólnej występuje w powiatach wyszkowskim i szydlowieckim oraz przysuskim, a najmniejszy w pruszkowskim, grodziskim i grójeckim. Zielonka i Podkowa Leśna to miasta z największym udziałem gruntów zalesionych. Grunty leśne nie występują w trzech miastach województwa mazowieckiego: Piastowie, Drobinie i Błoniach.

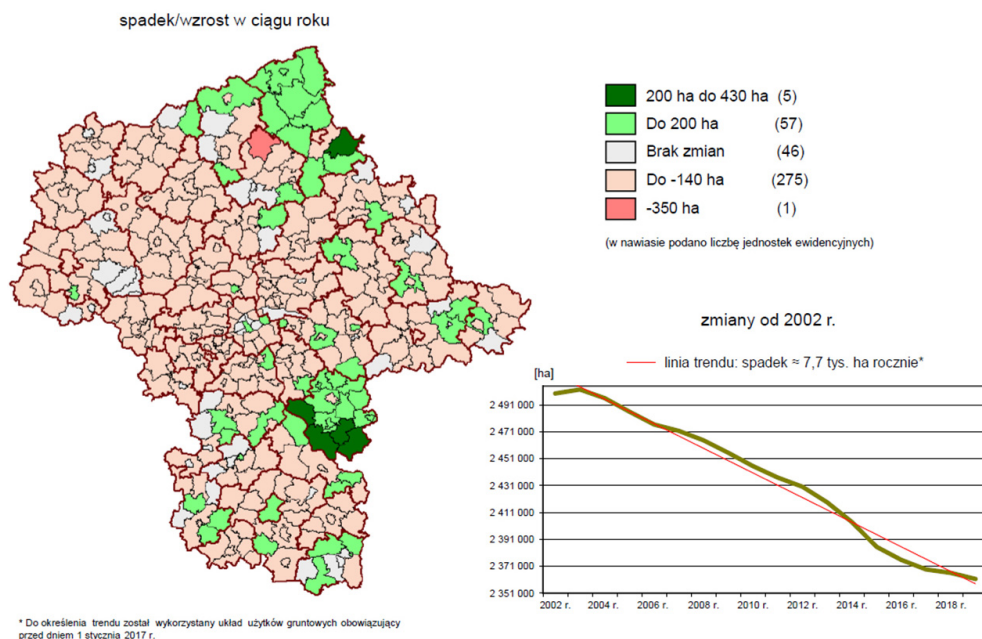
Trzecią co do wielkości formą zagospodarowania ziemi są grunty zabudowane i zurbanizowane, które w województwie mazowieckim zajmują 212 452 ha, czyli 6,0% powierzchni województwa. Największą powierzchnię tworzą drogi 94 060 ha (44,2% gruntów zabudowanych i zurbanizowanych) oraz tereny mieszkaniowe 55 579 ha. Do najbardziej zurbanizowanych gmin w województwie należą gminy miejskie: Piastów, Legionowo i Łomianki, a najmniej zurbanizowane to: Rzecznów, Czarnia, Nowy Duninów, Chotcza i Mirów. Pozostałe sposoby zagospodarowania przestrzeni w ujęciu ewidencyjnym to grunty pod wodami, użytki ekologiczne i tereny różne, które łącznie zajmują 49 993 ha, co stanowi 1,4% powierzchni ogólnej województwa.

Mapa 3. Udział gruntów zabudowanych i zurbanizowanych w ogólnej powierzchni jednostek ewidencyjnych

Źródło: Struktura własności i sposobu użytkowania gruntów w województwie mazowieckim, Departament Cyfryzacji, Geodezji i Kartografii UMWM, grudzień 2019.

Na mapach 4-6 zaprezentowano zmiany powierzchni wybranych rodzajów użytków w województwie mazowieckim według gmin, obejmujące lata 2002-2019. Z danych przedstawionych na mapie 4 wynika, że odnotowano trend zmniejszania powierzchni gruntów rolnych średniorocznie o około 7,7 tys. ha, jednak rozpatrywanie zmian na poziomie gmin wskazuje, że w 63 gminach średnio w latach 2002-2019 zwiększono powierzchnię gruntów rolnych, w odniesieniu do 46 jednostek nie odnotowano zmian, w 275 gminach zmniejszenie powierzchni gruntów rolnych wynosiło do 140 ha średniorocznie, a tylko w jednej było ono wyraźnie wyższe (grunty rolne przekształcono na grunty leśne, co wynika z porównania map 4 i 5).

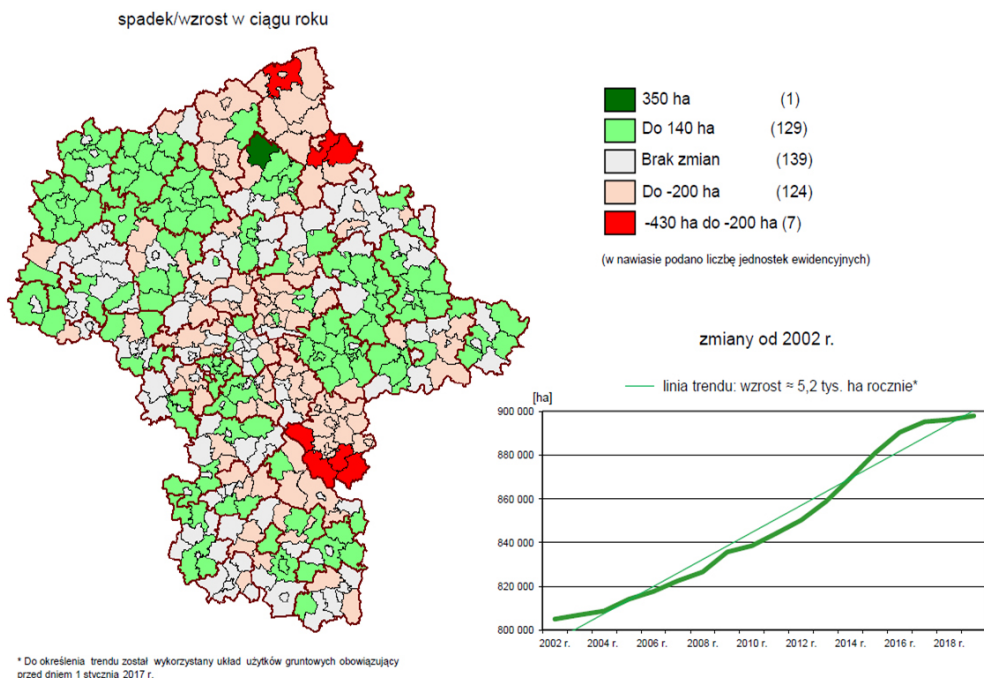

Mapa 4. Zmiany udziału gruntów rolnych w jednostkach ewidencyjnych w latach 2002-2019

Źródło: Struktura własności i sposobu użytkowania gruntów w województwie mazowieckim, Departament Cyfryzacji, Geodezji i Kartografii UMWM, grudzień 2019.

Zestawienie zmian dotyczących powierzchni użytkowanej jako leśna i zmian zanotowanych w latach 2002-2019 zaprezentowane na mapie 5 wskazuje, że zmniejszenie gruntów rolnych dokonało się w około połowie gmin na rzecz zwiększenia powierzchni gruntów leśnych. Średniorocznie w województwie mazowieckim powierzchnia klasyfikowana jako lasy i zadrzewienia zwiększała się w badanym okresie o 5,2 tys. ha rocznie. Z porównania map 5 i 6. wynika, że w odniesieniu do kilku gmin można zaobserwować zmianę użytkowania leśnego (zadrzewień) na użytkowanie rolnicze.

W odniesieniu do zagospodarowania powierzchni gruntów jako zabudowane i zurbanizowane na poziomie gmin (mapa 6) odnotowano w latach 2002-2019 280 gmin (czyli ponad 70% ogółu jednostek ewidencyjnych w województwie), w których średnio

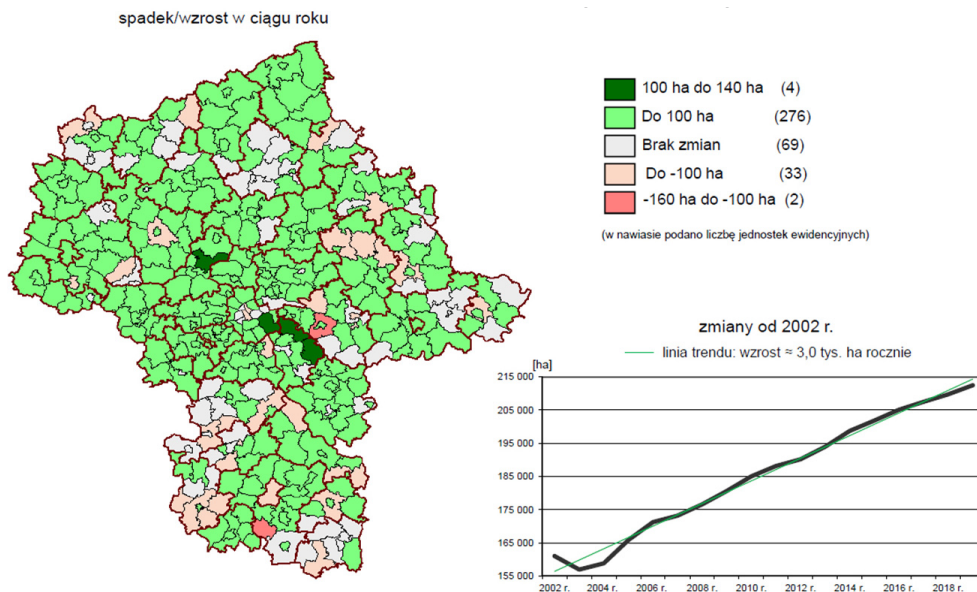

Mapa 5. Zmiany powierzchni gruntów leśnych w jednostkach ewidencyjnych w latach 2002-2019

Źródło: Struktura własności i sposobu użytkowania gruntów w województwie mazowieckim, Departament Cyfryzacji, Geodezji i Kartografii UMWM, grudzień 2019.

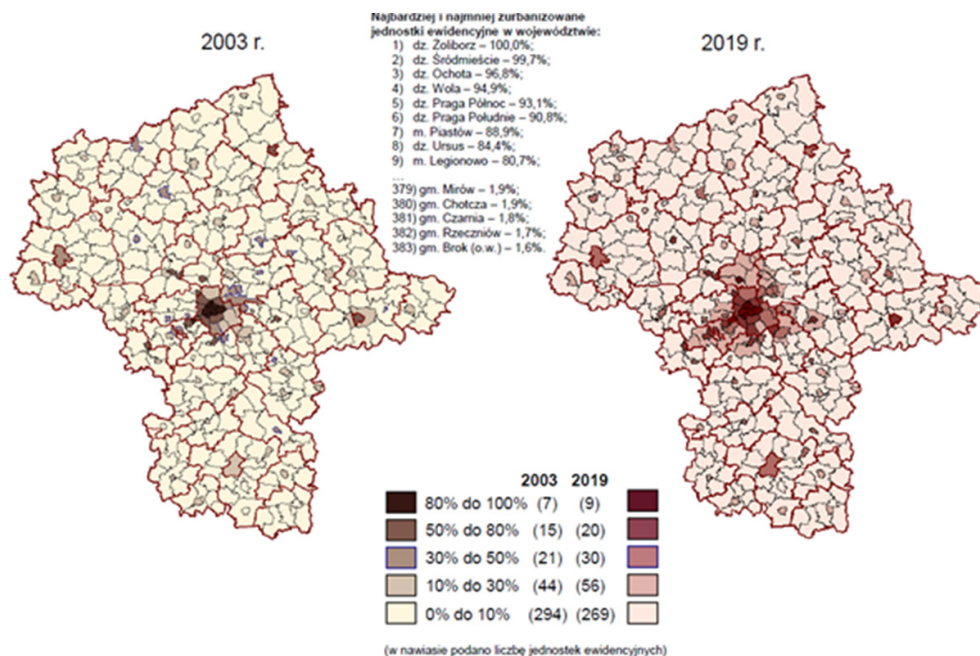
w badanym okresie zwiększono powierzchnię tych gruntów, w 69 takich jednostkach nie odnotowano zmian (ich udział wyniósł 18%), a w 35 gminach dokonano zmniejszenia powierzchni gruntów zabudowanych i zurbanizowanych przede wszystkim w przedziale do 100 ha średniorocznie, a tylko w dwóch gminach było ono wyższe. Szczegółowo zmiany stopnia urbanizacji w województwie mazowieckim między latami 2003 i 2019 przedstawia mapa 7, która wyraźnie wskazuje systematyczne zwiększanie liczby gmin, w których rośnie stopień urbanizacji. Skala zmian powierzchni według sposobów zagospodarowania ziemi powinna być monitorowana, ponieważ zmiany funkcji obszarów wpływają na skuteczność polityki ochronnej zawartej m.in. w ustawie o ochronie gruntów rolnych i leśnych⁷. Inym ważnym problemem przy przekształcaniu gruntów rolniczych na cele nierolnicze jest wyłączenie z procesu produkcji gleb dobrej jakości, charakteryzujących się wysokim potencjałem produkcyjnym.

⁷ Ustawa z dnia 3 lutego 1995 r. o ochronie gruntów rolnych i leśnych, Dz.U. 1995.16.78 (t.j. Dz.U. 2021.1326).

Mapa 6. Zmiany udziału gruntów zabudowanych i zurbanizowanych w jednostkach ewidencyjnych w latach 2002-2019

Źródło: Struktura własności i sposobu użytkowania gruntów w województwie mazowieckim, Departament Cyfryzacji, Geodezji i Kartografii UMWM, grudzień 2019.

Mapa 7. Stopień urbanizacji w jednostkach ewidencyjnych w latach 2002-2019

Źródło: Struktura własności i sposobu użytkowania gruntów w województwie mazowieckim, Departament Cyfryzacji, Geodezji i Kartografii UMWM, grudzień 2019.

Podsumowanie i wnioski

Przeprowadzone na podstawie danych Departamentu Cyfryzacji, Geodezji i Kartografii Urzędu Marszałkowskiego Województwa Mazowieckiego w Warszawie badania dotyczące zmian zagospodarowania powierzchni województwa mazowieckiego wskazują, że głównym sposobem zagospodarowania gruntów jest użytkowanie rolnicze jako grunty orne, trwałe użytki zielone i sady. Pozostałe sposoby zagospodarowania to grunty leśne oraz grunty zabudowane i zurbanizowane. Według zestawienia danych dotyczących stanów na 1 stycznia, w latach 2020-2019 główne zmiany sposobów zagospodarowania dotyczyły przekształcania zagospodarowania rolniczego gruntów (średniorocznie 7,7 tys. ha ubytek) na użytkowanie leśne (wzrost średniorocznie o 5,2 tys. ha) lub tereny zabudowane i zurbanizowane (wzrost średniorocznie o 3,0 tys. ha). Jednak szczegółowe zestawienia danych dla gmin wskazują, że zmiany nie były tylko jednokierunkowe. W odniesieniu do konkretnych jednostek odnotowano przeciwstawne kierunki sposobów zagospodarowania.

Konwersja użytków rolnych w celu urbanizacji może przyczyniać się do ich dynamicznego rozwoju społeczno-gospodarczego, rozwoju infrastruktury i osiągania wyższych dochodów budżetowych gmin. Z kolei zalesianie gruntów, szczególnie w połączeniu z dbałością o różnorodność biologiczną i ochronę krajobrazu, może zwiększać znaczenie rekreacyjne obszarów. Prowadzenie właściwej polityki zagospodarowania przestrzennego obszarów, nie tylko w województwie mazowieckim, to ważne zadanie lokalnych władz samorządowych, ale jednocześnie okazja do angażowania się społeczności lokalnych i skuteczne reagowanie na zmiany warunków rozwoju.

Literatura

- Bański J.: Przyrodnicze uwarunkowania gospodarki rolnej w Polsce, [w:] S. Grykień, W. Hasiński (red.), Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju obszarów wiejskich, *Studia Obszarów Wiejskich*, tom XII, Warszawa 2007, s. 9-18.
- Departament Cyfryzacji, Geodezji i Kartografii Urzędu Marszałkowskiego Województwa Mazowieckiego: *Struktura własności i sposobu użytkowania gruntów w województwie mazowieckim*, grudzień 2019.
- Grotkiewicz K., Michałek R.: Ocena poziomu produktywności i wydajności w rolnictwie na przykładzie wybranych regionów Polski, „*Inżynieria Rolnicza*” 2009, nr 6(115), s. 103-108.
- GUS. *Rocznik Statystyczny Województw*, Warszawa 2001, 2020.
- GUS. *Roczniki statystyczne za wybrane lata*, Warszawa 1951-2020.
- GUS. *Rolnictwo w województwie mazowieckim w 2019 r.*, Warszawa 2020.
- Kołodziejczyk D.: Kierunki przekształceń struktury użytkowania ziemi a rozwój obszarów wiejskich, [w:] S. Grykień, W. Hasiński (red.), *Przyrodnicze uwarunkowania rozwoju obszarów wiejskich*, *Studia Obszarów Wiejskich*, tom XII, Warszawa 2007, s. 63-71.
- Matyka M.: Analiza regionalnego zróżnicowania zmian w użytkowaniu gruntów w Polsce, „*Polish Journal of Agronomy*” 2012, nr 10, s. 16-20.
- Powszechny Spis Rolny 2010. Raport z wyników, GUS, Warszawa 2011.
- Powszechny Spis Rolny 2020. Raport z wyników, GUS, Warszawa 2021.

Roszkowska-Mądra B.: Analiza zmian użytkowania gruntów rolnych w Polsce po 1990 roku, [w:] R. Przygodzka, E. Gruszewska (red.), Instytucjonalne i strukturalne aspekty rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich. Księga poświęcona pamięci dr. hab. Adama Sadowskiego Profesora Uniwersytetu w Białymstoku, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, 2020, s. 183. DOI: 10.15290/isarrow.2020.09

Ustawa z dnia 3 lutego 1995 r. o ochronie gruntów rolnych i leśnych. Dz.U. 1995.16.78 (t.j. Dz.U. 2021.1326).

Land use changes in the mazowieckie voivodeship in years 2002-2019

Summary. The aim of this study is to indicate changes in land use patterns in the mazowieckie voivodeship in 2002-2019 on the basis of evidential data concerning communes. The research carried out shows that the main changes in the ways of land use concerned the transformation of agricultural land use into forest or built-up (urbanized) land use, but it should be noted that at the level of individual municipalities, opposite directions of land use were noted.

Key words: land area, mazowieckie voivodeship, agricultural land, forests

Oleg Kucher[✉], Zoia Pustova, Nataliia Pokotylska, Natalia Pustova

State Agrarian and Engineering University in Podilya, Ukraine

ORGANIC MARKET FORMATION IN UKRAINE

Summary. The article examines modern state and prospects of the development of organic market in the context of rationalization of the available natural-resource potential of Ukraine. Basing on the analysis of key organic production indicators it is relevant to conclude that during last year's there is stable positive dynamics in growing of the area of farmlands that take part in the certified reduced production. Due to the improvement of the organic production recycling the level of organic production consuming and number of certified manufacturers have significantly increased. Consumers of Ukrainian organic production are predominantly the EU countries. Ukraine is interested in the organic market development and there are inevitable resources that can be found in every region of the country. We have characterized the legal principles that enable the organic market and the establishing of relation that are linked to the organic production development which are regulated by the Law of Ukraine and other legislative acts that are related to the issue. Basing on the data of the article and estimation of the organic production consuming level in Ukraine in 2010-2019 there were evaluated forecast indicators of the Ukrainian organic market capacity until 2023.

Key words: organic market, organic production, organic products, certification, organic production marking

Introduction

The urgency of the problem of the development of organic production in Ukraine is due to the fact that, due to the deterioration of the ecological situation in the world, organic products are gaining popularity. An analysis of many years of practice in other countries has shown the economic, environmental and social benefits of organic production¹. Considering that Ukraine has favorable geographical description it can easily abandon the industrialized methods of agricultural production and develop organic

¹V. Ivanyshyn, O. Kucher, T. Bilyk: Marketing strategy formation for the development of organic production in the Ukraine. Proceedings of the 2018 International Scientific Conference 'Economic Sciences for Agribusiness and Rural Economy' No 1, Warsaw, 7-8 June 2018, p. 34-39. ISBN 978-83-7583-802-2, <https://doi.org/10.22630/ESARE.2018.1> (access: 20.10.2021).

Oleg Kucher ORCID: 0000-0002-2086-5971; Zoia Pustova ORCID: 0000-0003-3511-5054; Nataliia Pokotylska ORCID: 0000-0003-3163-2900; Natalia Pustova ORCID: 0000-0003-3184-6378

[✉] kucheroleg68@gmail.com

agriculture. Most part of land in Ukraine is suitable for farming. It's more than 41 millions ha of farmlands 8 millions ha out of which have relatively clean soil².

Organic production in Ukraine began to evolve in the end of 1990s. In recent years, Ukraine has follow world trends and develop organic production. In order to increase the demand for organic products, it is necessary to implement an effective marketing policy, to stimulate its development and organize production in accordance with all international requirements and standards³.

According to the Law of Ukraine "On the production and using of organic agricultural production and raw material thereof": Organic production is production made in the result of certified manufacturing which excludes the using of chemical fertilizers, pesticides, genetically modified organisms, preserving agents etc., on every stage of production methods, principles and rules defined by this Law are used to acquire natural production and to preserve and sustain natural resources. This Law defines legal and economic foundations of production and using of organic agricultural production and raw materials and is directed to proper operating of the market and guaranteeing the confidence of consumers concerning products and raw materials traded as organic.

In Ukraine every person or enterprise has a right to manufacture organic production if it has passed the assessment of compliance with organic production standards, received the certificate of compliance and has been included in the registry of manufacturers. Individuals or enterprises which haven't been included in the registry have no right to engage in this activity. Organic agricultural production is subject to mandatory marking by using certain government-issued logo⁴.

The most important objective in the process of the development of organic concepts in Ukraine is transition from exceptional agricultural aspect to the perception of organic domain as an agrifood system that provides:

1. Production of quality, safe of food and drinks in necessary quantity and reasonable price.
2. Reduce of pollution and greenhouse gas emissions in the process of food production, trade and consuming thereof.
3. Creation of food chains on the basis of renewable energy recycling of nutrient materials.
4. Protection of soil, water, air, biodiversity and landscape.

² O. Pavlenko: Ukraine has chance to become an organic basket of the world 2016, https://lb.ua/blog/opavlenko/326957_ukraina_maie_usi_shan-si_stati.html (access: 20.10.2021).

³ A. Jasiulewicz, O. Kucher: Marketing strategies of organic production development. International Scientific and Practical Conference dedicated to the 45 anniversaries of the Economic Faculty of State Agrarian and Engineering University in Podilya "Actual problems of agrarian economy: theory, practice, strategy" 12-13 October 2017, Aksioma, Kamianets-Podilskyi, p. 233-237.

⁴ The Law of Ukraine. 2018. "On the main principles and requirements to the organic production, use and marking of the organic goods" Publications of the Ukrainian Parliament (BBP) 2018, no 36, p. 27, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2496-19> (access: 20.10.2021).

5. Considering present and future ethical principles, food habits, consumer lifestyles and needs⁵.

Currently there are seven paramount directions of scientific research in the agricultural production domain which are inevitable for long-term balanced development in Ukraine:

1. Organic agriculture, including the performing of researches in order to complete comparative characteristics of different technologies tillage and its impact on the change of soil, accumulation of biome, humidity, formation of humus, decrease and suspension of soil degradation, protection from aerial and water erosion; education concerning efficient methods of disease, pests and weed control;
2. Organic horticulture (in the first place, learning and popularization of the most effective organic crop rotation acknowledging soil and climate conditions of different regions of Ukraine; learning specific characteristics of organic cultivation of various crops, legumes, olives, vegetables, fines herbs, medication herbs etc.);
3. Organic gardening, berry farming, nut farming and viticulture;
4. Organic animal husbandry; with no limitation to the research of cattle and pigs cultivation, but also learning the perspectivity of organic cultivation of chicken and other poultry, goats, sheep, rabbits, bees etc.;
5. Organic aquaculture, including not only cultivation of products that are typical for Ukraine, but also gaining knowledge of global experience and implementing organic cultivation of new promising products of aquaculture;
6. Processing of organic production, organic food industry with consideration of features and tendencies of the developing of demand and consumption of such in different parts of the Ukraine and worldwide;
7. The research of organic markets and forecasting of their development on regional, national, international and global levels. Scientific researches organic agricultural production must correspond with foundational principles of agriculture reduce practices and substances which are used in organic production and processing⁶.

The purpose of the article is to assess the state and prospects of the organic market in the context of rationalizing the use of existing natural resource potential of Ukraine.

Materials and methods

For the purposes of the research of development state of organic market in Ukraine the following documents and data were used:

- the legislation of Ukraine, main principles and requirements of organic trade, use and labeling of organic products;

⁵ Y. Mylovanov: History of establishing the organic 3.0 idea and prospects of its future development in Ukraine. Theory and practice nature using. "Sustainable use of natural source" 2018, no 3, http://organic.com.ua/wp-content/uploads/2019/10/organic_3.0_concept_and_ukraine.pdf (access: 20.10.2021).

⁶ I. Kyrylenko, Y. Mylovanov: Scientific support for the development of organic agricultural production. "Economics Agro-Industrial Complex" 2019, no 3, p. 27-41, http://organic.com.ua/wp-content/uploads/2019/10/nauka__organic.pdf (access: 20.10.2021).

- data taken from Ministry of agrarian policy and food of Ukraine;
 - data of Organic Federation of Ukraine;
- In order to represent the results of the research were used:
1. Schemes, diagrams, calculus methods, which enabled to make an analysis of development dynamics of organic production in 2010-2019.
 2. Forecasting method which using correlation analysis enabled to calculate forecast indicators of the organic production development until 2023.

Results

In Ukraine the organic production is actively evolving. According to data of The Research Institute of Organic Agriculture (RIOA) and International Federation of Organic Agriculture Movements (IFOAM), Ukraine is in the 11th place in Europe in terms of agricultural farmlands area. It has increased by 54% in the last 5 years.

However, in terms of the capacity of internal organic market Ukraine is in the 25-th place in Europe. From every single hectare of organic farmlands internal market receives the amount of production equivalent to 50 €. In the EU countries this indicator equals 2345 € on average. In the result the »effectiveness« of European organic hectare is 47 times higher.

The proportion of certified organic areas in relation to overall agricultural farmlands of Ukraine is higher than 1%. Ukraine is on the first place in terms of area of organic arable in Eastern Europe at the same time. Additionally, there are 570 000 hectares of certified wild farming areas harvest from which had predominantly being exported into the EU countries⁷.

Organic map of Ukraine illustrates the level of organicity of agricultural farmlands of the country and contains data on organic operators and agricultural farmlands (organic and transitional) – Figure 1⁸.

In terms of organic farmlands area there are 5 leading districts in Ukraine: Kherson (82 th. ha), Ternopil (62 th. ha), Odessa (58 th. ha), Zaporizhzhia (45 th. ha) and Cherkasy (40 th. ha). The size of Ukrainian certified organic farms varies from a few hectares (which is usual for European countries), to a few thousand hectares⁹.

Modern internal consumer market of organic goods in Ukraine began its development in the beginning of 2000-s. During last year's there is stable positive dynamics in growing of the area of farmlands that take part in the certified reduced production. Despite certain decline in 2018, we can notice stable growth of organic market operator's quantity and the level of organic production consuming in Ukraine. This is due to the tendency of active filling of the internal market by own organic goods on account

⁷ Y. Mylovanov: Organic Market of Ukraine: Current State and Prospects. Organic Federation of Ukraine. Kiev 2019, http://organic.com.ua/wp-content/uploads/2019/10/ukrainian_organic_market.pdf (access: 20.10.2021).

⁸ Organic production in Ukraine: realities and prospects 2019. Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine.

⁹ <https://organicinfo.ua/en/infographics/organic-map-of-ukraine-2020/> (access: 20.10.2021).

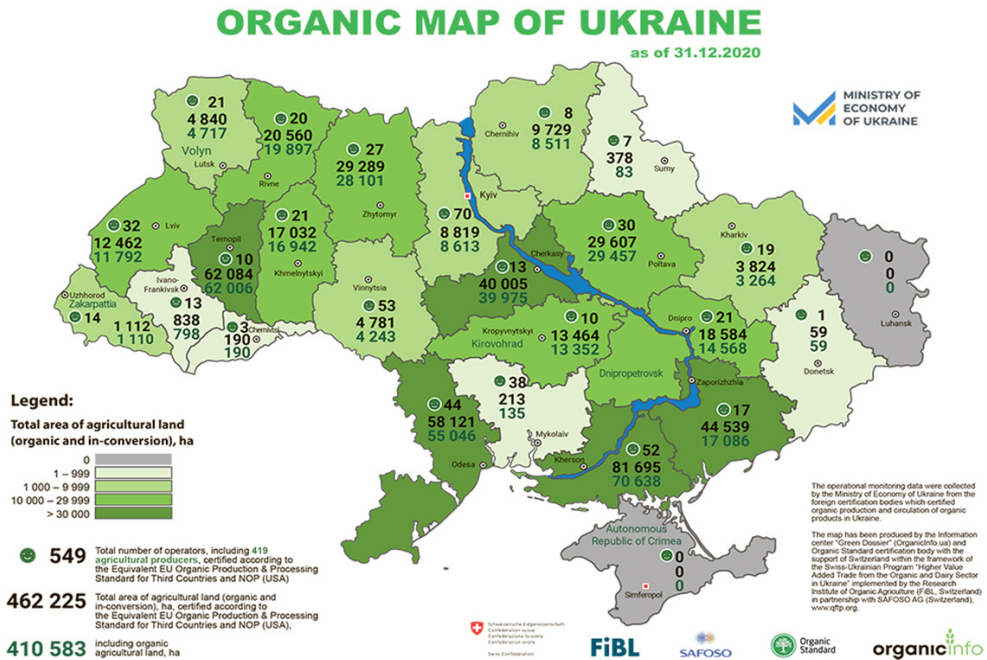

Figure 1. Organic map of Ukraine

Source: Organic Map of Ukraine 2020, <https://organicinfo.ua/en/infographics/organic-map-of-ukraine-2020> (access: 20.10.2021).

of organic raw material processing mending. In particular grain, flour, dairy and meat products, juice, honey, sunflower oil, tea, medication herbs¹⁰.

By active development of the internal market Ukraine stabilize its position on the international organic market, by becoming one of the world leaders in terms of area of organic farmlands, and by increasing the variety of goods and their logistics.

The analysis of organic production development indicators shows sustainable growth. For certified organic production in 2018 there are 501 thousand ha of farmlands which are 114% relative to the data of 2010 p. The research demonstrated that in 2010 in Ukraine there were 142 farms with area of 270,23 ha, which received "organic" status. As of the end of 2018, the quantity of farms that produce organic goods increased by 3,5 times (Fig. 2).

While average farm area decreased from 5,30 ha to 1,08 ha. It indicates the increase of small farms and peasant enterprises which started producing organic goods, which is a positive aspect in context of the organic production development in Ukraine. The following types of organic production were certified: cereal and grain, oils, vegetables, watermelons, melons, pumpkins, fruits, berries, grape, essential oils, meat, milk, mush-

¹⁰ Organic production in Ukraine: realities and prospects..., op. cit.

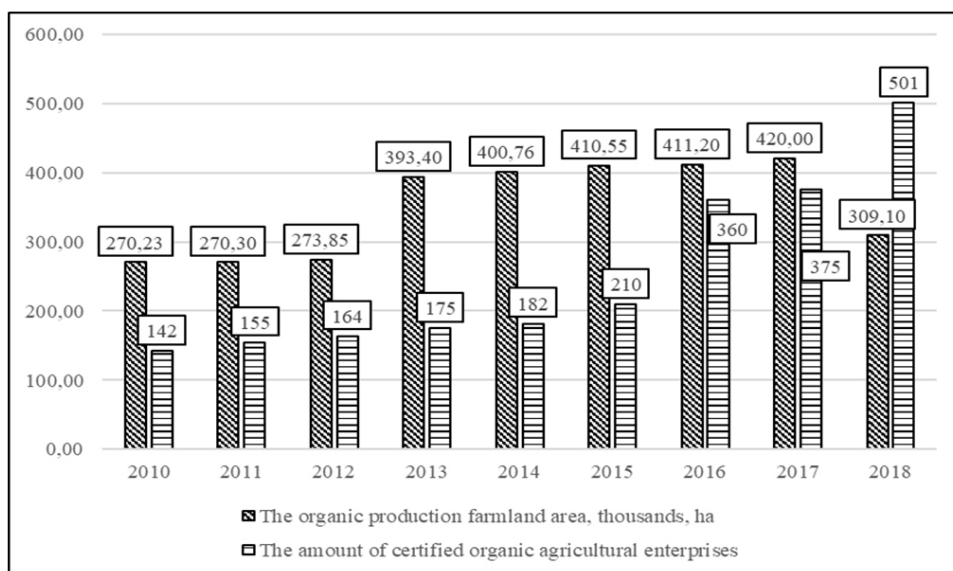

Figure 2. Organic production development indicators in Ukraine

Source: own elaboration based on: Organic production in Ukraine. Ministry of Economy 2021, <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=ed6463ce-f338-4ef0-a8a8-e778d3d0ffd1&title=OrganichneVirobnitstvoVUkraini> (access: 20.10.2021).

rooms, nuts and honey. Certified processed products include: grain, cereals, jam, syrup, juice, oils, flour and canned vegetables.

Currently organic production is concentrated mainly in, family enterprises with area from 0,05 to 2 ha. Main direction of this operators is berry production, vegetables, greenery, salads; animal husbandry; dairy; baking. Only minority of enterprises have area of a few thousand hectares. These operators cultivate grain, oils and its processing, they also have sustainable livestock base and develop dairy goods production.

Basing on the data of The Reform Support Team (RST), in 2018 Organic consumer market in Ukraine constituted 33,0 mln €, and consumption per capita – 0,68 €. While average European spends 40,8 € on organic goods per year, EU resident – 60,5 €.

Presently internal consumer market of organic production in Ukraine continues to expand through main supermarket network which often more developed, attractive and fashion-savvy organic product line. Basic types of organic production, which is being produced and consumed are crops, meat and dairy products, and grits. Among the variety of organic production there is more than a hundred titles made by the Ukrainian industry¹¹.

Consumers can purchase the following types of Ukrainian organic goods: dairy and meat products, grocery products and bakery, flour, pasta products, sugar, plant oils, spi-

¹¹ Organic production in Ukraine: realities and prospects..., op. cit.

ces, condiments, sweets, chocolate, honey, drinks (fruit/ vegetable/berry juices, birch juice, herbal tea), vine, canned products (syrup, jam, berry paste, mushrooms, sauces), vegetable, fruits etc.

Despite complex economic situation of Ukraine, during 2010-2018 consumption growth rates of organic goods have had uneven dynamics, although the positive trend was still constant. This indicates perspectivity and relevance of certified organic production expansion in order to at least satisfy the internal market needs (Fig. 3).

For the last few years Ukraine has become an important supplier of organic goods into the western markets. Export predominantly consists of raw materials, in particular grain, oil and legumes, wild berries, mushrooms, nuts and medication herbs. However, finished Ukrainian organic articles not often appeared on the European store shelves.

The volume of export in 2017 was equivalent to 99 mln € (Fig. 4), which three times more than internal consumer market, that equals 29,4 mln € (Fig. 3).

Consumers of Ukrainian organic production are predominantly the EU countries. The largest importers are the Netherlands, Germany, The Great Britain, Italy, Austria, Poland, Switzerland, Belgium, The Czech Republic, Bulgaria, Hungary, The USA, Canada, Australia and some Asian countries. The main exported products are grain, oils, legumes, berries fruits and wildflower. The other products are sunflower press cake, flour, sunflower oil, sunflower grist, apple concentrate, nuts and birch juice.

The inevitable volumes of production for a contractor can be provided mainly by those agricultural operators which own large areas of farmlands. They are engaged in

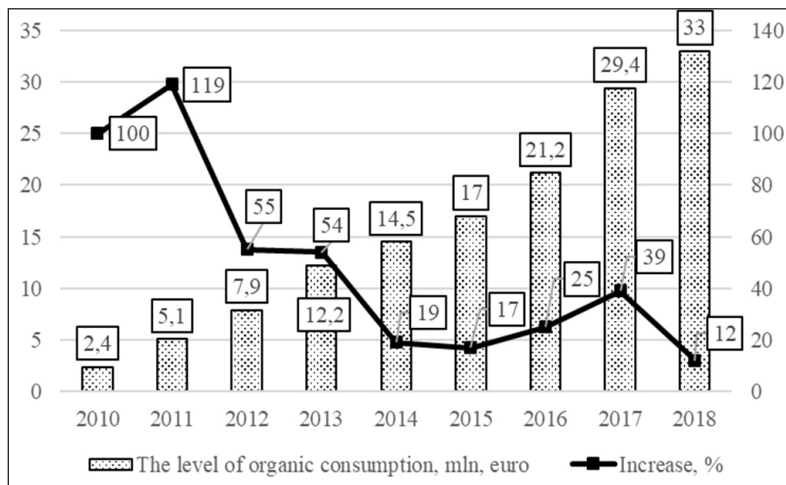

Figure 3. The organic production consumption dynamics and its yearly growth

Source: own elaboration based on: Organic production in Ukraine. Ministry of Economy 2021, <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=ed6463ce-f338-4ef0-a8a8-e778d3d0ffd1&title=OrganichneVirobnitstvoVUkraini> (access: 20.10.2021); Federation of Organic Movement of Ukraine, 2020, <http://organic.com.ua/organic-v-ukraini/> (access: 20.10.2021).

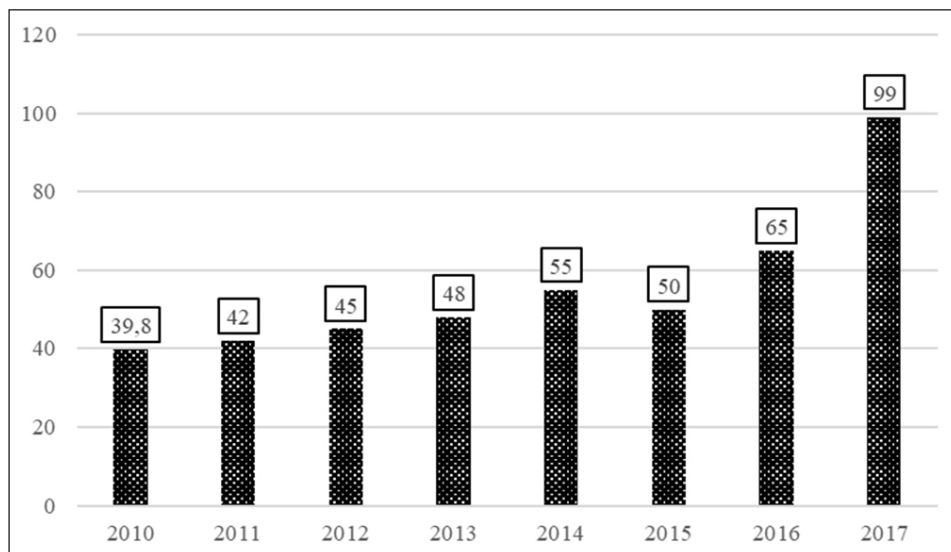

Figure 4. The organic production export dynamics in Ukraine [mln €]

Source: I. Kyrylenko, Y. Mylovanov: Scientific support for the development..., op. cit.; Ukrainian Agrarian Export Association 2021. Ukraine is steadily improving its organic exports. <http://uaexport.org/2021/03/12/ukrayina-stabilno-pokrashhuye-pokazniki-organichnogo-eksportu/> (access: 20.10.2021).

cultivating crops for export. That's the reason why the internal market is filled with small farming enterprises. Nevertheless, they also may sell their own production abroad using the services of intermediaries.

It is worth noting that the only food market in Europe, that demonstrates constant and stable growth is the organic one. For Ukraine, the organic market is a new niche market. Demand on organic goods will grow at a faster pace in the coming years. Sales increase faster than the farmland areas.

According to «Organic standard», in march of 2019 in Ukraine there are 617 organic production operators, 324 certified horticulture operators, 53 animal husbandry operators where beekeeping is leading and rapidly growing industry. 54 operators have been processing wildflower. 167 organic operators have been engaged in export, which was a result of the demand on organic traders.

“Organic” trend acquires greater popularity as a result of which small and medium enterprises in Ukraine more actively cultivate such production and retail networks provide store shelves and open the entire “organic” departments.

Basing on data of the research and organic production consumption estimations in Ukraine during 2010-2018 (Fig. 3.), the forecast for the Ukrainian organic consumer market capacity has been completed. By using MS Excel, we have construed linear trend

diagram that illustrates dependence between time periods, energy production and the coefficient of determination (denoted R^2), which calculates automatically¹².

In the presented diagram $R^2 = 0,9734$, which indicates strong connection between variables, which means that the mathematical model corresponds to real data (Fig. 5).

Given the resulting trend equation $y = 3,7867x - 3,0222$, calculation of forecast indicators of Ukrainian organic consumer market capacity until 2023, for which in 2023 production will be at the level of 50 million €, which in comparison to 2018 the forecast growth 2023p would be 161% – Table 1.

The research demonstrated, that Ukraine is interested in the organic market development and there are inevitable resources that can be found in every region of the country. However, there are plenty of issues that prevent the organic market from its development. Ukrainian agriculture having production potential that dwarfs internal market can contribute to the development of the national economy and its successful integration into the global market. Ukraine possess great possibilities for export of this production especially in the context of European Integration.

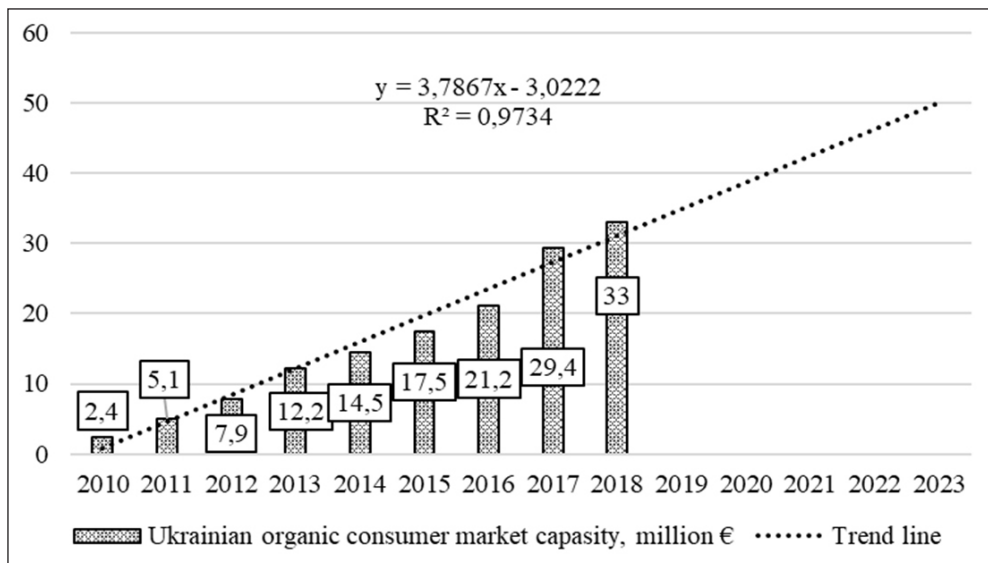

Figure 5. Trend model of the Ukrainian organic consumer market capacity [mln €]

Source: own elaboration based on: Federation of Organic Movement of Ukraine 2020, <http://organic.com.ua/organic-v-ukraini/> (access: 20.10.2021).

¹² O. Kucher: Formation of a marketing strategy for sales of agro-industrial complex enterprises production. European University, Kiev 2011. p. 164, https://scholar.google.com.ua/scholar?hl=ru&as_sdt=0,5&cluster=8769438497449096774 (access: 20.10.2021).

One of the most complex issues of organic market development is unsettled legal framework, which complicates the activity of the domestic organic operators. Unsettled legal framework that in 2013 The Law of Ukraine “On the production and use of organic agricultural production and raw material thereof was established which has been in use until 02/08/19. Nonetheless, this legal act was ineffective because the articles weren’t flawless and didn’t correspond the EU legislation in terms of organic production, use and marking of the organic goods”^{13, 14}.

In order to improve principles of legal regulation of the organic production, use and marking of the organic goods. and also, to adapt the requirements consistent with the EU legislation, using support of civil domain, organic market professionals, and the executive power new legal act was established: “On the main principles and requirements to the organic production, use and marking of the organic goods” No 2496-VIII^{15, 16}.

Table 1. Calculation of forecast indicators of Ukrainian organic consumer market capacity [mln €]

Indicators	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Ukrainian organic consumer market capacity	2,4	5,1	7,9	12,2	14,5	17,5	21,2	29,4	33	x	x	x	x	x
Trend line	0,8	4,6	8,3	12,1	15,9	19,7	23,5	27,3	31,1	34,8	38,6	42,4	46,2	50,0

Source: own elaboration.

First of all the Law fully takes into account EU directives and regulations, that will allow adapting Ukrainian legislation to European legislation; improved requirements for the production, labeling and turnover of organic products; the provision regarding the assessment of the suitability of land for organic production were removed which contradicted international experience; the principles of production certification have been radically changed; requirements for certification bodies and organic production inspectors have been significantly improved; responsibility for violation of the law in terms of the organic production, use and marking of the organic goods is specified, for operators as well as for certifiers, etc.

Of course, organic production should be natural in everything, it implies taking care of nature, people and the world at all stages. Chemical fertilizers, pesticides, genetically modified organisms (GMOs) or preserve agents shouldn’t be used during production.

¹³ The Law of Ukraine 2013 “On the main principles and requirements to the organic production, use and marking of the organic goods”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/425-18> (access: 20.10.2021).

¹⁴ Economical truth 2019. Who produces real organic products in Ukraine, <https://www.epravda.com.ua/publications/2019/04/3/646613/> (access: 20.10.2021).

¹⁵ The Law of Ukraine 2018. “On the main principles and requirements to the organic production, use and marking of the organic goods” Publications of the Ukrainian Parliament (BBP) 2018, no 36, p. 27, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2496-19> (access: 20.10.2021).

¹⁶ Agriculture Growing Rural Opportunities (AGRO) Activity in Ukraine Annual Progress Performance Report, https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PA00X994.pdf (access: 20.10.2021).

However, to become an organic producer, you need to pass a complex and expensive certification procedure. This procedure is unlikely for small producers because of high price. This applies to households and small farms that grow agricultural products for sale and at the same time for their own consumption. It is obvious that such producers will not use chemicals when growing small amounts of agricultural products. Accordingly, when harvesting wild plants (forest berries, mushrooms, and others), it makes no sense to certify such production. The experience of Poland shows that not only certified agricultural products can be considered organic or environmentally safe, but also products that are grown or collected both for sale and for their own consumption by households and small farms.

To ensure the stable development of organic production, it is necessary to develop an organizational and economic mechanism for establishing the market for organic products that would meet the requirements for agricultural products that can be considered organic or environmentally safe.

Conclusions

Summarizing the results of the research, we can highlight the following key positions in the development of organic production:

- due to favorable natural and climatic conditions and a large potential for the production of organic agricultural products, their export and consumption in the domestic market, Ukraine has achieved certain results in the development of its own organic production;
- in recent years, there has been a steady positive growth in the area of farmland where certified organic production is conducted;
- actively developing the domestic market, Ukraine is increasingly asserting itself on the international market of organic products, increasing the range of products offered and the geography of deliveries;
- the domestic consumer market of organic products in Ukraine continues to expand through the main supermarket chains, which are increasingly developing an attractive and image-oriented line of organic products;
- over the last few years, Ukraine has become an important supplier of organic products to Western markets. However, we are talking mainly about the export of organic raw materials, as finished Ukrainian organic products on the shelves of European stores are extremely rare;
- legal, economic and organizational foundations of organic production development are regulated by the Laws of Ukraine and other legislative acts. However, presently the legislative regulation and state management of organic production in Ukraine is not effective enough;
- to ensure the stable development of organic production, it is necessary to develop an organizational and economic mechanism for establishing the market for organic products that meet the requirements for agricultural products that can be considered organic or environmentally safe.

References

- Agriculture Growing Rural Opportunities (AGRO) Activity in Ukraine Annual Progress Performance Report, https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PA00X994.pdf (access: 20.10.2021).
- Economical truth. 2019. Who produces real organic products in Ukraine, <https://www.epravda.com.ua/publications/2019/04/3/646613/> (access: 20.10.2021).
- Federation of Organic Movement of Ukraine 2020, <http://organic.com.ua/organic-v-ukraini/> (access: 20.10.2021).
- <https://organicinfo.ua/en/infographics/organic-map-of-ukraine-2020/> (access: 20.10.2021).
- Ivanyshyn V., Kucher O., Bilyk T.: Marketing strategy formation for the development of organic production in the Ukraine. Proceedings of the 2018 International Scientific Conference 'Economic Sciences for Agribusiness and Rural Economy' no 1, Warsaw, 7-8 June 2018, p. 34-39. ISBN 978-83-7583-802-2, <https://doi.org/10.22630/ESARE.2018.1> (access: 20.10.2021).
- Jasiulewicz A., Kucher O: Marketing strategies of organic production development. International Scientific and Practical Conference dedicated to the 45 anniversaries of the Economic Faculty of State Agrarian and Engineering University in Podilya "Actual problems of agrarian economy: theory, practice, strategy" 12-13 October 2017. Aksioma, Kamianets-Podilskyi, p. 233-237.
- Kucher O.: Formation of a marketing strategy for sales of agro-industrial complex enterprises production. European University, Kiev 2011, p. 164, https://scholar.google.com.ua/scholar?hl=ru&as_sdt=0,5&cluster=8769438497449096774 (access: 20.10.2021).
- Kyrylenko I., Mylovanov Y.: Scientific support for the development of organic agricultural production. "Economics Agro-Industrial Complex" 2019, no 3, p. 27-41, http://organic.com.ua/wp-content/uploads/2019/10/nauka__organic.pdf (access: 20.10.2021).
- Mylovanov Y.: History of establishing the organic 3.0 idea and prospects of its future development in Ukraine. Theory and practice nature using. "Sustainable use of natural source" 2018, no 3, http://organic.com.ua/wp-content/uploads/2019/10/organic_3.0_concept_and_ukraine.pdf (access: 20.10.2021).
- Mylovanov Y.: Organic Market of Ukraine: Current State and Prospects. Organic Federation of Ukraine. Kiev 2019, http://organic.com.ua/wp-content/uploads/2019/10/ukrainian_organic_market.pdf (access: 20.10.2021).
- Organic Map of Ukraine 2020, <https://organicinfo.ua/en/infographics/organic-map-of-ukraine-2020> (access: 20.10.2021).
- Organic production in Ukraine. Ministry of Economy 2021, <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=ed6463ce-f338-4ef0-a8a8-e778d3d0ffd1&title=OrganichneVirobnitstvovUkraini> (access: 20.10.2021).
- Organic production in Ukraine: realities and prospects. 2019. Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine.
- Pavlenko O.: Ukraine has chance to become an organic basket of the world. 2016. Retrieved from: https://lb.ua/blog/opavlenko/326957_ukraina_maie_usi_shan_si_stati.html (access: 20.10.2021).
- The Law of Ukraine 2013 "On the main principles and requirements to the organic production, use and marking of the organic goods", <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/425-18> (access: 20.10.2021).
- The Law of Ukraine 2018 "On the main principles and requirements to the organic production, use and marking of the organic goods" Publications of the Ukrainian Parliament (BBP) 2018, no 36, p. 27, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2496-19> (access: 20.10.2021).
- Ukrainian Agrarian Export Association 2021. Ukraine is steadily improving its organic exports, <http://uaexport.org/2021/03/12/ukrayina-stabilno-pokrashhuye-pokazniki-organichnogo-eksportu/> (access: 20.10.2021).

Wioletta Olejniczak✉

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

Kierunki aktywności kół gospodyń wiejskich

Streszczenie. Celem artykułu było poznanie głównych działań podejmowanych przez Koła Gospodyń Wiejskich (KGW), a także ich wkładu w rozwój lokalny. W pracy wykorzystano pierwotne oraz wtórne materiały źródłowe. Źródła wtórne to literatura naukowa w zakresie rozwoju lokalnego oraz ustawy, które odnoszą się do poruszanego problemu. Źródła pierwotne to wyniki badań jakościowych przeprowadzonych z użyciem techniki wywiadu swobodnego z członkiniami oraz przewodniczącymi KGW. Na podstawie przeprowadzonych badań można stwierdzić, że KGW spełniają tradycyjne role, takie jak podtrzymanie tradycji ludowych i folklorystycznych, ale również podejmują nowe wyzwania: organizację imprez sportowych, sesji fotograficznych, czy sprzątanie swoich miejscowości. Wszystkie te działania mają wspólny cel, którym jest aktywizacja społeczności lokalnej oraz poprawa jakości ich życia.

Słowa kluczowe: Koło Gospodyń Wiejskich, rozwój lokalny, tradycja, inicjatywa

Wstęp

Rozwój obszarów wiejskich ma w znacznym stopniu charakter rozwoju lokalnego. Kluczowe są tu działania miejscowych społeczności, wykorzystujących endogeniczne zasoby obszaru, wpływające na podniesienie poziomu jego rozwoju¹. Istotną rolę w procesach rozwoju, wzrostu gospodarczego oraz utrzymania i powiększania przewagi konkurencyjnej przypisuje się obecnie czynnikom miękkim, które odnoszą się do wiedzy, kapitału ludzkiego i społecznego². Budowanie kapitału społecznego jest głównym czynnikiem integrującym rozwój obszarów wiejskich i rozwój społeczno-gospodarczy kraju³.

¹ B. Kutkowska: Przemiany funkcjonalne na obszarach wiejskich w kontekście zróżnicowanego rozwoju (przegląd teorii i piśmiennictwa), [w:] A. Rosner (red.), *Rozwój wsi i rolnictwa w Polsce. Aspekty przestrzenne i regionalne*, IRWiR PAN, Warszawa 2012, s. 157.

² B. Fiedor: *Polski wzrost gospodarczy w kontekście współczesnych kontrowersji wokół teorii i polityki wzrostu*, [w:] M. Klamut (red.), *Polityka ekonomiczna. Współczesne wyzwania*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 35.

³ J. Wilkin: *Obszary wiejskie w warunkach dynamizacji zmian strukturalnych*, [w:] *Ekspertyzy do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Polski Wschodniej do roku 2020*, t. 1, MRR, Warszawa 2007, s. 596.

Wioletta Olejniczak ORCID: 0000-0001-5184-6776

✉ wioletta_olejniczak@sggw.edu.pl

Z tego wynika, że właściwe relacje w społecznościach lokalnych wymagają aktywności mieszkańców w rozwiązywaniu wszelkich problemów swojego środowiska. Uczestnictwo społeczności lokalnych jest przykładem wyrażania przez jednostki i grupy społeczne swoich potrzeb⁴.

Znaczący wkład w pozytywne przemiany społeczne na wsi w dużym stopniu wnoszą Koła Gospodyń Wiejskich (KGW), które mają ponad 100-letnią tradycję. Obok kółek rolniczych i ochotniczej straży pożarnej, są jedną z organizacji najbardziej rozpowszechnioną, trwałą i nieprzerwanie aktywną na obszarach wiejskich. Praca kobiet zrzeszonych w Kołach Gospodyń Wiejskich przetrwała różne okresy gospodarcze i polityczne, zachowała kulturę i tradycję narodową oraz uczyła i uczy patriotyzmu, godności osobistej i jedności społecznej. Koła Gospodyń Wiejskich mają szczególną zasługę w działaniach na rzecz poprawy poziomu życia na wsi poprzez wprowadzanie innowacji na obszarach wiejskich, doradzania mieszkankom wsi w zakresie prowadzenia gospodarstwa domowego, opieki nad dziećmi, podtrzymania tradycji kulturowych, folklorystycznych wsi oraz propagowania agroturystyki i upowszechniania wyrobów rękodzielniczych.

Celem artykułu jest poznanie głównych działań podejmowanych przez Koła Gospodyń Wiejskich (KGW), a także ich wkładu w rozwój lokalny oraz prezentacja historii i istoty funkcjonowania organizacji tego typu.

Metody badań

W pracy dokonano analizy literatury z zakresu rozwoju lokalnego, ustawy z dnia 8 października 1982 r. o społeczno-zawodowych organizacjach rolników⁵ oraz ustawy z dnia 9 listopada 2018 r. o kołach gospodyń wiejskich⁶. W pracy wykorzystano technikę wywiadu swobodnego ze standaryzowaną listą poszukiwanych informacji. Ze względu na pandemię Covid-19 część wywiadów została przeprowadzona z wykorzystaniem aplikacji Messenger oraz w formie rozmów telefonicznych. Badaniem objętych zostało 23 KGW z całej Polski. Na potrzeby artykułu autorka dokonała losowania, w którym wyłonione KGW zostały zaprezentowane w studium przypadków niniejszego opracowania.

Historia KGW

Początki KGW sięgają 1886 roku, kiedy w Piasecznie koło Gniewu na Pomorzu powołano organizację „Towarzystwo Gospodyń”, którego inicjatorem był J. Kraziewicz⁷. Pierwsza organizacja kobiet wiejskich pod nazwą „Koło Gospodyń Wiejskich” powstała w 1877 roku we wsi Janisławice koło Skierniewic, a jego założycielką była działaczka spo-

⁴ K. Pawlewicz, A. Pawlewicz: Rola partycypacji społecznej na rzecz zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, Zeszyty Naukowe SGGW, Warszawa 2010, s. 71.

⁵ Dz.U. nr 32, poz. 217 ze zmianami.

⁶ Dz.U. 2018, poz. 2202.

⁷ J. Borkowski, A. Gurnicz: Kółka rolnicze w II Rzeczypospolitej, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1978, s. 9.

łeczna F. Płaskowicka⁸. Od roku 1918 roku organizacje kobiet wiejskich w Polsce przyjęły używaną do dziś wspólną nazwę Koło Gospodyń Wiejskich⁹.

Początkowo KGW traktowane były jako organizacje, których głównym zadaniem było wspieranie działalności kótek rolniczych, przekazywanie nowoczesnej wiedzy z zakresu higieny, zdrowia i żywienia oraz podejmowanie inicjatyw mających na celu wsparcie procesu modernizacji gospodarstw domowych i rolnych, które przyczyniać się miały do rozwoju obszarów wiejskich i poprawy jakości życia ich mieszkańców¹⁰. KGW prowadziły również wiele działań związanych z edukacją i wychowywaniem dzieci, a także zajmowały się promocją kultury ludowej i rękodzieła artystycznego. Członkinie kół organizowały warsztaty pieczenia, gotowania, przetwórstwa i szycia. Przyczyniały się również do upowszechniania kultury poprzez realizację wyjazdów do kina, teatru czy filharmonii. Koła Gospodyń Wiejskich dostarczały również trudno dostępnych produktów, takich jak na przykład pasze, czy drób, co szczególnie było widoczne w okresie PRL-u¹¹. Należy wspomnieć, że KGW, pomimo względnej swobody w działaniu, również zostały częściowo poddane ideologizacji, a ich status nie był jednoznacznie określony. Zdarzało się, że KGW były postrzegane jako jednostki organizacyjne Ligii Kobiet, która była jedyną istniejącą organizacją kobiecą w owych czasach lub jako jednostki organizacyjne kótek rolniczych¹².

Liczba KGW w Polsce na przestrzeni lat była bardzo zmienna. Przed II wojną światową działało ponad 4000 takich organizacji, które zrzeszały prawie 100 tysięcy członkiń¹³. W okresie II wojny światowej wiele kół zaprzestało swojej działalności, a ich formalna reaktywacja nastąpiła w 1957 roku. W okresie powojennym KGW stały się organizacją masową. Liczba samych kół wzrosła z ponad 8 tys. na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych do ponad 35 tys. pod koniec lat osiemdziesiątych¹⁴. W tym czasie podstawę prawną działalności kół stanowiła ustawa z dnia

⁸ M. Środa: *Kobiety i władza*, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 2009, s. 367.

⁹ K. Banasiak: *150 lat kół gospodyń wiejskich na ziemiach polskich*, Portal Izby Rolniczej Województwa Łódzkiego, www.izbarolnicza.lodz.pl (dostęp: 11.07.2019).

¹⁰ M. Wojcieszak- Zbierska, J. Zawadka: *Działania przedsiębiorcze kobiet na wsi na przykładzie KGW w powiecie gnieźnieńskim*, *Turystyka i Rozwój Regionalny*, nr 11, s. 129.

¹¹ B. Szczepańska, J. Szczepański: *Współczesne role kół gospodyń wiejskich w społecznościach lokalnych (na przykładzie województwa dolnośląskiego)*, *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Sociologica* 2019, nr 68, s. 70.

¹² A. Ostaszewska: *Zaangażowanie i aktywność społeczna kobiet na przykładzie kół gospodyń wiejskich oraz grup feministycznych*, [w:] G. Chimiak, K. Iwińska (red.): *Krajobraz społecznościowy Polska – 2014*, Warszawa: Collegium Civitas, Stowarzyszenie Centrum Wspierania Aktywności Lokalnej CAL 2015, s. 117.

¹³ J. Mencwel, K. Milczewska, J. Wiśniewski: *Koła gospodyń wiejskich nie tylko od kuchni*. Raport z badania,

Pracownia badań i innowacji społecznych „Stocznia”, Warszawa 2014, s. 14.

¹⁴ Z. Grzebisz-Nowicka: *Działalność organizacji Kół Gospodyń Wiejskich na rzecz kobiet i ich rodzin*, [w:] Sawicka J. (red.), *Kobieta wiejska w Polsce: rodzina, praca, gospodarstwo*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 1995, s. 145-190.

8 października 1982 r. o społeczno-zawodowych organizacjach rolników¹⁵. Zgodnie z art. 3 pkt 2 tej ustawy, koła te stanowiły jedną z form społeczno-zawodowej organizacji rolników. Zadania Koła Gospodyń Wiejskich nie zostały konkretnie sprecyzowane: art. 22 ust. 1 ww. ustawy stanowił, że zadania te to w szczególności obrona praw, reprezentacja interesów i działania na rzecz poprawy sytuacji społeczno-zawodowej kobiet wiejskich oraz ich rodzin. Użycie „w szczególności” było równoznaczne z tym, że katalog tych zadań był niewyczerpujący¹⁶.

Po 1990 roku nastąpił gwałtowny spadek liczby funkcjonujących KGW, a głównym powodem był fakt, że kółka rolnicze przestały być dofinansowywane przez państwo. Następstwem rozwiązania kółka rolniczego była utrata osobowości prawnej KGW, która funkcjonowała w jego ramach¹⁷. Sytuacja ta uległa zmianie wraz z uchwaleniem w 2018 roku ustawy o Kołach Gospodyń Wiejskich¹⁸. Ustawa ta określa formy i zasady dobrowolnego zrzeszania się w Kołach Gospodyń Wiejskich, tryb ich zakładania oraz organizację KGW działających na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. Koło ma osobowość prawną i podlega wpisowi do Krajowego Rejestru Kół Gospodyń Wiejskich. Wpisu dokonuje Prezes Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa. Koło działa na podstawie statutu. Na terenie jednej wsi może działać tylko jedno koło¹⁹. „Do dnia 31 grudnia 2018 r. do Krajowego Rejestru Kół Gospodyń Wiejskich zostały wpisane ogółem 5043 koła, w tym: 2944 organizacje utworzone na podstawie ustawy z dnia 9 listopada 2018 r. o kołach gospodyń wiejskich oraz 2099 kół, które działały przed wejściem w życie ww. ustawy”²⁰. Wysokość pomocy dla koła uzależniona jest od liczby jego członków. Koła liczące nie więcej niż 30 osób mogą otrzymać 3 tys. zł. Jeśli KGW liczy od 31 do 75 członków, pomoc wynosi 4 tys. zł oraz 5 tys. zł w przypadku, gdy koło tworzy ponad 75 osób.

Obecnie Koła Gospodyń Wiejskich prowadzą działalność formalnie jako „zarejestrowane” i nieformalnie jako „niezarejestrowane”. Wszystkie jednak mają na celu reprezentowanie interesów wsi i podejmowanie inicjatyw na rzecz poprawy sytuacji społeczno-zawodowej kobiet wiejskich. Działalność KGW wynika przede wszystkim z potrzeb kobiet i ich rodzin oraz wsi i rolnictwa. Jest ona stale dostosowywana do zmieniających się warunków i koncentruje się na pięciu głównych obszarach, które dotyczą:

- pomocy rodzinie wiejskiej w wychowaniu, kształceniu i zapewnieniu wakacji dzieci i młodzieży;

¹⁵ Ustawa z dnia 8 października 1982 r. o społeczno-zawodowych organizacjach rolników (Dz.U. nr 32 poz. 217 ze zm.).

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ W. Goszczyński, R. Kamiński, W. Knieć: Dylemat linoskoczek, czyli o profesjonalizacji autentyczności i perspektywach rozwoju organizacji pozarządowych na wsi i w małych miastach, Forum Aktywizacji Obszarów Wiejskich, Toruń 2013, s. 121-122.

¹⁸ Ustawa z dnia 9 listopada 2018 r. o kołach gospodyń wiejskich (Dz.U. 2018, poz. 2202).

¹⁹ Ibidem.

²⁰ <https://bip.brpo.gov.pl/sites/default/files/Odpowied%C5%BA%20MRiRW%2022.02.2019.pdf> (dostęp: 01.11.2021).

- podejmowania inicjatyw mających na celu ochronę zdrowia oraz zabezpieczenia socjalnego rodzin wiejskich, poprzez rozwój oświaty zdrowotnej, podnoszenie stanu sanitarnego obojętń gospodarskich, kultury zdrowotnej mieszkańców wsi oraz pomoc ludziom starszym i niepełnosprawnym;
- podejmowania działań mających na celu rozwijanie różnych form przedsiębiorczości wśród kobiet, zmniejszenie bezrobocia, poszukiwania alternatywnych źródeł dochodu, wielofunkcyjnego rozwoju wsi, ale również pozyskiwania dotacji w ramach programów pomocowych dla rolnictwa;
- racjonalizowania wiejskiego gospodarstwa domowego i działów produkcji rolniczej prowadzonych głównie przez kobiety;
- wzmacniania uczestnictwa mieszkańców wsi w kulturze, kultywowanie folkloru i sztuki ludowej²¹.

Wyniki badań – studium przypadków

KGW w Zielkowicach

Rok powstania: 2002.

Wieś: Zielkowice, gmina Łowicz, powiat łowicki.

Liczba członkiń: 18.

Koło jest grupą nieformalną. Swoje działania skupia głównie na kultywowaniu tradycji ludowych oraz łowickiego folkloru. KGW uczestniczy przede wszystkim w imprezach lokalnych, takich jak: dożynki gminne i parafialne, uroczystości kościelne (w tym uświetniają swoimi strojami procesję w Łowiczu w Boże Ciało), a także corocznie biorą aktywny udział w „Księżackim Jadle”. Jest to festiwal, gdzie co roku rozstawiane są stoiska wystawienniczo-gastronomiczne. Organizowane są wtedy również warsztaty ludowe z rękodziełem. Wydarzeniem towarzyszącym w 2021 roku były zawody o puchar burmistrza Łowicza w szachach szybkich. KGW podczas tej lokalnej imprezy promują kuchnię regionalną, a także kulturę i tradycję łowicką.

Członkinie KGW w Zielkowicach organizują warsztaty kulinarne oraz rękodzieła ludowego, w których może wziąć udział każdy zainteresowany, zarówno dzieci, młodzież, jak i osoby dorosłe. Takie działania cieszą się wysoką frekwencją.

KGW Zielkowice otrzymało liczne nagrody w ponadlokalnych imprezach, m.in. w konkursie na potrawę regionalną w Starych Jabłonkach, na szarlotkę w Skierniewicach oraz wyróżnienie w konkursach potraw regionalnych we Włoszech i Czechach.

Gospodynie z Zielkowic były zapraszane także do telewizji. Ich kulinarne talenty doceniono w „Pytaniu na śniadanie”, programie rolniczym „Dzień dobry w sobotę” czy świątecznej edycji „Top Chef”, gdzie same oceniały wielkanocne mazurki.

Mieszkanke gminy Łowicz podejmują działania charytatywne, współpracowały z Fundacją Spełnionych Marzeń, w ramach której wykonywały palmę wielkanocną wspólnie z chorymi na raka dziećmi i znanymi artystami. Organizowały, w ramach akcji „Zapał

²¹ B. Chmielewska: Kierunki aktywności kół gospodyń wiejskich na przykładzie województwa mazowieckiego, Zagadnienia Doradztwa Rolniczego 2021, nr 1, s. 27.

się do działania”, której celem była zbiórka pieniędzy dla mieszkanki Zielkowic chorej na nowotwór, kiermasze, na których sprzedawały ciasta oraz własnoręcznie wykonane ozdoby w stylu łowickim,

KGW Zielkowice posiada swój profil na Facebooku, na którym zamieszczają na bieżąco informacje w zakresie realizowanych inicjatyw.

KGW Romanówka/Stefanówka

Rok powstania: 2018.

Liczba członkiń: 13.

Wsie: Romanówka i Stefanówka, gmina Rozprza, powiat piotrkowski.

KGW Romanówka/Stefanówka jest grupą formalną, zarejestrowaną w Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa. Pozyskane fundusze przeznaczyły na remont domu ludowego, w którym się spotykają.

Mimo że koło działa od niedawna, to ma już na koncie m.in. udział w VI Dniach Rozprzy, w Trybunalskim Jarmarku Smaków oraz organizację wielu imprez okolicznościowych: mikołajki dla ponad 110 dzieci, sylwester w domu ludowym, wycieczkę do Zakopanego dla rodzin z dziećmi, Dzień Kobiet i Mężczyzn, Dzień Dziecka, tradycyjne kiszenie kapusty, bezpłatny wyjazd na basen do Kleszczowa dla 33 dzieci oraz zakończenie wakacji na wesoło.

Podczas tej ostatniej imprezy członkinie koła starały się połączyć naukę z zabawą. Dzieci „sprzątały świat”, co sprawiło im ogromną radość. Następnie wykonywały dożynkowe postacie z belek i balotów słomianych, a także poznawały polską tradycję oraz uczyły się szacunku dla rolników i ich ciężkiej pracy. Niesamowitą atrakcją okazała się przygotowana przez dwóch rolników przejażdżka wozami po terenie. Nagrodą dla wszystkich zgromadzonych było wspólne pieczenie kiełbasek przy ognisku.

KGW Romanówka/Stefanówka ma swój profil na Facebooku, gdzie znaleźć można aktualne informacje dotyczące ich działalności.

KGW „Szminką malowane”

Rok powstania: 2017.

Wieś: Studzianki, gmina Wasilków, powiat białostocki.

Liczba członkiń: 21.

Koło jest grupą nieformalną. Członkinie tego KGW o swoich potrzebach i zainteresowaniach rozmawiają otwarcie, wyszukując ciekawych tematów i osób, które mogłyby pomóc w rozwijaniu ich zamiłowań. Organizują wspólne morsowanie, przygotowują sushi oraz różnego rodzaju szkolenia.

Działają również społecznie z naciskiem na edukację. W związku z tym, że większość z nich posiada dzieci, zorganizowały dla wszystkich chętnych kurs pierwszej pomocy, przede wszystkim ze wskazaniem na niemowlęta i dzieci, na którym ratownicy medyczni pokazywali, jak się zachować w sytuacji kryzysowej, kiedy będzie konieczne udzielenie pierwszej pomocy dziecku. Dwa razy do roku spotykają się również na wspólnych sesjach zdjęciowych.

KGW „Szminka malowane” udzielają się także charytatywnie, uczestnicząc w wydarzeniach mających na celu niesienie pomocy innym osobom, organizując m.in. zbiórki nakrętek, lub pieczenie ciast, które następnie sprzedają na okolicznych festynach, a zarobione pieniądze przeznaczają na szczytny cel. Organizują coroczną kwestę 1 listopada, której celem jest wsparcie prac remontowo-budowlanych na parafialnym cmentarzu.

Podobnie jak we wcześniejszych KGW, również „Szminka malowane” relacjonują swoje poczynania na portalach społecznościowych, jak Facebook i Instagram.

KGW Lesznowola

Rok powstania: 2009.

Wieś Lesznowola, gmina Grójec, powiat grójecki.

Liczba członkiń: 23.

Jest to grupa nieformalna, a jej działalność koncentruje się przede wszystkim na propagowaniu aktywności fizycznej i zachowań prozdrowotnych. Motto ich brzmi „Na ludowo, na sportowo”. Zainicjowały cykliczne rajdy off-roadowe pod hasłem „kobiety na traktory”, trenują wakeboarding, który wypromowały w swojej okolicy, a także organizują półmaratony oraz zmodyfikowane triatlony (bieg, jazda rowerem, spływ kajakiem).

Udzielają się również na rzecz środowiska lokalnego. W Międzynarodowy Dzień Ziemi zorganizowały akcję sprzątania swojej miejscowości, w którą zaangażowały zarówno władze gminy, uczniów z lokalnych szkół, jak i samych mieszkańców. Dążyły do otwartego dostępu do szkolnego placu zabaw i boiska w weekendy (inicjatywa zakończona sukcesem). Były inicjatorkami postawienia progów zwalniających w newralgicznych punktach wsi. Dzięki ich działaniom powstała siłownia plenerowa, która służy lokalnym mieszkańcom.

Członkinie KGW Lesznowola udzielają się również charytatywnie, organizując zbiórki darów dla uchodźców z Syrii, coroczne kwesty dla WOŚP, a także różnego rodzaju imprezy z cegiełkami dla potrzebujących dzieci, które następnie przekazują na zorganizowanie dla nich wycieczek lub zakup niezbędnych artykułów.

KGW Lesznowola również o realizacji swoich inicjatyw informują za pomocą Facebooka.

Podsumowanie

Koła Gospodyń Wiejskich stanowią atrakcyjną formę spędzania czasu wolnego przez kobiety zamieszkujące obszary wiejskie. Pomimo ograniczeń prawnych, które zmieniły się dopiero po 9 listopada 2018 roku, KGW rozwijały swoją działalność. Jak potwierdzono w zaprezentowanych badaniach, w znacznej części miejscowości, w których mieszkały respondentki, takie organizacje funkcjonowały dzięki chęci zrzeszania się ich mieszkank. Było to dla nich ważne, ponieważ mogły poświęcić ten czas sobie i rozwijać swoje umiejętności w dziedzinach, w których najlepiej się czuły.

Z przedstawionych studium przypadków wynika, że działalność KGW możemy podzielić ze względu na charakter podejmowanych działań na dwie grupy: tradycyjną i bardziej nowoczesną. Przykładem pierwszej jest KGW Zielkowice. Jest to przede wszystkim uczestnictwo w uroczystościach kościelnych, kultywujących tradycje i folklor

regionu łowickiego (dożynki parafialne, udział w procesji w święto Bożego Ciała w Łowiczu) oraz w imprezach na szczeblu lokalnym, oferując na nich potrawy kuchni regionalnej. Druga grupa jest bardziej nowoczesna (np. KGW Lesznów). Członkinie szerzą prozdrowotne postawy wśród lokalnej społeczności, promując aktywność fizyczną. Kolejnym przykładem jest KGW „Szminka malowane”, które organizują wspólne przygotowywanie sushi oraz sesje fotograficzne.

Obie te grupy mają jednak wspólny cel, którym jest poprawa jakości życia mieszkańców i rozwój lokalnej społeczności. Bez względu na to, czy działają formalnie, czy nie, podejmują inicjatywy związane z poprawą estetyki miejsc zamieszkania, edukacji z zakresu udzielania pierwszej pomocy, budowy infrastruktury wpływającej na komfort i bezpieczeństwo życia, których przykładem mogą być progi zwalniające w Lesznówoli, czy stały dostęp do boiska i placu zabaw dla dzieci oraz wspieranie prac remontowych na parafialnym cmentarzu. Dbają także o to, aby utrzymywać kontakty społeczne, organizując różnego rodzaju imprezy sportowe, warsztaty kulinarne, czy zabawy mające na celu zachęcania do udziału w nich jak największej liczby osób w każdym wieku. Podejmowanie inicjatyw związanych z organizacją różnego rodzaju imprez kulturalnych czy sportowych wpływa zarówno na promocję działalności KGW, jak również miejsc, w których te imprezy się odbywają. Stanowi więc czynniki rozwoju danego obszaru. Podane przykłady pokazują również, że mimo posiadania niewielkich środków, o sukcesie działania tych kół decyduje kapitał społeczny reprezentowany przez ich członkinie.

Literatura

- Banasiak K.: 150 lat kół gospodyń wiejskich na ziemiach polskich, Portal Izby Rolniczej Województwa Łódzkiego, www.izbarolnicza.lodz.pl (dostęp: 11.07.2019).
- Borkowski J., Gurnicz A.: Kółka rolnicze w II Rzeczypospolitej, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1978, s. 9.
- Chmielewska B.: Kierunki aktywności kół gospodyń wiejskich na przykładzie województwa mazowieckiego, Zagadnienia Doradztwa Rolniczego 2021, nr 1, s. 27.
- Fiedor B.: Polski wzrost gospodarczy w kontekście współczesnych kontrowersji wokół teorii i polityki wzrostu, [w:] M. Klamut (red.), Polityka ekonomiczna. Współczesne wyzwania, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 35.
- Goszczyński W., Kamiński R., Knieć W.: Dylemat linoškoczka, czyli o profesjonalizacji autentyczności i perspektywach rozwoju organizacji pozarządowych na wsi i w małych miastach, Forum Aktywizacji Obszarów Wiejskich, Toruń 2013, s. 121-122.
- Grzebisz-Nowicka Z.: Działalność organizacji Kół Gospodyń Wiejskich na rzecz kobiet i ich rodzin, [w:] Sawicka J. (red.), Kobieta wiejska w Polsce: rodzina, praca, gospodarstwo, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 1995, s. 145-190.
- <https://bip.brpo.gov.pl/sites/default/files/Odpowied%C5%BA%20MRiRW%2022.02.2019.pdf> (dostęp 01.11.2021).
- Kutkowska B.: Przemiany funkcjonalne na obszarach wiejskich w kontekście zróżnicowanego rozwoju (przegląd teorii i piśmiennictwa), [w:] A. Rosner (red.), Rozwój wsi i rolnictwa w Polsce. Aspekty przestrzenne i regionalne, IRWiR PAN, Warszawa 2012, s. 157.

- Mencwel J., Milczewska K., Wiśniewski J.: Koła gospodyń wiejskich nie tylko od kuchni. Raport z badania, Pracownia badań i innowacji społecznych „Stocznia”, Warszawa 2014, s. 14.
- Ostaszewska A.: Zaangażowanie i aktywność społeczna kobiet na przykładzie kół gospodyń wiejskich oraz grup feministycznych, [w:] G. Chimiak, K. Iwińska (red.), Krajobraz społecznościowy Polska – 2014. Warszawa: Collegium Civitas, Stowarzyszenie Centrum Wspierania Aktywności Lokalnej CAL 2015, s. 117.
- Pawlewicz K., Pawlewicz A.: Rola partycypacji społecznej na rzecz zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, Zeszyty Naukowe SGGW, Warszawa 2010, s. 71.
- Szczepańska B., Szczepański J.: Współczesne role kół gospodyń wiejskich w społecznościach lokalnych (na przykładzie województwa dolnośląskiego), Acta Universitatis Lodzianis. Folia Sociologica 2019, nr 68, s. 70.
- Środa M.: Kobiety i władza, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 2009, s. 367.
- Ustawa z dnia 8 października 1982 r. o społeczno-zawodowych organizacjach rolników (Dz.U. nr 32 poz. 217 ze zm.)
- Ustawa z dnia 9 listopada 2018 r. o kołach gospodyń wiejskich (Dz.U. 2018 poz. 2202)
- Wilkin J.: Obszary wiejskie w warunkach dynamizacji zmian strukturalnych, [w:] Ekspertyzy do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Polski Wschodniej do roku 2020, t. 1, MRR, Warszawa 2007, s. 596.
- Wojcieszak- Zbierska M., Zawadka J.: Działania przedsiębiorcze kobiet na wsi na przykładzie KGW w powiecie gnieźnieńskim, Turystyka i Rozwój Regionalny, Wydawnictwo SGGW, nr 11, s. 129.

The Activity of the Farmers' Wives' Association

Abstract. The aim of the article was present the main activities undertaken by Farmers' Wives' Association (FWA), as well as their contribution to improving the standard of living in the countryside. **Primary and secondary sources of research material were used in the work.** Secondary sources are scientific literature in the field of local development, and acts that relate to the issue in question. Primary sources are the results of qualitative research carried out with the use of the technique of free interview with members and chairmen of FWA. Based on the conducted research, it can be concluded that FWA fulfill traditional roles, such as maintaining folk and folklore traditions, but also take up new challenges such as organizing sports events, photo sessions, marathons or cleaning their town. However, all these activities have one common goal, which is to activate the local community and improve their quality of life.

Key words: Farmers' Wives' Association, local development, tradition, initiative

Anna J. Parzonko✉, Anna Sieczko

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

Zaufanie jako determinanta rozwoju przedsiębiorczości zespołowej na obszarach wiejskich

Streszczenie. Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie roli zaufania w funkcjonowaniu różnych form przedsiębiorczości na obszarach wiejskich. Dokonano analizy literatury polskiej i zagranicznej oraz przeglądu wyników badań empirycznych przeprowadzonych w Polsce i Portugalii, które dotyczyły przedsiębiorczości zespołowej na obszarach wiejskich. Badania te koncentrowały się między innymi na roli zaufania, które w teorii zarządzania postrzegane jest jako jeden z najważniejszych czynników sukcesu. Zweryfikowano związek między zaufaniem a przedsiębiorczością na obszarach wiejskich. Przeprowadzona analiza wskazuje na przyszłe kierunki badań nad rolą zaufania w rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich.

Słowa kluczowe: przedsiębiorczość na obszarach wiejskich, przedsiębiorczość zespołowa, grupy producentów rolnych, firmy rodzinne

Wstęp

Zjawisko przedsiębiorczości istniało od początków egzystencji człowieka na ziemi i wykształcenia wspólnoty ludzkiej. Tradycyjne spojrzenie na rozwój wsi zakładało ściśle powiązanie wsi z rolnictwem. Jednak już od średniowiecza na wsi zaczęły wyodrębniać się rzemiosło, handel oraz przetwórstwo surowców rolniczych. Stąd najprostsze postrzeganie przedsiębiorczości na obszarach wiejskich może obejmować rozróżnienie na przedsiębiorczość rolniczą i przedsiębiorczość pozarolniczą.

Badając przedsiębiorczość na obszarach wiejskich wielu badaczy rozpatruje całość okoliczności niezbędnych do odniesienia sukcesu na rynku. Przede wszystkim uwagę zwracają na twarde „obiektywne” czynniki rozwoju przedsiębiorczości, takie jak:

ekonomiczne¹, instytucjonalne², lokalizacji³ oraz czynniki miękkie o charakterze osobowym⁴, społecznym⁵ i kulturowym⁶. Jednym z takich czynników ułatwiających współpracę między partnerami biznesowymi czy podjęcie działań w ramach kooperacji jest zaufanie. Badania nad zaufaniem i przedsiębiorczością na obszarach wiejskich są rzadko podejmowane. Co za tym idzie, przedstawienie zaufania w działaniach przedsiębiorczych, zwłaszcza w kontekście obszarów wiejskich jest niewystarczające. Wszelkie próby przybliżenia owego zagadnienia wypełniają lukę badawczą.

Metodologia

Celem opracowania jest przedstawienie roli zaufania w funkcjonowaniu różnych modeli przedsiębiorczości na obszarach wiejskich. Posłużono się analizą literatury opublikowanej w językach polskim i angielskim. Aby znaleźć właściwe pozycje literaturowe, użyto wielu kombinacji słów kluczowych wyszukiwania, ograniczając wyszukiwanie do publikacji z dziedziny nauk społecznych. Aby zrealizować cel artykułu, skoncentrowano się na poszukiwaniu artykułów na poziomie mikro, odrzucono te, w których przeprowadzano badania w skali makro. Następnie dalszym kryterium analizy literatury było skoncentrowanie się na następujących obszarach tematycznych:

- definiowanie przedsiębiorczości rolniczej,
- dywersyfikacja działalności rolniczej,
- modele przedsiębiorczości na obszarach wiejskich,
- zaufanie w procesie przedsiębiorczym i jego rodzaje,
- rola zaufania na przykładzie przedsiębiorczości zespołowej.

W dalszym etapie skoncentrowano się na wynikach badań empirycznych realizowanych w Polsce i Portugalii, które dotyczyły wiejskiej przedsiębiorczości zespołowej. Przedmiotem tych badań było między innymi zaufanie, które w teorii zarządzania postrzegane jest jako jeden z ważniejszych czynników sukcesu. Wybór ten wynikał ze

¹ Y. Farya, E. Gimmon, Z. Greenberg: The developing in the developed: Rural SME growth in Israel. *The International Journal of Entrepreneurship and Innovation* 2017, 18 (1), s. 36-46.

² W. Bieńkowska-Gołasa, A. Parzonko, A. Sieczko: Agricultural advisory services in the process of shaping entrepreneurial attitudes, [w:] A. Auzina (ed.), *Rural development and entrepreneurship :production and co-operation in agriculture: proceedings of the International Scientific Conference*. University of Life Sciences and Technologies Jelgava, Latvia 2019, s. 29-36.

³ S. Korsgaard, S. Müller, H.W. Tanvig: Rural entrepreneurship or entrepreneurship in the rural – between place and space, *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research* 2015, 21 (1), s. 5-26.

⁴ W. Schiebel: Entrepreneurial personality traits in managing rural tourism and sustainable business, [w:] R. Hall, I. Kirkpatrick, M. Mitchell (eds.), *Rural Tourism and Sustainable Business*, Channel View Publications, Clevedon – Buffalo – Toronto 2005, s. 287-304.

⁵ D.M. Escandón-Barbosa, D. Urbano, A. Hurtado-Ayala, J. Sales-Paramo, A.Z. Dominguez: Formal institutions, informal institutions and entrepreneurial activity: A comparative relationship between rural and urban areas in Colombia, *Journal of Urban Management* 2019, 8 (3), s. 458-471.

⁶ K.A Burnett, M. Danson: Enterprise and entrepreneurship on islands and remote rural environments, *The International Journal of Entrepreneurship and Innovation* 2017,18 (1), s. 25-35.

specyfiki rolnictwa tych krajów, charakteryzującej się rozdrobnioną strukturą agrarną gospodarstw rolnych⁷. Ścisła współpraca między producentami jest mechanizmem budowania ich konkurencyjności. Dlatego też konieczne jest tworzenie mechanizmów wspierających procesy integracji poziomej wśród rozdrobnionych producentów rolnych oraz podejmowanie współpracy pozwalającej przewyciężyć względną niekorzystną sytuację poprzez lepsze wykorzystanie kapitału ludzkiego i zasobów.

Autorki zdają sobie sprawę, że nie wszystkie obszary związane z zaufaniem w przedsiębiorczości zostały uwzględnione, a te, które podjęto, być może nie przeanalizowano w wystarczającym stopniu. Przedstawiona analiza literatury przedmiotu i wybranych badań empirycznych może stanowić jednakże inspirację do dalszych poszukiwań badawczych.

Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich

Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich może być realizowana w wielu formach. Dla niektórych badaczy jest ona ściśle związana z działalnością rolniczą. Jednak nie każdą taką działalność można określić mianem przedsiębiorczej. Za działalność przedsiębiorczą można uznać aktywność rolników polegającą na takim zarządzaniu gospodarstwem rolnym, aby pozwoliło ono na optymalne wykorzystanie zasobów pracy, było głównym źródłem dochodu oraz odnosiło sukces na rynku. Inni badacze uznają za działalność przedsiębiorczą aktywność gospodarczą wykraczającą poza gospodarstwo rolne⁸. Wtedy przedsiębiorczość rolnicza polega na prowadzeniu działalności gospodarczej, której podstawą jest możliwość pozyskania dochodów spoza rolnictwa. Wyróżniamy także przedsiębiorczość pozarolniczą, polegającą na prowadzeniu działalności gospodarczej przez osoby niezwiązane z rolnictwem, a jedynie mieszkające na wsi. Obszary wiejskie nakładają pewne ograniczenia rozwoju przedsiębiorczości. Zaliczyć do nich należy gorszą infrastrukturę techniczną, ekonomiczną i społeczną, co skutkuje wysokimi kosztami dostępu do rynków.

Najstarszym typem przedsiębiorczości na obszarach wiejskich jest przedsiębiorczość rodzinna. Jej funkcjonowanie odnotowuje się we wszystkich kulturach i okresach historycznych na całym świecie. Nie ma zgodności w zakresie jej definiowania. Wynika to ze współzależności biznesu i rodziny. Połączenie więzi rodzinnych i biznesowych prowadzi do powstania takich specyficznych uwarunkowań w funkcjonowaniu przedsiębiorstwa, jak: wzajemne zaufanie, długookresowa perspektywa prowadzenia biznesu z pokolenia na pokolenie, większa troska o pracowników i wyjątkowa forma relacji z klientami. Przedsiębiorczość rodzinna na obszarach wiejskich przez niektórych badaczy postrzegana jest

⁷ J. Bożek: Typologia krajów Unii Europejskiej pod względem podobieństwa struktury agrarnej, *Oeconomia* 2010, 9 (3), s. 17-23.

⁸ W. Dhewanto, S. Ratnaningtyas, A. Permatasari, G. Anggadwita, E.A. Prasetyo: Rural entrepreneurship: towards collaborative participative models for economic sustainability, *Entrepreneurship and Sustainability* 2020, 8 (1), s. 705-724; Dias C., Franco M.: Cooperation in tradition or tradition in cooperation? Networks of agricultural entrepreneurs, *Land Use Policy* 2018, 71, s. 36-48.

jako bariera rozwoju⁹, a przez innych jako szansa¹⁰. Jeżeli chodzi o rolnictwo europejskie, to trudno rolniczym firmom rodzinnym prosperować, jeśli rodzina postrzega gospodarstwo rolne w sposób tradycyjny, a nie jako biznes nastawiony na zysk. Produkcja żywności na stosunkowo małą skalę jest wyzwaniem, zwłaszcza gdy konkurenci ustalają ceny, kontrolują rynki i korzystają z korzyści skali oraz dysponują większą wiedzą. Nierolnicze przedsiębiorstwa rodzinne działające na obszarach wiejskich, jak pokazały badania Baù, Chirico, Pittino, Backman i Klaesson¹¹, osiągają wyższy poziom wzrostu w stosunku do lokalnych firm nierolniczych. Ponadto badania Backman and Palmberg¹² wskazały, że firmy rodzinne wykazują większy wzrost zatrudnienia w porównaniu z innymi firmami na obszarach wiejskich.

Pisząc o formach aktywności rolniczej i pozarolniczej mieszkańców obszarów wiejskich, warto zwrócić uwagę na przedsiębiorczość społeczną. Jest ona różnie definiowana. Ogólnie można stwierdzić, że jest to szczególny rodzaj aktywności gospodarczej, który łączy cele społeczne i ekonomiczne. Nadrzędną zasadą funkcjonowania przedsiębiorstw społecznych jest solidaryzm społeczny, tzn. zyski są reinwestowane w inicjatywy o charakterze społecznym i nie służą zwiększeniu dochodu właściciela¹³. Przedsiębiorczość społeczna może być realizowana zarówno przez przedsiębiorstwa pozarolnicze, jak i gospodarstwa rolne. Gospodarstwa rolne są uznawane za przedsiębiorstwa społeczne, gdyż nie tylko dostarczają produkty rolne, ale także są miejscem świadczenia różnych usług o wymiarze społecznym. Usługi te dotyczyć mogą takich sfer, jak: edukacja, pomoc społeczna, usługi wsparcia dla rodziców¹⁴. Rolnictwo społeczne może również pełnić funkcję ostoju dla osób starszych¹⁵. W literaturze gospodarstwa pełniące taką rolę nazywane są opiekuńczymi. Elementem istotnym w gospodarstwie opiekuńczym jest korzystanie z zasobów gospodarstwa rolnego do prowadzenia działań o charakterze terapeutycznym, opiekuńczym i integracyjnym. Na obszarach wiejskich funkcjonują także spółdzielnie socjalne, które mogą prowadzić działalność społeczną i oświatowo-kulturalną na rzecz swoich członków i ich lokalnego środowiska¹⁶ lub tworzyć nowe

⁹ J.L. Glover, T. Reay: Sustaining the Family Business With Minimal Financial Rewards: How Do Family Farms Continue? *Family Business Review* 2015, 28 (2), s. 163-177.

¹⁰ M. Banerjee, S. Biswas, P. Roy, S. Banerjee, S. Kunamaneni, A. Chinta: Does Career Planning Drive Agri-entrepreneurship Intention Among University Students? *Global Business Review*, November 2020.

¹¹ M. Baù, F. Chirico, D. Pittino, M. Backman, J. Klaesson: Roots to grow: Family firms and local embeddedness in rural and urban contexts. *Entrepreneurship: Theory and Practice* 2019, 43 (2), s. 360-385.

¹² M. Backman, J. Palmberg: Contextualizing small family firms: How does the urban – rural context affect firm employment growth? *Journal of Family Business Strategy* 2015, 6 (4), s. 247-258.

¹³ European Commission. Social Business Initiative (SBI), http://ec.europa.eu/growth/sectors/social-economy/enterprises_en (dostęp:15.12.2020).

¹⁴ A. Niedziółka, M. Bogusz: Uwarunkowania rozwoju turystyki społecznej na przykładzie gminy Istebna, *Folia Pomeranae Universitatis Technologiae Stetinensis. Oeconomica* 2011, 64, s. 133-141.

¹⁵ A.J. Parzonko, A. Sieczko: The innovative forms of rural entrepreneurship: care farms, *Social Sciences* 2015, 90 (4), s. 44-54.

¹⁶ S. Sady, A. Kornicka, T. Guzdek: Formy przedsiębiorczości społecznej. Korzyści i szanse, *Stowarzyszenie Odnowy Obszarów Wiejskich „Wieś i Europa”*, Kraków 2011.

miejsca pracy dla osób znajdujących się w trudnej sytuacji¹⁷. Według Lortie i Cox¹⁸, przedsiębiorcy społeczni różnią się od tradycyjnych czterema cechami przywództwa, tj.: altruizmem, uczciwością, zaufaniem do innych i empatią.

Niepełny byłby obraz form przedsiębiorczości wiejskiej opartych na zaufaniu, gdyby nie wspomniano o przedsiębiorczości zespołowej. Pod pojęciem przedsiębiorczości zespołowej można rozumieć zorganizowane, świadome i dobrowolne współdziałanie osób ukierunkowane na realizację wspólnego celu, m.in. dzięki większej alokacji posiadanych środków, obniżeniu kosztów produkcji (korzyści skali i zakresu), zwiększeniu siły oddziaływania na rynek (wzrost udziału w rynku)¹⁹. Przedsiębiorczość zespołowa to wyrażenie interesów grupy oraz ich koordynacja wobec otoczenia zewnętrznego. Przedsiębiorczość zespołowa wymaga zatem bliskich stosunków pracy między ludźmi, wykorzystuje ich talenty i zdolności twórcze²⁰. W przedsiębiorczości zespołowej, szczególnie koncentrującej się na tradycyjnych obszarach, takich jak: produkcja roślinna i zwierzęca, zaufanie jest niezbędne. Tylko wówczas stworzona sieć współpracy będzie rentowna²¹.

Zaufanie w procesie przedsiębiorczym

W ekonomii zaufanie jest postrzegane jako wzajemne zaufanie lub „nieformalna umowa”, w której jednostka lub organizacja ufa drugiej osobie lub organizacji, że zrobią to, co obiecali²². Zaufanie zatem jest podstawą tworzenia relacji między partnerami biznesowymi; jego istnienie nieodłącznie wiąże się z ryzykiem, dlatego jest wpisane w aktywności podejmowane przez przedsiębiorców²³.

Rozpatrując problematykę zaufania w kontekście przedsiębiorczości, warto odwołać się do dwóch kategorii zaufania – personalnego i instytucjonalnego. Zaufanie personalne opiera się na niepisanych zasadach i wartościach, które są podzielane przez osoby pozostające w nieformalnych relacjach. Wynika ono z osobistych doświadczeń w kontakcie z drugą stroną i stymuluje kolejne działania z założeniem dobrej woli stron. Zaufanie instytucjonalne dotyczy relacji między podmiotem a organizacjami, formalnymi strukturami i oprócz ogólnie przyjętych norm działania ma też źródło w zasadach obowiązujących w danej branży czy sektorze. Zaufanie personalne jest szczególnie istotne na początku

¹⁷ J. Sforzi, L.A. Colombo: New Opportunities for Work Integration in Rural Areas: The “Social Flavour” of Craft Beer in Italy, *Sustainability* 2020, 12 (16), s. 6351.

¹⁸ J. Lortie, K.C. Cox: On the boundaries of social entrepreneurship: a review of relationships with related research domains, *International Entrepreneurship and Management Journal* 2018, 14, s. 639-648.

¹⁹ A.J. Parzonko, A. Siczko: Agricultural producer groups as manifestation of team entrepreneurship in Poland, [w:] A. Auzina (red.): *Rural development and entrepreneurship: production and co-operation in agriculture: proceedings of the International Scientific Conference, University of Life Sciences and Technologies Jelgava, Latvia 2018*, s. 221-228.

²⁰ B. Kielbasa: Czynniki kształtowania kultury zarządzania w organizacjach producentów rolnych, [w:] D. Walczak-Duraj, R. Knaps (red.): *Współczesne tendencje zmian kultury zarządzania organizacją*, Płock, 2017, 3 (289), s. 135-152.

²¹ F. do Adro, M. Franco: Rural and agri-entrepreneurial networks: A qualitative case study, *Land Use Policy* 2020, 99, s. 105117.

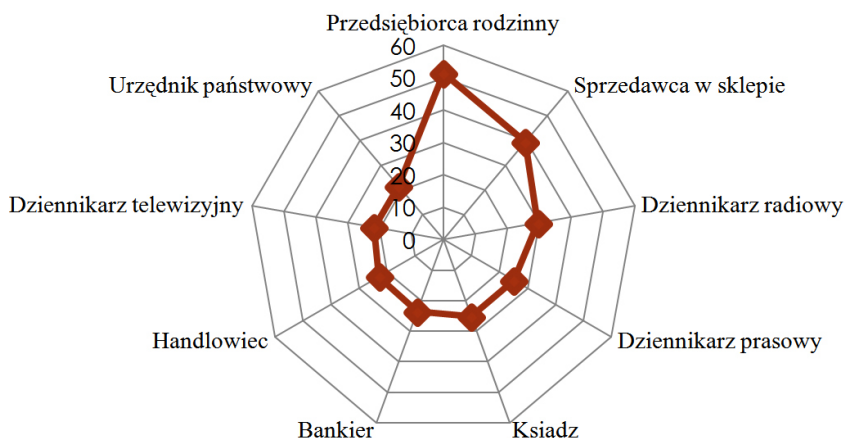
²² N. Hotte, R. Kozak, S. Wyatt: How institutions shape trust during collective action: A case study of forest governance on Haida Gwaii, *Forest Policy and Economics* 2019, 107, s. 101921.

²³ J. Paliszkievicz: *Zaufanie w zarządzaniu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013.

działania przedsiębiorcy na rynku, wraz z rozwojem firmy znaczenia nabiera zaufanie instytucjonalne, ale dla sprawnego działania organizacji oba typy są ważne i konieczne²⁴.

Badanie zaufania międzypersonalnego wśród ludności polskiej wskazuje na to, że pomimo dosyć ograniczonego zaufania do obcych, Polacy na ogół darzą zaufaniem osoby, z którymi utrzymują codzienne relacje. Ogromna większość badanych ufa swojej najbliższej rodzinie (98%), znajomym (95%), dalszej rodzinie (89%), osobom, z którymi na co dzień pracują (88%) oraz sąsiadom (80%). Niemal 3/4 ankietyowanych ufa osobom pracującym społecznie w ich miejscu zamieszkania (73%)²⁵.

W 2017 roku Fundacja „Firmy rodzinne” przeprowadziła badania na grupie 1005 polskich konsumentów dotyczące przedsiębiorczości rodzinnej. Wyjątkowo zaskakujące jest to, że więcej Polaków ufa przedsiębiorcom niż urzędnikom państwowym, bankierom, czy nawet księżom i dziennikarzom. Widzimy więc, że prawdziwie uczciwa postawa przedsiębiorców, a także ich działalność społeczna w regionach przekłada się na otwartą postawę społeczeństwa wobec nich. Polacy zwracają już uwagę nie tylko na to, co kupują, ale także od kogo kupują. Rodzinny charakter producenta lub sklepu jest ważnym argumentem przy rekomendacjach dla ponad połowy Polaków²⁶.

Rysunek 1. Zaufanie do rodzinnych przedsiębiorców i przedstawicieli wybranych profesji (suma odpowiedzi pozytywnych: wysoki i bardzo wysoki poziom zaufania; N = 1005, dane w %)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Polacy o firmach rodzinnych IV. Firmy zbudowane na zaufaniu, Fundacja „Firmy Rodzinne” 2017, <https://ffr.pl/wp-content/uploads/2017/10/polacy-o-firmach-rodzinnych-2017.pdf> (dostęp: 21.12.2020).

²⁴ B. Krawczyk-Bryłka: Zaufanie do siebie jako jeden z aspektów zaufania w aktywności przedsiębiorczej, [w:] A. Postuła, J. Majczyk, M. Darecki (red.), *Przedsiębiorczość: Jednostka, Organizacja, Kontekst*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Zarządzania Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2015, s. 90-102.

²⁵ Zaufanie społeczne. Komunikat z badań nr 43/2020. Centrum Badań Opinii Społecznej, Warszawa: CBOS, https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2020/K_043_20.PDF (dostęp: 21.12.2020).

²⁶ Polacy o firmach rodzinnych IV. Firmy zbudowane na zaufaniu, Fundacja „Firmy Rodzinne” 2017, <https://ffr.pl/pl/firmy-zbudowane-na-zaufaniu/> (dostęp: 21.12.2020).

Mularska-Kucharek²⁷ w swych badaniach doszła do wniosku, że osoba przedsiębiorcza potrzebuje zaufania instytucjonalnego. Brak zaufania do przedstawicieli różnych instytucji może stanowić istotną przeszkodę w podejmowaniu działań przedsiębiorczych. W tabeli 1 przedstawiono wyniki badań na temat poziomu zaufania, w tym zaufania instytucjonalnego, w wybranych krajach świata. Najwyższym wskaźnikiem charakteryzowały się w 2018 roku Chiny, Indonezja, Indie i Zjednoczone Emiraty Arabskie. Polska znalazła się w grupie krajów cechujących się niskim stopniem zaufania instytucjonalnego.

Tabela 1. Średnie zaufanie do instytucji

Poziom zaufania	Kraje
Zaufanie (60-100)	Chiny (74); Indonezja (71); Indie (68); Zjednoczone Emiraty Arabskie (66)
Neutralny (50-59)	Singapur (58); Meksyk (54); Holandia (54); Malezja (53)
Brak zaufania (1-49)	Kanada (49); Argentyna (47); Kolumbia (47); Hiszpania (47); Turcja (46); Hong Kong (45); Brazylia (44); S. Korea (44); Włochy (43); USA (43); Niemcy (41); Szwecja (41); Australia (40); Francja (40); Polska (39) ; Wielka Brytania (39); Irlandia (38); Płd. Afryka (38); Japonia (37); Rosja (36)

Źródło: Trust Barometer. Global Report. Edelman 2018, https://www.edelman.com/sites/g/files/aatuss191/files/2018-10/2018_Edelman_Trust_Barometer_Global_Report_FEB.pdf (dostęp: 21.12.2020).

Dotychczasowa analiza wykazała, że problematyka zaufania i jego roli w powstawaniu i zarządzaniu przedsiębiorstwem jest bogato udokumentowana w literaturze. Jednakże w ograniczonym zakresie dotyczy obszarów wiejskich. Jak podkreślają Gillath, Ai, Branicky, Keshmiri, Davison i Spaulding²⁸, brak zaufania (bez względu na przyczynę) może skutkować ograniczoną współpracą, wydajnością i produktywnością. Ponadto zaufanie może zmniejszyć konflikty międzygrupowe i wzmocnić współpracę różnych grup społecznych. Potwierdzają to wyniki badań do Adro i Franco²⁹. Badanie to miało na celu przeanalizowanie lokalnych i krajowych sieci współpracy na przykładzie Casa Agrícola dos Arais (CAA). Autorzy opisują, jak działa wiejska sieć rolnicza w określonym sektorze Protected Denomination of Origin (PDO) oraz jakie są jej czynniki sukcesu. Korzyści ekonomiczne, pewność siebie, zaufanie, wzajemny szacunek i odporność to słowa używane przez ankietowanych do określenia niektórych czynników sukcesu sieci i przezwyciężenia trudniejszych okresów. Pomimo braku sformalizowania umów, wszyscy partnerzy

²⁷ M. Mularska-Kucharek: Is It Worth Trust Anothers? Some Functions of Social Trust on the Example of Urban Community, *Studia Miejskie* 2016, 21, s. 101-116, http://www.studiamiejskie.uni.opole.pl/wp-content/uploads/2016/09/S_Miejskie_21_2016-Mularska-Czy-warto.pdf.

²⁸ O. Gillath, M.S. Branicky, S. Keshmiri, R.B. Davison, R. Spaulding: Attachment and trust in artificial intelligence, *Computers in Human Behavior* 2021, 115, s. 106607.

²⁹ F. do Adro, M. Franco: Rural and agri-entrepreneurial networks: A qualitative case study, *Land Use Policy* 2020, 99, s. 105117.

(CAA, dostawcy mleka i Tio Careca) mają duże zaufanie do sieci. W skali Likerta, gdzie 1 oznaczało brak zaufania, a 5 – zaufanie duże wszyscy oceniali poziom zaufania na 4 lub 5 punktów. Starsi lub mniej wykształceni producenci byli bardziej pewni danego słowa, mówiąc, że nie potrzebują pisemnej umowy.

W badaniach Krzyżanowskiej³⁰ przeprowadzonych na grupie 132 liderów grup producentów rolnych, zaufanie ocenione było jako jedna z ważniejszych umiejętności interpersonalnych istotnych w procesach przewodzenia. W skali Likerta uzyskało rangę średnio 3,98 w skali od 1 do 5, gdzie 1 oznaczało mało ważne, a 5 – bardzo ważne. To, że zaufanie w przedsiębiorczości zespołowej jest ważne, potwierdzają także wyniki badań przeprowadzonych przez Fałkowski, Chlebicka i Łopaciuk-Gonczaryk³¹ wśród członków grup producentów rolnych w Polsce. Badani rolnicy (70%) wskazywali najczęściej brak zaufania, jako czynnik utrudniający tworzenie grup producentów rolnych. Jedynie w tych grupach, które tworzone były z wykorzystaniem więzi rodzinnych, ten aspekt nie był tak ważny. Jest to zapewne przejaw bariery mentalnościowej wynikającej z negatywnych doświadczeń rolników z czasów gospodarki centralnie planowanej i związanym z nią procesem wymuszonej kolektywizacji rolnictwa, mającym wpływ na preferowanie prywatnego (rodzinnego) gospodarowania. W dalszym ciągu na obszarach wiejskich w Polsce wskaźnik zaufania jest relatywnie niski w porównaniu do większych miast (średnia –0,88 dla wsi i 0,22 dla większych miast, –0,90 rolnicy)³². Przełamanie bariery, jaką jest ograniczone zaufanie, jest ważne szczególnie z punktu widzenia producentów rolnych. Struktura polskiego rolnictwa pod względem skali produkcji gospodarstw nie stwarza „przewagi konkurencyjnej” w stosunku do sektorów rolnych innych państw członkowskich UE, jak również państw spoza Unii. Nie zapewnia również rolnikom, co jest często podkreślane, wystarczającej siły negocjacyjnej w stosunku do lepiej zorganizowanych i zintegrowanych odbiorców produktów rolnych – przetwórstwa i handlu³³.

Podsumowanie

Na podstawie literatury przedmiotu zweryfikowano związek zaufania z przedsiębiorczością na obszarach wiejskich. Stwierdzono, że aktywność przedsiębiorcza wiąże się zarówno z zaufaniem tym najbardziej podstawowym, jakim obdarzamy osoby, z którymi wchodzimy w relacje społeczne, jak i z jego innymi rodzajami, w tym z zaufaniem do instytucji. Zaufanie jest wartością ułatwiającą współpracę między przedsiębiorcą i partnerami. Zaufanie jest jednym z ważniejszych czynników wpływających na poziom przedsiębiorczości.

³⁰ K. Krzyżanowska: Ekonomiczno-społeczne uwarunkowania innowacji w zespołowym działaniu w rolnictwie, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2016, s. 136.

³¹ J. Fałkowski, A. Chlebicka, B. Łopaciuk-Gonczaryk: Social relationships and governing collaborative actions in rural areas: Some evidence from agricultural producer groups in Poland, *Journal of Rural Studies* 2017, 49, s. 104-116.

³² Zaufanie społeczne. Komunikat z badań nr 43/2020. Centrum Badań Opinii Społecznej, Warszawa: CBOS, https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2020/K_043_20.PDF (dostęp: 21.12.2020).

³³ M. Trajer, M.A. Trajer: Grupy producentów rolnych jako forma przedsiębiorczości zespołowej rolników, Turystyka i Rozwój Regionalny 2015, 4, s. 129-143.

Mimo że zaprezentowane badania różnią się pod względem specyficznego podejścia do zaufania, wydaje się, że wśród badaczy panuje zgoda co do tego, że wyższy poziom zaufania jest korzystny zarówno dla zbiorowych działań przedsiębiorców, jak i ich sukcesu. Szczególnie duży wpływ na współpracę pomiędzy przedsiębiorcami zaufanie miało w małych grupach, gdzie istniały bardziej spersonalizowane relacje podczas wspólnego działania.

Przeprowadzona analiza ukierunkowuje przyszłe kierunki badań nad rolą zaufania w rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich. Istotne wydaje się być rozważenie takich obszarów badawczych, jak: zaufanie do firm rodzinnych i przedsiębiorstw społecznych na obszarach wiejskich, zaufanie pomiędzy interesariuszami w sieciach współpracy na wsi, a przede wszystkim wskazane jest zdefiniowanie czynników wzmacniania zaufania społecznego mieszkańców wsi. Przedstawione obszary badawcze mogą stanowić przyczynek do dalszych aktywności badawczych.

Literatura

- Backman M., Palmberg J.: Contextualizing small family firms: How does the urban – rural context affect firm employment growth? *Journal of Family Business Strategy* 2015, 6 (4).
- Banerjee M., Biswas S., Roy P., Banerjee S., Kunamaneni S., Chinta A.: Does Career Planning Drive Agri-entrepreneurship Intention Among University Students? *Global Business Review*, November 2020.
- Baù M., Chirico F., Pittino D., Backman M., Klaesson J.: Roots to grow: Family firms and local embeddedness in rural and urban contexts, *Entrepreneurship: Theory and Practice* 2019, 43 (2).
- Bieñkowska-Gołasa W., Parzonko A., Sieczko A.: Agricultural advisory services in the process of shaping entrepreneurial attitudes., [w:] A. Auzina (ed.), *Rural development and entrepreneurship : production and co-operation in agriculture : proceedings of the International Scientific Conference*, University of Life Sciences and Technologies Jelgava, Latvia 2019.
- Bożek J.: Typologia krajów Unii Europejskiej pod względem podobieństwa struktury agrarnej, *Oeconomia* 2010, 9 (3).
- Burnett K.A., Danson M.: Enterprise and entrepreneurship on islands and remote rural environments, *The International Journal of Entrepreneurship and Innovation* 2017, 18 (1).
- Cerić A., Vukomanović M., Ivić I., Kolaric S., Trust in megaprojects: A comprehensive literature review of research trends, *International Journal of Project Management* 2020, 10.
- Dhewanto W., Ratnaningtyas S., Permatasari A., Anggadwita G., Prasetyo E.A.: Rural entrepreneurship: towards collaborative participative models for economic sustainability, *Entrepreneurship and Sustainability* 2020, 8 (1).
- Dias C., Franco M.: Cooperation in tradition or tradition in cooperation? Networks of agricultural entrepreneurs, *Land Use Policy* 2018, 71.
- do Adro F., Franco M.: Rural and agri-entrepreneurial networks: A qualitative case study, *Land Use Policy* 2020, 99.
- Escandón-Barbosa D.M., Urbano D., Hurtado-Ayala A., Sales-Paramo J., Dominguez A.Z.: Formal institutions, informal institutions and entrepreneurial activity: A comparative relationship between rural and urban areas in Colombia, *Journal of Urban Management* 2019, 8 (3).
- European Commission. Social Business Initiative (SBI), http://ec.europa.eu/growth/sectors/social-economy/enterprises_en (dostęp:15.12.2020).

- Fałkowski J., Chlebicka A., Łopaciuk-Gonczaryk B.: Social relationships and governing collaborative actions in rural areas: Some evidence from agricultural producer groups in Poland, *Journal of Rural Studies* 2017, 49.
- Farya Y., Gimmon E., Greenberg Z.: The developing in the developed: Rural SME growth in Israel, *The International Journal of Entrepreneurship and Innovation* 2017, 18 (1).
- Gillath O., Ai T., Branicky M.S., Keshmiri S., Davison R.B., Spaulding R.: Attachment and trust in artificial intelligence. *Computers in Human Behavior* 2021, 115.
- Glover J.L., Reay T.: Sustaining the Family Business With Minimal Financial Rewards: How Do Family Farms Continue? *Family Business Review* 2015, 28 (2).
- Hotte N., Kozak R., Wyatt S.: How institutions shape trust during collective action: A case study of forest governance on Haida Gwaii. *Forest Policy and Economics* 2019, 107.
- Kiełbasa B.: Czynniki kształtowania kultury zarządzania w organizacjach producentów rolnych, [w:] D. Walczak-Duraj, R. Knaps (red.), *Współczesne tendencje zmian kultury zarządzania organizacją*, Płock 2017, 3 (289).
- Korsgaard S., Müller S., Tanvig H.W.: Rural entrepreneurship or entrepreneurship in the rural – between place and space, *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research* 2015, 21 (1).
- Krawczyk-Bryłka B.: Zaufanie do siebie jako jeden z aspektów zaufania w aktywności przedsiębiorczej, [w:] A. Postuła, J. Majczyk, M. Darecki (red.) *Przedsiębiorczość: Jednostka, Organizacja, Kontekst*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Zarządzania Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2015.
- Krzyżanowska K.: Ekonomiczno-społeczne uwarunkowania innowacji w zespołowym działaniu w rolnictwie, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2016.
- Lortie J., Cox K.C.: On the boundaries of social entrepreneurship: a review of relationships with related research domains, *International Entrepreneurship and Management Journal* 2018, 14.
- Mularska-Kucharek M.: Is It Worth Trust Anothers? Some Functions of Social Trust on the Example of Urban Community, *Studia Miejskie* 2016, 21, http://www.studiamiejskie.uni.opole.pl/wp-content/uploads/2016/09/S_Miejskie_21_2016-Mularska-Czy-warto.pdf.
- Niedziółka A., Bogusz M.: Uwarunkowania rozwoju turystyki społecznej na przykładzie gminy Istebna, *Folia Pomeranae Universitatis Technologiae Stetinensis. Oeconomica* 2011, 64.
- Paliszkiwicz J.: Zaufanie w zarządzaniu, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013.
- Parzonko A.J., Sieczko A.: The innovative forms of rural entrepreneurship : care farms, *Social Sciences* 2015, 90 (4).
- Parzonko A.J., Sieczko A.: Agricultural producer groups as manifestation of team entrepreneurship in Poland, [w:] A. Auzina (ed.), *Rural development and entrepreneurship: production and co-operation in agriculture: proceedings of the International Scientific Conference, University of Life Sciences and Technologies Jelgava, Latvia* 2018.
- Polacy o firmach rodzinnych IV. Firmy zbudowane na zaufaniu, Fundacja „Firmy Rodzinne” 2017, <https://ffr.pl/pl/firmy-zbudowane-na-zaufaniu/> (dostęp: 21.12.2020).
- Sady S., Kornicka A., Guzdek T.: Formy przedsiębiorczości społecznej. Korzyści i szanse. Stowarzyszenie Odnowy Obszarów Wiejskich „Wieś i Europa”, Kraków 2011.
- Schiebel W.: Entrepreneurial personality traits in managing rural tourism and sustainable business, [w:] R Hall, I. Kirkpatrick, M. Mitchell (eds.), *Rural Tourism and Sustainable Business*, Channel View Publications, Clevedon-Buffalo-Toronto 2005.
- Sforzi J., Colombo L.A.: New Opportunities for Work Integration in Rural Areas: The “Social Flavour” of Craft Beer in Italy, *Sustainability* 2020, 12 (16).

Trajer M., Trajer M.A.: Grupy producentów rolnych jako forma przedsiębiorczości zespołowej rolników, *Turystyka i Rozwój Regionalny* 2015, 4.

Zaufanie społeczne. Komunikat z badań nr 43/2020. Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa, https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2020/K_043_20.PDF (dostęp: 21.12.2020).

Trust as the determinant of the development of team entrepreneurship

Abstract. The aim of this chapter is to present the role of trust in the functioning of various models of entrepreneurship in rural areas. This chapter draws from the review of literature published in Polish and in English. We reviewed the results of empirical research carried out in Poland and Portugal, which concerned rural entrepreneurial teams. These studies focused, inter alia, on the role of trust, which in management theory is perceived as one of the most important success factors. The relationship between trust and entrepreneurship in rural areas has been verified. The conducted analysis points to future directions of research on the role of trust in the development of entrepreneurship in rural areas.

Key words: entrepreneurship in rural areas, rural entrepreneurial teams, family businesses, social enterprises

Joanna Pietrzak-Zawadka^{✉*}, Jan Zawadka^{**}

* Białystok University of Technology

** Warsaw University of Life Sciences

The importance and use of forest areas in local development

Abstract. Forest areas and related resources are significant determinants of local development. Especially in regions characterized by considerable forest cover, the forest may constitute the basis and determine the pace and direction of socio-economic development. The study presents local development issues and discusses the diverse role and potential impact of the presence of forest areas on this development. The analysis of the scientific literature in this field allows us to conclude that this impact is highly significant, complex, and multifaceted and that conscious and responsible forest use planning can be the basis for the sustainable development of many territorial units.

Key words: forest, forest areas, local development, sustainable development

Introduction

Local development is an essential element of the socio-economic development of the country and the region and an indicator of the standard of living of the local community. Every territorial unit's primary goal is to strive for the highest possible level of living conditions for its inhabitants through effective social activity and prudent management of local resources¹. It is a complex process and concerns many economic, political, social, and cultural life levels. Therefore, local development is integral and is reflected in many dimensions: socio-cultural, environmental, infra-technical, economic, and spatial².

The level of development of individual communes or poviats in the scale of the country, and even of the voivodeship, is not the same, and sometimes even comparable.

¹ J. Orłowska: Czynniki i bariery rozwoju lokalnego. Współczesne problemy ekonomiczne w badaniach młodych naukowców. T. 1. Wzrost, rozwój i polityka gospodarcza. E. Gruszewska, K. Karpińska, A. Protasiewicz (eds.). Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Warszawa 2018, p. 44-56; J.J. Parysek: Podstawy gospodarki lokalnej. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2001.

² A. Frączkiewicz-Wronka (ed.): Zarządzanie publiczne w lokalnej polityce społecznej, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Warszawa 2007, p. 23.

In many regions, this differentiation is significant, and a lower level of development is often noticed in rural areas or small towns, e.g., in the eastern part of the country. This causes many consequences, including the outflow of the younger generation to larger centers in search of work and better living conditions.

Few municipalities in Poland can show a significant abundance of raw materials (e.g., in Upper Silesia) or a favorable geographical location (such as seaside resorts). Therefore, many communes are forced to seek and diagnose other, often unique, resources or conditions that may constitute the basis of their socio-economic development. One of such specific internal conditions is the presence of a forest in a given area, which may be a unique and significant stimulus determining the socio-economic development of this area. Poland's forest cover index is almost 30%³. This feature, both quantitatively and qualitatively, is often significantly different for individual communes or poviats and can constitute a significant potential and stimulate their development⁴, which, given the diverse nature and specificity of particular forest areas, can be initiated and implemented on many fields.

Purpose and method of research

The study aimed to present the concept and essence of local development and discuss the diverse role and potential impact of forest areas on this development. The benefits of using the forest are discussed in the economic as well as socio-cultural context. For the work, the method of analyzing the literature on local development, forestry, tourism and recreation, and other fields was used, and the analysis of existing data (desk research). The obtained results and authors' thoughts are presented descriptively.

The concept and essence of local development

The issue of local development, which is repeatedly discussed in economic literature, is pervasive and analyzed in various contexts⁵. Local development can be defined as development in a local system, i.e., in a commune or powiat. It is a process of positive changes, quantitative growth, and qualitative progress taking place in a local system, taking into account the needs, preferences, and hierarchy of values appropriate to this system. However, in the case of socio-economic development on a local scale, the approach to development is complicated because each area functions as an integral part of a larger whole (the economy of a country, region), and it is difficult to consider development in a given local system in isolation from a larger whole⁶. Therefore, development should be understood "in the sense of a complex of qualitative changes concerning a given area in terms of the standard of living of people living here and the conditions of

³ Rocznik Statystyczny Leśnictwa 2020, GUS, Warszawa 2020, p. 36.

⁴ B. Porter, M. Tyra, A. Wojewódzka-Wiewiórska: Las jako czynnik rozwoju lokalnego, „Studia i Materiały CEPL” 2016, no 18 (49B/5), p. 20.

⁵ A. Sekuła: Konceptje rozwoju lokalnego w świetle współczesnej literatury polskiej – zarys problemu, „Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej. Ekonomia” 2001, no 40 (588), p. 89-95.

⁶ L. Wojtasiewicz: Czynniki rozwoju lokalnego – nowe ujęcie metodologiczne, „Biuletyn KPZK PAN” 1997, no 177, p. 7-18.

functioning of economic organisms located here”⁷. This definition emphasizes the local character of development, and at the same time, broadly covers its determinants (factors, conditions, tools), which can be both local and external. Moreover, local development can be considered on several levels: political, social, cultural, and economic⁸. In literature and research on local development, it is often equated with socio-economic development. It seems that this is because if we call local development positive changes in quantitative growth and qualitative progress, then these changes can be seen in the fullest (and also the easiest) way precisely at the socio-economic level⁹.

The issues of local development, understood as a process of positive changes and transformations in a given area, are gaining importance in theoretical and practical aspects. This is related to the differences in the level of development occurring in various countries, including Poland, particularly with the search for causes and ways of stimulating it. The most crucial goal of local development is to provide the community with the highest possible standard of living. Partial goals are also adopted, including guaranteeing jobs, ensuring appropriate material living conditions, enabling one to stay in an unpolluted environment, ensuring access to places of education, culture and entertainment, rest, and ensuring a sense of security.

Three essential and most important features should be taken into account in local development. They are subjectivity, multidimensionality, and continuity¹⁰. The first of these features emphasize the importance of local development entities, i.e., local government authorities, various types of public institutions, and entrepreneurs that participate in its creation. Local communities that, in cooperation with the local government and local leaders, carry out activities in various fields, creating a community with common goals, deserve special attention¹¹.

The multidimensionality of local development is related to three spheres of human life: economic, social, and natural. Changes taking place in the economic sphere relate to long-term changes taking place in the economy of a given area. The social sphere is mainly dependent on the people living in a given area. It is them who, by creating a network of connections with each other, can expand the development possibilities of the

⁷ L. Wojtasiewicz: Planowanie rozwoju lokalnego, [in:] *Rozwój regionalny. Rozwój lokalny. Samorząd terytorialny*. Vol. 22. *Rozwój gospodarki lokalnej w teorii i praktyce*. B. Gruchman, J. Tarajkowski (eds.). Uniwersytet Warszawski. Instytut Gospodarki Przestrzennej, Warszawa 1990, p. 37-47.

⁸ B. Jałowiecki: *Lokalizm a rozwój (szkic z socjologii układów lokalnych)*, [in:] B. Jałowiecki (ed.), *Problemy rozwoju regionalnego. Studia z gospodarki przestrzennej*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 1988, p. 17-64; B. Jałowiecki, M.S. Szczepański: *Rozwój lokalny i regionalny w perspektywie socjologicznej*. Podręcznik akademicki. Śląskie Wydawnictwa Naukowe Wyższej Szkoły Zarządzania i Nauk Społecznych, Tychy 2002.

⁹ M. Derek: *Funkcja turystyczna jako czynnik rozwoju lokalnego w Polsce*. Rozprawa doktorska, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008, p. 25.

¹⁰ B. Porter, M. Tyra, A. Wojewódzka-Wiewiórska: *Las jako czynnik rozwoju lokalnego...*, op. cit., p. 21-22.

¹¹ E. Nowińska: *Strategiczne planowanie rozwoju gmin na przykładzie gmin przygranicznych*, [in:] B. Gruchman, F. Walk, E. Nowińska (eds.), *Strategie rozwoju lokalnego na przykładzie gmin pogranicza polsko-niemieckiego*, Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Poznań 2000, p. 54.

entire group¹². The natural sphere is the environment in which a given community lives and in which social and economic ties are formed¹³. Therefore, multidimensionality comes down to the compliance of the interests of these spheres by implementing the idea of sustainable development.

Continuity is an essential feature of local development, which can be achieved by means of a strategy developed jointly by the community and local authorities. Local development should be planned, and a long-term concept may enable more effective use of resources and may stabilize the development directions chosen in the strategic planning process. Among the instruments that municipal governments use for this purpose, the following should be mentioned: the local development strategy for the municipality; long-term investment plan; a study of the conditions and directions of spatial development, local spatial development plans, which are an indispensable instrument for managing local development, because they determine the forms of land use. It is also necessary so that the community's interests, which is the primary goal of local development and its overriding value, are not affected¹⁴.

Commonly in the literature, attention is drawn to the multitude of factors of local development¹⁵, where, depending on the adopted classification, factors are listed, i.e., utility values created by nature (mineral resources, natural elements, soil, water etc.), utility values created as a result of human activities (infrastructure facilities), workforce (qualifications, efficiency), institutions supporting the promotion and development of the area, culture and economic traditions of a given area or attractiveness of places to stay (culture and traditions of inhabitants, land development).

Development factors differ geographically depending on the natural, economic, social, and cultural conditions¹⁶. It is possible to distinguish factors specific, characteristic only to given conditions or a particular territory, or factors of a universal nature¹⁷. According to the basic division, factors are classified into internal and external. Undoub-

¹² T. Markowski: *Teoretyczne podstawy rozwoju lokalnego i regionalnego*, [in:] Z. Strzelecki (ed.), *Gospodarka regionalna i lokalna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, p. 67-68.

¹³ B. Porter, M. Tyra, A. Wojewódzka-Wiewiórska: *Las jako czynnik rozwoju lokalnego...*, op. cit., p. 23.

¹⁴ F. Pankau, T. Parteka: *Planowanie miejscowe w realizacji zadań gminy*, [in:] *Współdziałanie rzeczoznawców majątkowych, urbanistów i gmin w procesie sporządzania i realizacji opracowań planistycznych. Materiały z I Konferencji Naukowo-Technicznej PSRWN, Gdańsk 2001*.

¹⁵ E.J. Blakley: *Planning of Local Economic Development. Theory and the Practice*. 3th edition. SAGE Publications, Thousand Oaks 2002; J.J. Parysek: *Podstawy gospodarki lokalnej...*, op. cit., p. 46, 49; A. Wojewódzka: *Rozwój jednostek terytorialnych – rozważania definicyjne i sposoby pomiaru*, [in:] M. Stawicki (ed.), *Fundusze europejskie w gminach: rozwój lokalny, wykorzystanie środków UE, rekomendacje dla samorządów*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa 2009; A. Wojewódzka-Wiewiórska: *Determinants of rural areas development in the theory*, [in:] L. Villanyi (ed.), *Development Prospects of Rural Areas Lagging Behind in the CEE Region, Conference Proceeding*. Szent István University, Gödöllő 2011.

¹⁶ J.J. Parysek (ed.): *Rozwój lokalny. Zagospodarowanie przestrzenne i nisze atrakcyjności gospodarczej*, KPZK PAN, Warszawa 1995, p. 39.

¹⁷ M. Męczyński, B. Konecka-Szydłowska, J. Gadziński: *Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego i klasyfikacja małych miast w Wielkopolsce*, Wydawnictwo Naukowe im. Adama Mickiewicza, Poznań 2010.

tedly, external factors are of great importance for local development. Currently, however, more important in this respect are internal conditions, i.e., endogenous, which are typical for a given place and often unique. Their proper use and sometimes activation (e.g., human resources) conditions and determines the effectiveness of local development from an endogenous perspective. Therefore, the main task of development managers on a local scale is to identify endogenous factors and take them into account in the development policy pursued to improve the living conditions of local communities.

Importance of forest areas for local development

Today, forestry should be understood and treated not only through the prism of the development and use of forest resources, but – perhaps above all – as an element that significantly shapes the overall economic and social development of many Polish regions, affecting both non-urbanized areas and urban agglomerations¹⁸. Smaller communities, to a greater extent than those living in large cities, depending on the proximity of the forest and its resources and the benefits associated with them, are often available potentially at no cost. The standard of living of the rural population, seen through the prism of family budgets, is often significantly lower than that of residents of large cities. At the same time, the possibility of additional employment, and thus increasing the purchasing capacity of a family, is smaller in rural areas¹⁹. Another issue necessary for the development of small, local activities is maintaining both knowledge, skills, practices, and regional traditions. This goal can be achieved by initiatives supporting associations or non-governmental organizations operating in the region. Cultivating the habits of using forest products and training in this field can strengthen the strength of local manufacturing activities²⁰.

The forest as a workplace

Forest and forestry create jobs in three categories of employment and economic activity. Forest districts and forest service plants, whose activities are related to forest management, the production of wood products (pallets, wooden packaging, elements of building structures, etc.), and furniture production are often places of employment mainly for representatives of local communities²¹. Changes in the spatial development of a commune are related to the relationship between the development of entrepreneurship and local development. The creation of new industrial plants involves the

¹⁸ W.Ł. Nowacka, M. Woźnicka, P. Staniszewski: Znaczenie pożytków leśnych dla funkcjonowania rodziny – case study. „Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej” 2014, no 16(38), issue 1, p. 54-60.

¹⁹ W.Ł. Nowacka: Kobiety w polskim leśnictwie – wybrane problemy. „Leśne Prace Badawcze” 2007, no 1, p. 77-95.

²⁰ W. Nowacka: Funkcje lasu z punktu widzenia rozwoju lokalnych społeczności, [in:] S. Zając, K. Rykowski (eds.), *Współdziałanie. Las i gospodarka leśna jako międzysektorowe instrumenty rozwoju*. Instytut Badawczy Leśnictwa, Sękocin Stary 2015, p. 76.

²¹ <http://prod.ceidg.gov.pl>, access: 02.11.2021.

allocation of additional space for this purpose. If the development takes place at the expense of naturally valuable areas, this may cause numerous conflicts and threats to the natural environment. It should be borne in mind that the obligation to agree on draft studies of the conditions and directions of spatial development and draft local spatial development plans is imposed on local governments by the Nature Conservation Act²². This is especially important in a situation when potential intentions may have a significant negative impact on the surrounding areas, for example, a nature reserve, landscape park, or "Natura 2000" area²³.

Use of the forest by representatives of local communities

The use of forest products is rooted in Polish culture and tradition. The forest is a source of many benefits, food, and medicinal raw materials²⁴. In addition to wood, the forest can be a source of four categories of goods: plant origin (forest fruits, herbs, bark, or resin), animal origin (game animals, bee products), edible mushrooms, and minerals (peat, sand, gravel). According to the law, the collection of undergrowth crops for industrial purposes requires the conclusion of an agreement with the forest district office²⁵. The same procedure applies to the location of apiaries in forests free of charge. On the other hand, the limitations for private persons who want to use the undergrowth for their own needs may be only periodic or permanent prohibitions from entering the forest²⁶. This is particularly important because many people living in the vicinity of the forest use it for the needs of, among other things, harvesting undergrowth, beekeeping, obtaining cheaper firewood²⁷. Research on the frequency and methods of using the goods offered by forest areas indicates the non-declining importance of forests and the benefits derived from them for the sustainability and development of families living near forests. According to research conducted by W. Nowacka, the forest is an essential source of additional income, increasing the family's standard of living. The forest gifts are also a significant supplement to nutritional products (fruit, mushrooms, herbs, spices) for healthy eating²⁸. A. Barszcz came to

²² Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, Dz.U. 2004 nr 92 poz. 880.

²³ B. Porter, M. Tyra, A. Wojewódzka-Wiewiórska: Las jako czynnik rozwoju lokalnego..., op. cit., p. 27.

²⁴ E. Majewska: O marnotrawstwie i skąpstwie, lasom szkodliwych... – a współczesne dylematy dotyczące zagadnień racjonalnego użytkowania leśnych surowców niedrzewnych. „Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej” 2014, no 38 (1), p. 31-39.

²⁵ Ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach, Dz.U. 1991 nr 101 poz. 444 art. 27.

²⁶ B. Porter, M. Tyra, A. Wojewódzka-Wiewiórska: Las jako czynnik rozwoju lokalnego..., op. cit., p. 27; Z. Muszyński, L. Kozioł: Innowacyjność w zrównoważonym rozwoju sylwaturystyki. „Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie. Prace z Zakresu Zarządzania” 2012, no 2 (21), p. 101-112.

²⁷ W. Nowacka: Funkcje lasu z punktu widzenia..., op. cit., p. 2.

²⁸ W.L. Nowacka: Wykorzystanie dóbr lasu – punkt widzenia społeczności lokalnej. „Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej” 2012, no 14, issue 32 (3), p. 159.

similar conclusions, mentioning that the additional income from the sale of undergrowth fruits may even account for nearly one-third of the total income of rural families²⁹.

Forestry as a stabilizer of sustainable and multifunctional rural development (with particular emphasis on the tourist function)

The critical role of rationally and responsibly managed forestry, nowadays regarded as one of the stabilizers of sustainable development (especially in relation to rural areas), is perceived by improving the prosperity and standard of living of local communities, increasing the competencies and qualifications of people employed in forestry, as well as a stable workplace for representatives of local communities. Operating on a local and even regional scale, industry based on the processing of wood raw material for decades was (and in many cases still is) a factor that determined the maintenance and development of the local economy and the prosperity of the local community living in many non-urbanized areas. However, it should be noted that in many cases, timber harvesting and processing are now (at least partially) replaced by the promotion and implementation of other functions performed by forest complexes³⁰. It may be, among others providing forests for environmental education and its protection³¹. Moreover, forests are an exceptionally attractive element of the natural environment, hence they are commonly used as a place to meet the needs of rest and recreation. Moreover, these areas have unique and one-of-a-kind predispositions and conditions for developing certain forms of tourism³². Among them, the sylvatourism³³ and numerous forms of qualified tourism should be distinguished³⁴. Due to its specific properties, a forest also

²⁹ A. Barszcz: The influence of harvesting of non-wood forest products on the economic situation of households in Poland. „Electronic Journal of Polish Agriculture Universities” 2006, no 9 (2), <http://www.ejpau.media.pl/volume9/issue2/art-08.html>, access: 02.11.2021.

³⁰ P. Blombäck, P. Poschen, M. Lövgren: Employment Trends and Prospects in the European Forest Sector. Geneva Timber and Forest Discussion Papers. ECE/TIM/DP/29. United Nations, New York, Geneva 2003.

³¹ J. Pietrzak-Zawadka, J. Zawadka: Edukacyjne i rekreacyjne funkcje leśnych ogrodów botanicznych, [in:] A. Balińska, J. Zawadka (eds.), Wielowymiarowość rekreacji i turystyki oraz ich funkcje, „Turystyka i Rozwój Regionalny” no 13, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2020, p. 127-137; J. Pietrzak-Zawadka, J. Zawadka: The forest arborets and their activities for forest and nature education. „Ekonomia i Środowisko” 2018, vol. 64, no 1, p. 121-131.

³² L. Kozioł, Z. Muszyński: Atrakcyjność rewirów leśnych jako obszarów recepcji turystycznej. „Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie” 2009, no 13 (2), p. 317-327.

³³ Z. Laurów: Sylwaturystyka. „Zeszyty Naukowe WSKFiT” 2007, no 5, p. 73-79; S. Graja-Zwolińska, A. Sychała: Sylwaturystyka w świadomości potencjalnych kreatorów ruchu turystycznego. „Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej” 2011, no 13 (3), p. 227-231; M. Jalinik: Promocja w rozwoju sylwanoturystyki. „Turystyka i Rozwój Regionalny” 2017, no 7, p. 13-23; S. Bell, L. Tyrväinen, T. Sievänen, U. Pröbstl, M. Simpson: Outdoor Recreation and Nature Tourism: A European Perspective, “Living Reviews in Landscape Research” 2007, no 1 (2), p. 1-46.

³⁴ J. Pietrzak-Zawadka, J. Zawadka: Dobre praktyki z zakresu turystyki zrównoważonej na obszarach przyrodniczo cennych, [in:] M. Jalinik, S. Bakier (eds.), Turystyka na obszarach przyrodniczo cennych:

enjoys a great interest in practicing various forms of health tourism and forest therapy³⁵. These areas are also widely used in many other types and forms of tourism, such as rural tourism and agritourism or birdwatching. Therefore, the State Forests in their subordinate areas introduce newer and more adapted to the needs and requirements of visitors to the forest tourist infrastructure facilities. The tourist and recreational function of the forest, crucial both from an economic and social point of view, is often an important and even a priority direction of local development. Tourism market entities (enterprises, tourism organizations, local authorities, etc.) can compose and promote many tourism products for various groups of recipients³⁶. Moreover, it seems reasonable that due to the significant interest in forest areas as a place to meet recreational and tourist needs (especially in the vicinity of large urban centers), forests, most commonly accessible thanks to the provisions of the Act, should be appropriately prepared for such a function³⁷.

Summary

Forest areas are treated as a precious resource determining the pace and direction of local development. Their presence contributes to the creation of various functions of a given area, and the forest itself can be a value used both in the economic and business dimension and the socio-cultural dimension. The multidimensionality, complexity, and variety of the use of forest areas are often determined by their location and diversity, both in quantitative and qualitative terms, which, taking into account a responsible and rational vision of their management and use, may translate into multiple benefits for the local community. There are many directions and ways of using the potential of forest areas. They can provide the raw material for the development of numerous industries based on wood and dealing with its processing. Moreover, the forest is a source of many products used for food processing (fruit, mushrooms, herbs, etc.). It is impossible not to mention the numerous benefits of the presence of the forest for local communities. In addition to creating new jobs and contributing to an increase in the level of income and quality of life of the local population, the forest is also a source of many valuable raw materials and products for their own needs.

In addition to typically economic functions, consisting of acquiring and processing goods obtained from forest areas, the forest also performs numerous socio-cultural functions. It is a place of ecological and natural education and a place of rest, psycho-physical regeneration, recreation, sports, and a destination for tourist trips. However, it

turystyka w teorii i praktyce, Agencja Wydawnicza EkoPress, Białystok 2018, p. 170-183.

³⁵ J. Pietrzak-Zawadka, J. Zawadka: A valuable natural area as an implementation place of innovative health forms of tourism on the example of forest therapy, „Studia Ekonomiczne i Regionalne/Economic and Regional Studies” 2016, vol. 9, no 3, p. 112-120; J. Pietrzak-Zawadka, J. Zawadka: Forest therapy jako forma turystyki zdrowotnej, „Ekonomia i Środowisko” 2015, no 4(55), p. 199-209.

³⁶ Z. Muszyński, L. Kozioł: Atrakcyjność turystyczna dóbr przyrody w lasach Polski, „Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie” 2013, vol. 22 (1), p. 100-101.

³⁷ Z. Muszyński, L. Kozioł: Innowacyjność w zrównoważonym rozwoju sylwaturystyki..., op. cit..

should be borne in mind that irresponsible, too intensive, or irrational use of the forest and its goods may, in the long run, contribute to the deterioration of its quality, size, or, finally, to its complete disappearance in a given area. The same is true of tourism. At this point, it is worth mentioning one of the most attractive forest complexes in the vicinity of Warsaw, which is the Kampinos National Park. This area is visited by approximately one million visitors and tourists each year³⁸. Such high levels of tourism can have catastrophic consequences for an area that is not properly managed and does not have an adequately adapted tourism infrastructure. Responsible behavior by visitors is also of great importance here. Hence, the priority seems to be proper planning, organization, and management of forest areas by the principles of sustainable development. Such activities should make it possible for many future generations to take advantage of their benefits.

References

- Barszcz A.: The influence of harvesting of non-wood forest products on the economic situation of households in Poland. „Electronic Journal of Polish Agriculture Universities” 2006, no 9(2), <http://www.ejpau.media.pl/volume9/issue2/art-08.html>, access: 02.11.2021.
- Bell S., Tyrväinen L., Sievänen T., Pröbstl U., Simpson M.: Outdoor Recreation and Nature Tourism: A European Perspective. “Living Reviews in Landscape Research” 2007, no 1(2), p. 1-46.
- Blakley E.J.: Planning of Local Economic Development. Theory and the Practice. 3th edition. SAGE Publications, Thousand Oaks 2002.
- Blombäck P., Poschen P., Lövgren M.: Employment Trends and Prospects in the European Forest Sector. Geneva Timber and Forest Discussion Papers. ECE/TIM/DP/29. United Nations, New York, Geneva 2003.
- Derek M.: Funkcja turystyczna jako czynnik rozwoju lokalnego w Polsce. Rozprawa doktorska. Wydział Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008.
- Frączkiewicz-Wronka A. (ed.): Zarządzanie publiczne w lokalnej polityce społecznej. Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Warszawa 2007.
- Graja-Zwolińska S., Sychała A.: Sylwaturystyka w świadomości potencjalnych kreatorów ruchu turystycznego. „Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej” 2011, no 13 (3), p. 227-231.
<http://prod.ceidg.gov.pl>, access 02.11.2021.
- Jalinik M.: Promocja w rozwoju sylwanoturystyki. „Turystyka i Rozwój Regionalny” 2017, no 7, p. 13-23.
- Jałowiecki B., Szczepański M.S.: Rozwój lokalny i regionalny w perspektywie socjologicznej. Podręcznik akademicki. Śląskie Wydawnictwa Naukowe Wyższej Szkoły Zarządzania i Nauk Społecznych, Tychy 2002.
- Jałowiecki B.: Lokalizm a rozwój (szkic z socjologii układów lokalnych), [in:] B. Jałowiecki (ed.), Problemy rozwoju regionalnego, Studia z gospodarki przestrzennej, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 1988, p. 17-64.
- Kozioł L., Muszyński Z.: Atrakcyjność rewirów leśnych jako obszarów recepcji turystycznej, „Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie” 2009, no 13(2), p. 317-327.

³⁸ Turystyka KPN: ponad milion gości rocznie, <https://ikampinos.pl/artykul/turystyka-kpn-ponad/258433>, access: 02.11.2021.

- Laurów Z.: Sylwaturystyka. „Zeszyty Naukowe WSKFiT” 2007, no 5, p. 73-79.
- Majewska E.: O marnotrawstwie i skąpstwie, lasom szkodliwych... – a współczesne dylematy dotyczące zagadnień racjonalnego użytkowania leśnych surowców niedrzewnych. „Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej” 2014, no 38 (1), p. 31-39.
- Markowski T.: Teoretyczne podstawy rozwoju lokalnego i regionalnego, [in:] Z. Strzelecki (ed.), Gospodarka regionalna i lokalna, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, p. 67-68.
- Męczyński M., Konecka-Szydłowska B., Gadziński J.: Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego i klasyfikacja małych miast w Wielkopolsce, Wydawnictwo Naukowe im. Adama Mickiewicza, Poznań 2010.
- Muszyński Z., Kozioł L.: Atrakcyjność turystyczna dóbr przyrody w lasach Polski. „Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie” 2013, vol. 22 (1), p. 100-101.
- Muszyński Z., Kozioł L.: Innowacyjność w zrównoważonym rozwoju sylwaturystyki. „Zeszyty Naukowe Małopolskiej Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Tarnowie. Prace z Zakresu Zarządzania” 2012, no 2 (21), p. 101-112.
- Nowacka W.: Funkcje lasu z punktu widzenia rozwoju lokalnych społeczności, [in:] S. Zajęc, K. Rykowski (eds.), Współdziałanie. Las i gospodarka leśna jako międzysektorowe instrumenty rozwoju. Instytut Badawczy Leśnictwa, Sękocin Stary 2015.
- Nowacka W.L.: Wykorzystanie dóbr lasu – punkt widzenia społeczności lokalnej. „Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej” 2012, no 14, issue 32 (3), p. 155-160.
- Nowacka W.Ł., Woźnicka M., Staniszewski P.: Znaczenie pożytków leśnych dla funkcjonowania rodziny – case study. „Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej” 2014, no 16 (38), issue 1, p. 54-60.
- Nowacka W.Ł.: Kobiety w polskim leśnictwie – wybrane problemy. „Leśne Prace Badawcze” 2007, no 1, p. 77-95.
- Nowińska E.: Strategiczne planowanie rozwoju gmin na przykładzie gmin przygranicznych, [in:] B. Gruchman, F. Walk, E. Nowińska (eds.), Strategie rozwoju lokalnego na przykładzie gmin pogranicza polsko-niemieckiego. Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej, Poznań 2000.
- Orłowska J.: Czynniki i bariery rozwoju lokalnego. Współczesne problemy ekonomiczne w badaniach młodych naukowców. Vol. 1. Wzrost, rozwój i polityka gospodarcza. E. Gruszewska, K. Karpińska, A. Protasiewicz (eds.). Polskie Towarzystwo Ekonomiczne, Warszawa 2018, p. 44-56.
- Pankau F., Parteka T.: Planowanie miejscowe w realizacji zadań gminy, [in:] Współdziałanie rzeczoznawców majątkowych, urbanistów i gmin w procesie sporządzania i realizacji opracowań planistycznych. Materiały z I Konferencji Naukowo-Technicznej PSRWN, Gdańsk 2001.
- Parysek J.J. (ed.) Rozwój lokalny. Zagospodarowanie przestrzenne i nisze atrakcyjności gospodarczej, KPZK PAN, Warszawa 1995.
- Parysek J.J.: Podstawy gospodarki lokalnej, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 2001.
- Pietrzak-Zawadka J., Zawadka J.: A valuable natural area as an implementation place of innovative health forms of tourism on the example of forest therapy, „Studia Ekonomiczne i Regionalne/Economic and Regional Studies” 2016, vol. 9, no 3, p. 112-120.
- Pietrzak-Zawadka J., Zawadka J.: Dobre praktyki z zakresu turystyki zrównoważonej na obszarach przyrodniczo cennych, [in:] M. Jalinik, S. Bakier (eds.), Turystyka na obszarach przyrodniczo cennych: turystyka w teorii i praktyce, Agencja Wydawnicza EkoPress, Białystok 2018, p. 170-183.
- Pietrzak-Zawadka J., Zawadka J.: Edukacyjne i rekreacyjne funkcje leśnych ogrodów botanicznych, [in:] A. Balińska, J. Zawadka (eds.), Wielowymiarowość rekreacji i turystyki oraz ich funkcje, Turystyka i Rozwój Regionalny no 13, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2020, p. 127-137.

- Pietrzak-Zawadka J., Zawadka J.: Forest therapy jako forma turystyki zdrowotnej, „Ekonomia i Środowisko” 2015, no 4 (55), p. 199-209.
- Pietrzak-Zawadka J., Zawadka J.: The forest arborets and their activities for forest and nature education, „Ekonomia i Środowisko” 2018, vol. 64, no 1, p. 121-131.
- Porter B., Tyra M., Wojewódzka-Wiewiórska A.: Las jako czynnik rozwoju lokalnego. „Studia i Materiały CEPL” 2016, no 18, issue 49B/5, p. 20-28.
- Rocznik Statystyczny Leśnictwa 2020. GUS, Warszawa 2020.
- Sekuła A.: Koncepcje rozwoju lokalnego w świetle współczesnej literatury polskiej – zarys problemu, „Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej. Ekonomia” 2001, no 40 (588), p. 89-95.
- Turystyka KPN: ponad milion gości rocznie, <https://ikampinos.pl/arttykul/turystyka-kpn-ponad/258433>, Access: 02.11.2021.
- Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, Dz.U. 2004 nr 92 poz. 880.
- Ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach, Dz.U. 1991 nr 101 poz. 444.
- Wojewódzka A.: Rozwój jednostek terytorialnych – rozważania definicyjne i sposoby pomiaru. [in:] M. Stawicki (ed.), Fundusze europejskie w gminach: rozwój lokalny, wykorzystanie środków UE, rekomendacje dla samorządów, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa 2009.
- Wojewódzka-Wiewiórska A.: Determinants of rural areas development in the theory, [in:] L. Villanyi (ed.), Development Prospects of Rural Areas Lagging Behind in the CEE Region. Conference Proceeding, Szent István University, Gödöllő 2011.
- Wojtasiewicz L.: Czynniki rozwoju lokalnego – nowe ujęcie metodologiczne, „Biuletyn KPZK PAN” 1997, nr 177, p. 7-18.
- Wojtasiewicz L.: Planowanie rozwoju lokalnego, [in:] B. Gruchman, J. Tarajkowski (eds.), Rozwój regionalny. Rozwój lokalny. Samorząd terytorialny. Vol. 22. Rozwój gospodarki lokalnej w teorii i praktyce, Uniwersytet Warszawski. Instytut Gospodarki Przestrzennej, Warszawa 1990, p. 37-47.

Lesia Voliak

National University of Life and Environmental Science of Ukraine

Analytical assessment of sunflower production in ukraine

Abstract. The article considers the current state of sunflower production in Ukraine. The main indicators of the industry, the dynamics of changes in the area of sunflower crops, yield and profitability are analyzed. The main factors influencing the production of sunflower using index analysis have been studied. The regional structure of sunflower production is considered with the separation of groups of enterprises by organizational form. Ukrainian enterprises are provided with proposals to increase the level of industry development and production.

Key words: sunflower, production, area, yield, market, profitability, index analysis

Introduction

Oilseeds are an important part of the economy of many countries. The world market of oilseeds is represented by three main crops: soybeans, rapeseed and sunflower¹. Ukraine retains the status of the world's largest producer and exporter of sunflower oil. With regard to unrefined sunflower oil, its production was one of the fastest-growing segments of the Ukrainian agricultural market last year. 25% of world production of sunflower or 60% of world export of sunflower oil belongs to Ukraine². Ukraine's position on the world market of oilseeds is characterized by growing production rates, increasing processing capacity, rapid modernization of technological processes.

However, sunflower production in Ukraine in 2020 decreased by almost 15%. At the same time, there is a significant increase in exports of raw materials while increasing the price of it. The profitability of sunflower in 2020 was 34.4% and became the highest in recent years.

The purpose of the article is to monitor the production and sale of sunflower production in Ukraine, study the main problems, determine further prospects for development in the context of European integration.

¹ OECD-FAO Agricultural Outlook 2020-2029, <http://www.oecd.org>, access: 12.09.2021.

² I. Chekhova: World trends of oil market development 2020, HTTP://REP.BTSAU.EDU.UA/BITSTREAM/BNAU/5579/1/ED_ISSUE_3_2020_NEW.PDF#PAGE=54, ACCESS: 12.09.2021.

Lesia Voliak ORCID 0000-0001-7792-8729

 autor

Research methods

The following general and special methods of cognition were used during the research: system approach - to determine the object and subject of research; logical analysis – to study the role of sunflower production in the economy of Ukraine; abstract-logical – in the theoretical generalizations of the works of scientists; method of statistical grouping and index analysis - to divide the set of agricultural enterprises – sunflower producers into typical groups in order to comprehensively characterize their condition, the relationship between factors and resultant signs; graphic and tabular - while providing clarity of the research material.

Research results

The agro-industrial complex in general and the domestic oil and fat industry in particular are a functional part of the entire national economic complex. It has significant resources to increase the efficiency of socio-economic development of the country by encouraging investment, creating new jobs, providing social guarantees to employees, introducing innovations, producing raw materials for the development of other industries, providing foreign exchange earnings and forming a positive image of Ukraine as the world's largest exporter of sunflower oil³.

The main oilseeds in Ukraine are sunflower, rapeseed and soybeans. Other crops – spring rape, oil flax, dye safflower, red, mustard, make up a small proportion and not all are reflected in the statistical accounting. The main oil crop grown in Ukraine is sunflower, which accounted for 71% of the gross harvest in the structure of oilseeds in 2020 (Fig. 1).

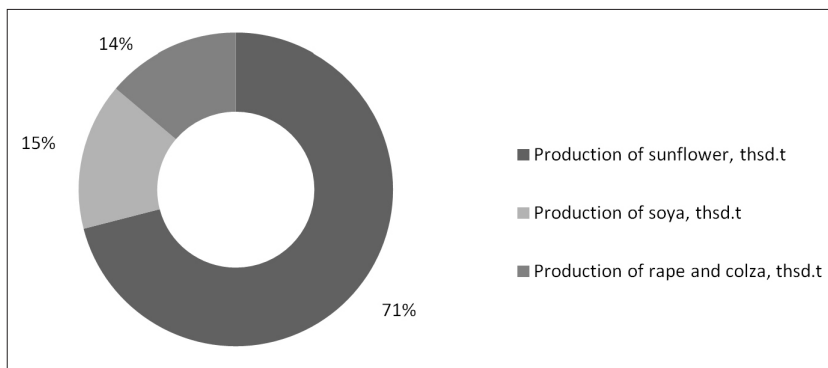

Figure 1. The structure of oilseeds production of 2020 in Ukraine, thsd. t

Source: calculated on the basis of State Statistics Service of Ukraine, <http://www.ukrstat.gov.ua>, access: 12.09.2021.

³ V.F. Petrychenko, I.S. Voronetska: Oilseed production in Ukraine: current challenges and prospects 2017, http://www.eapk.org.ua/sites/default/files/eapk/2017/10/eapk_2017_10_p_32_40.pdf, access: 12.09.2021.

The peculiarities of sunflower cultivation are that it is a completely export-oriented crop with high profitability. Sunflower production has been growing steadily since the 1990s (Fig. 2).

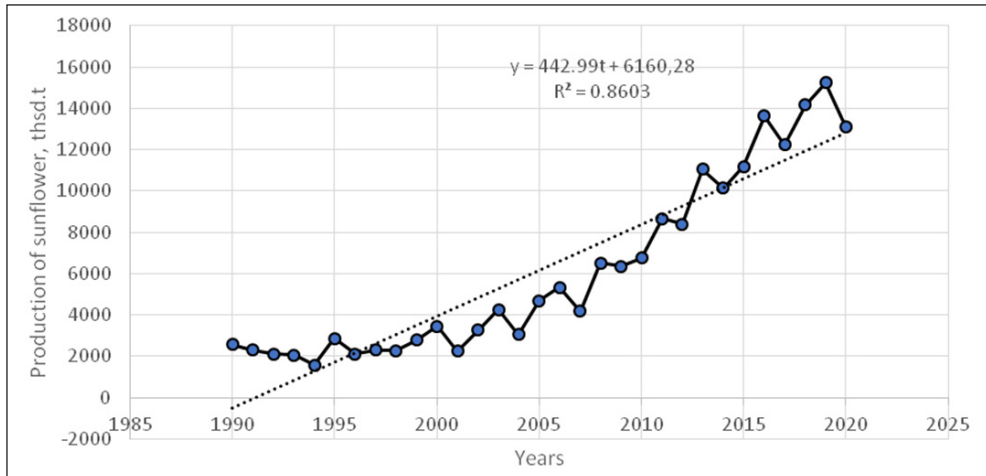

Figure 2. Dynamics of production of sunflower, thsd. t.

Source: calculated on the basis of State Statistics Service of Ukraine, <http://www.ukrstat.gov.ua>, access: 12.09.2021.

Despite small fluctuations in sunflower production in Ukraine, there is a stable trend towards increasing its production capacity. In 2020, sunflower production increased by 10,539.6 thousand tons compared to 1990 and by 9,653 thousand tons compared to 2000.

We evaluated the dynamics of production using the method of economic-mathematical modeling was used – analytical alignment of dynamic series. In practice, such alignment is carried out by the least squares method, the essence of which is to find such a line, the ordinates of which points would be closest to the values of the actual dynamic series. In this case, the model will look like this:

$$y = a + bt$$

where:

y – aligned levels of the dynamic times;

a – Aligned averages in zero year (provided that $t = 0$);

b – average annual increment;

t – segments, or moments of time.

Based on the analysis, it was found that on average during the study period, sunflower production increased annually by 442.99 thousand tons.

The main indicators of production and profitability of sunflower are given in table 1.

Table 1. Dynamics of indicators of production and profitability of sunflowers in Ukraine, 2018-2020

Indicator	2018	2019	2020	Growth rate for 2018–2019, %	Growth rate for 2019–2020, %
Sown area under sunflower, thousands hectares	6117	5928	6457	96.91	108.92
Production of sunflower, thousands tonnes	12193.6	13088.6	11492.9	107.34	87.81
Yield of sunflower, centners per hectare of the harvested area	23	25.6	20.2	111.30	78.91
Profitability level of sunflower in enterprises, per cent	32.5	23.5	39.4	72.31	167.66

Source: calculated on the basis of State Statistics Service of Ukraine, <http://www.ukrstat.gov.ua>, access: 12.09.2021.

Table 1 shows that the growth rate of the area under sunflower was 96.91% in 2019 compared to 2018 and 108.92% in 2020 compared to 2019. Areas under sunflower exceed the norms recommended by scientists, which is due to the high profitability of its cultivation. Accordingly, it causes soil depletion and the need for additional fertilizers. A significant share of areas under sunflower crops is due to the high level of profitability of its production and significant global demand for vegetable fats.

Yield per 1 hectare of harvested area increased by 11.3% in 2019 compared to 2018, but in 2020 decreased by 21.09% and amounted to 20.2 centners per hectare. The volume of gross harvest of sunflower in Ukraine in 2020 decreased by 12.19%, compared to the previous year and amounted to 11492.9 thousand tons. Analyzing the data, we can conclude that the volume of production increases by extensive method, ie by increasing the sown area. The profitability of sunflower production in 2020 was the highest for the study period – 39.4%, which is 67.66 percentage points more than in 2019. The high level of profitability of growing this crop and producing oil from it is due to the minimal production costs and relatively high selling price.

In the current 2020/21 season, there is a decrease observed in sunflower oil production, which is driven by a drop in the production of sunflowerseeds and a decrease in their oil content as a result of the long-term negative impact of the dry weather conditions⁴.

According to USDA estimates, Ukraine produced 7.05 mln t of sunflower oil (refined and unrefined) in 2019/20 and thus maintains its top spot, outpacing its closest competitor by nearly a quarter⁵.

In a crisis, the problem of increasing gross harvest and increasing the efficiency and competitiveness of sunflower production remains one of the central problems of agri-

⁴ Yu. Kernasiuk: Oilseeds: market trends 2020, <http://agro-business.com.ua/agro/ekonomichni-hektar/item/15275-oliini-kulturytendentsii-na-rynku.html>, access: 12.09.2021.

⁵ U.S. Department of Agriculture, <https://www.usda.gov>, access: 12.09.2021.

cultural production. Its solution is directly related to the implementation of a wide range of measures to ensure stable yield growth, improve the quality of oilseeds, rational use of material, financial and labor resources of the enterprise, highly qualified organization of the production process.

To assess the impact of factors on sunflower production, we used index analysis (tab. 2). Index numbers are statistical devices designed to measure the relative changes in the level of a certain phenomenon in two or more situations

Table 2. Dynamics of indicators of production of sunflowers in Ukraine, 2019-2020

Indicator	Sown area, thsd. ha		Yield, c per ha		Production, thsd. t		
	Base year	Reporting year	Base year	Reporting year	Base year	Reporting year	Conditional year
	S_0	S_1	Y_0	Y_1	Y_0S_0	Y_1S_1	Y_0S_1
Sunflower	5928	6457	25.6	20.2	15175.68	13043.14	16529.92

Source: calculated on the basis of State Statistics Service of Ukraine, <http://www.ukrstat.gov.ua>, access: 12.09.2021.

Calculate the index of gross products:

$$I_{yS} = \frac{\sum y_1 S_1}{\sum y_0 S_0} = \frac{13043,14}{15175,68} = 0,859$$

The absolute increase in gross production is defined as the difference between production in the reporting and base years:

$$\ddot{A}_{yS} = \sum y_1 S_1 - \sum y_0 S_0 = 13043,14 - 15175,68 = -2132,54 \text{ centners}$$

Gross harvest of sunflower in the reporting period compared to the base decreased by 14,1%, which is 2132.54 centners.

The change in gross harvest depends on two main factors - the yield of sunflower and the size of the sown area⁶. Accordingly, the gross harvest index can be represented as the product of the area ratio and the yield index:

$$I_{yS} = I_y * I_S \quad \ddot{A}_{yS} = \ddot{A}_y + \ddot{A}_S$$

Determine the index of the size of the sown area:

$$I_S = \frac{\sum S_1}{\sum S_0} = \frac{6457}{5928} = 1.089$$

⁶ A.L. Andriienko, O.O. Andriienko: Sunflower: Ukraine and the world. Agronomy today, "Sunflower" 2020, no 16, p. 7-13.

The absolute increase in yield is determined by the formula:

$$\dot{A}_S = \left(\sum S_1 - \sum S_0 \right) Y_0 = (6457 - 5928) * 25,6 = 1354,24 \text{ centners}$$

Due to the increase in the size of the sown area in the reporting period compared to the baseline by 8.9%, the gross harvest increased by 1352.4 centners.

The size index of the sown area can be determined by another formula:

$$I_S = \frac{y_0 \sum S_1}{y_0 \sum S_0} = \frac{16529,92}{15175,68} = 1,089$$

The absolute increase in yield is equal to:

$$\dot{A}_S = 16529,92 - 15175,68 = 1354,24 \text{ centners}$$

The change in the gross harvest in the reporting period compared to the baseline also depends on the change in the actual yield of individual crops with the same structure of sown areas.

$$I_y = \frac{\sum y_1 S_1}{\sum y_0 S_1} = \frac{13043,14}{16529,92} = 0,789$$

In this case the absolute increase is equal to:

$$\dot{A}_y = \sum y_1 S_1 - \sum y_0 S_1 = 13043,14 - 16529,92 = -3486,78 \text{ centners}$$

Thus, the gross harvest in the reporting period compared to the base due to changes in sunflower yield decreased by 21.1%, which in absolute terms is 3486.78 centners.

Nowadays, the most productive and high-oil varieties and hybrids of sunflower are grown only in the most heat-supplied areas of state. This mostly applies to Mykolayiv, Zaporizhia, Dnipropetrovsk, Kherson, Odesa, and Kirovohrad regions. At the same time, about 90% of the total commodity production of sunflower oil seeds is concentrated in three regions: Dnipropetrovsk, Kirovohrad and Kharkiv. The role of Dnipropetrovsk region in sunflower production in Ukraine is traditionally significant. This region occupies about a third of Ukraine's agricultural land and ranks 3rd in the production of sunflower seeds by agricultural enterprises of the country (fig. 3).

In the structure of agricultural enterprises according to the sowing of sunflower, the largest number falls on enterprises with an area of up to 100 hectares – 58.1 percent (tab. 3). There is a direct relationship between the amount of sown area and yield. Sunflower yield varies from 16.4 c/ha (enterprises with an area of up to 100 ha) to 24.7 c/ha (enterprises with an area of 2000.01 to 3000 ha).

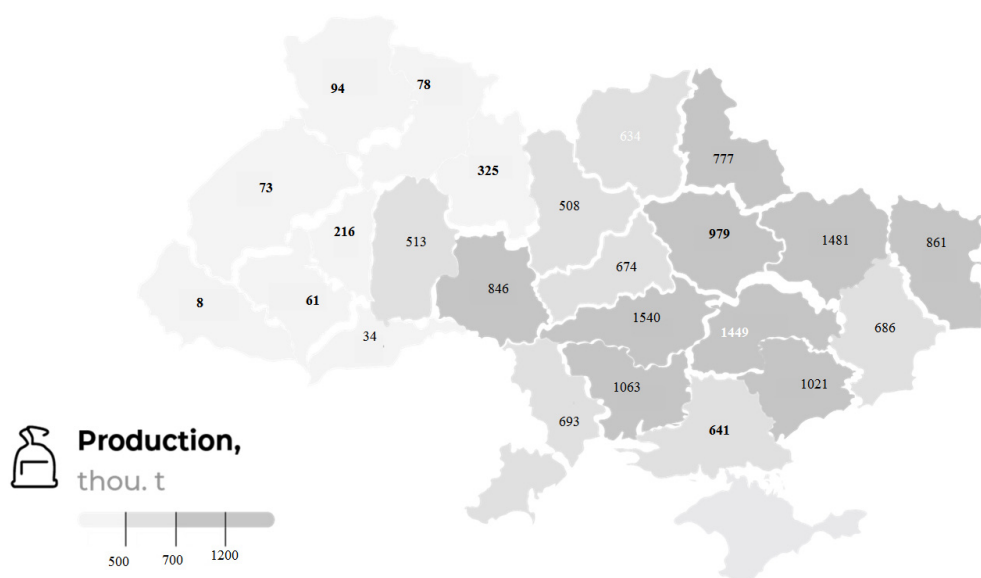

Figure 3. Sunflower production in the regions 2020, thsd. t.

Source: calculated on the basis of Latifundist Media, <https://latifundist.com>, access: 12.09.2021.

Table 3. Groupings of enterprises by harvested area size under sunflowers, 2020

Number of enterprises by harvested area size, ha	Number of enterprises		Gross harvest		Yield, centners per ha
	units	percentage to total number	thsd. t	percentage to total gross harvest	
no more than 100.00	12692	58.1	771.2	6.7	16.4
100.01–200.00	2894	13.2	829.3	7.2	19.6
200.01–500.00	3424	15.7	2267.4	19.8	20.7
500.01–1000.00	1704	7.8	2496.8	21.7	20.8
1000.01–2000.00	824	3.8	2458.9	21.4	22.1
2000.01–3000.00	181	0.8	1070.9	9.3	24.7
more than 3000.00	137	0.6	1598.4	13.9	24.6

Source: calculated on the basis of State Statistics Service of Ukraine, <http://www.ukrstat.gov.ua>, access: 12.09.2021.

The largest share – 74% of sunflower production is produced by agricultural enterprises, 16% - farms and 10% – households (fig. 4).

The leader in terms of sunflower production in Ukraine is the Kharkiv region – 1611.8 thousand tons, and the lowest production was recorded in the Transcarpathian region – 7.6 kg / ha (tab. 4).

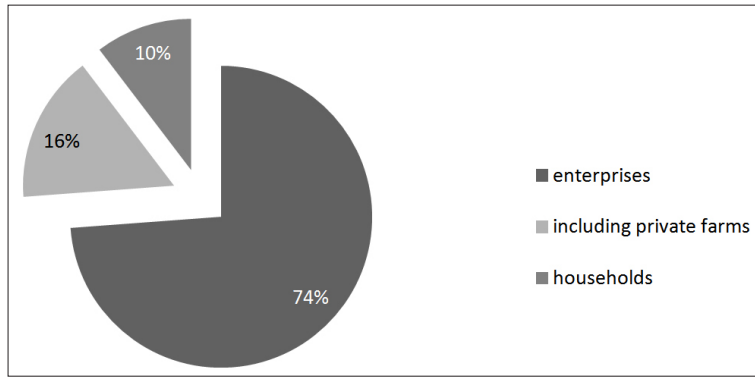

Figure 4. Structure of sunflower production by categories of enterprises, 2020

Source: calculated on the basis of State Statistics Service of Ukraine, <http://www.ukrstat.gov.ua>, access: 12.09.2021.

Table 4. Production of sunflower by types of agricultural holdings and regions, 2020

Regions	Production of sunflower by households		Production of sunflower by private farms		Production of sunflower by enterprises	
	thsd. t	%	thsd. t	%	thsd. t	%
Vinnitsya	24.4	2.57	175.7	18.51	749	78.92
Volyn	0	0.00	23.7	19.02	100.9	80.98
Dnipropetrovsk	117.7	9.19	267.6	20.89	895.8	69.92
Donetsk	112.9	16.57	109.5	16.07	458.9	67.36
Zhytomyr	37.5	9.99	29.5	7.86	308.5	82.16
Zakarpattia	1.1	14.47	1.2	15.79	5.3	69.74
Zaporizhya	206.5	20.77	167.1	16.80	620.8	62.43
Ivano-Frankivsk	0.3	0.41	9.2	12.52	64	87.07
Kyiv	4.5	0.86	67.5	12.92	450.3	86.21
Kirovohrad	246.5	18.89	271.7	20.82	786.6	60.29
Luhansk	110.2	12.74	186.4	21.56	568.1	65.70
Lviv	–	0.00	10.9	11.39	84.8	88.61
Mykolayiv	182.6	21.64	151.8	17.99	509.3	60.37
Odesa	86	15.50	101.8	18.35	366.9	66.14
Poltava	111.4	9.82	160.6	14.15	862.7	76.03
Rivne	–	0.00	4.8	4.51	101.7	95.49
Sumy	20.9	2.13	101.2	10.31	859.2	87.56
Ternopil	–	0.00	25.4	8.17	285.4	91.83
Kharkiv	115.6	7.17	256	15.88	1240.2	76.95
Kherson	195.8	31.53	89.4	14.40	335.8	54.07
Khmelnitskiy	1.1	0.17	65.9	10.38	567.7	89.44
Cherkasy	30.3	4.58	92.7	14.01	538.5	81.41
Chernivtsi	11.2	18.06	9.4	15.16	41.4	66.77
Chernihiv	1	0.13	86.4	11.10	691.1	88.77

Source: calculated on the basis of State Statistics Service of Ukraine, <http://www.ukrstat.gov.ua>, access: 12.09.2021.

Sunflower production is heterogeneous and depends on natural areas. The size of variation in the country is – 1604.2 t / ha, the coefficient of variation – 68.85% indicates the heterogeneity of the population. Household sunflower production is characterized by a variation of 116.4%. In particular, in 4 oblasts there is no production in enterprises of this form of ownership – Volyn, Lviv, Ternopil and Rivne. Most households produce in the Kirovohrad region - 246.5 thousand tons.

The leader in the production of sunflower in private farms is also Kirovograd region – 271.7 thousand tons. The lowest production in the Transcarpathian region – 1.2 thousand tons. The coefficient of variation – 83.2 percent.

Kharkiv region is the leader in sunflower production in agriculture enterprises – 1240.2 thousand tons. The outsider is the Transcarpathian region with a production volume of 7.6 thousand tons. For enterprises of this organizational form, the size of variation is smaller, but it is heterogeneous too. The coefficient of variation is 67.8 percent.

Summary

Sunflower cultivation is characterized by insignificant fluctuations in the area under crops and sunflower yields in Ukraine over the past three years. In 2020, despite the record sown area under cultivation of 6.6 million hectares, the production potential of sunflower was not fully realized. Arid weather conditions negatively affected not only the yield but also the oil content. On average during last 30 years, sunflower production increased annually by 442.99 thousand tons. The gross harvest in 2020 compared to 2019 due to changes in sunflower yield decreased by 21.1%, which in absolute terms is 3486.78 centners. Due to the increase in the size of the sown area in the 2020 compared to 2019 by 8.9%, the gross harvest increased by 1352.4 centners.

The main share of sunflower production is concentrated in agricultural enterprises. The factor that stimulates the realization of the available potential and increase economic efficiency is the intensive nature of the development of sunflower production in Ukraine. The main advantages of sunflower production in the market of agricultural crops are stable high demand for the crop, high prices in the domestic market. At the same time, there are a number of problems that farmers and domestic consumers face and need to be addressed. First of all, it is the expansion of sown areas and violations of agricultural techniques for growing oilseeds. For example, according to the rules of crop rotation, re-cultivation of sunflower on the same area is possible only after 7 years. Otherwise, soil fertility and yield are threatened. Instead, farmers use mineral fertilizers and a range of chemicals⁷.

In order to obtain high sustainable gross yields of sunflower seeds and provide raw materials for the oil and fat subcomplex, both to meet the needs of the domestic market and to increase export potential, it is necessary to change the structure of oilseeds by strictly adhering to science-based crop rotation and gradually increasing yields. Sun-

⁷ Sunflower fertilizer system, <http://nasinnevabaza.com/ua/news/sistema-udobrenija-podsolnechnika>, access: 12.09.2021.

flower due to the use of high-quality seed material, the introduction of resource-saving, innovative cultivation technologies and measures of economic incentives for workers to obtain high yields and oilseeds.

Literature

- Andriienko A.L., Andriienko O.O.: Sunflower: Ukraine and the world. *Agronomy today*, "Sunflower" 2020, no 16, p. 7-13.
- Chekhova I.: World trends of oil market development 2020, http://rep.btsau.edu.ua/bitstream/bnau/5579/1/ed_issue_3_2020_new.pdf#page=54, access: 12.09.2021.
- Kernasiuk Yu.: Oilseeds: market trends 2020, <http://agro-business.com.ua/agro/ekonomichni-hektar/item/15275-oliini-kulturytendentsii-na-rynku.html>, access: 12.09.2021.
- Latifundist Media, <https://latifundist.com>, access: 12.09.2021.
- OECD-FAO Agricultural Outlook 2020-2029, <http://www.oecd.org>, access: 12.09.2021.
- Petrychenko V.F., Voronetska I.S.: Oilseed production in Ukraine: current challenges and prospects. 2017, http://www.eapk.org.ua/sites/default/files/eapk/2017/10/eapk_2017_10_p_32_40.pdf, access: 12.09.2021.
- State Statistics Service of Ukraine, <http://www.ukrstat.gov.ua>, access: 12.09.2021.
- Sunflower fertilizer system, <http://nasinnevabaza.com.ua/news/sistema-udobrenija-podsolnechnika>, access: 12.09.2021.
- U.S. Department of Agriculture, <https://www.usda.gov>, access: 12.09.2021.

Arkadiusz Weremczuk✉, Michał Wielechowski, Joanna Wrzesińska-Kowal
Warsaw University of Life Sciences-SGGW

Developments and convergence of real housing prices in Poland during the COVID-19 pandemic: focus on voivodeship capitals

Summary. The paper aims to present and assess the changes in real housing prices in Poland during the COVID-19 pandemic. We analyse transaction prices of residential premises in a multi-family housing (apartments) in the primary and secondary markets within 16 administrative capitals of voivodeships. We use quarterly data on House Prices Database collected by the National Bank of Poland and data on quarterly price indices of consumer goods and services from Statistics Poland. The research period covers the period 2018-2021, with distinction into COVID-19- and pre-COVID-19 periods. We observe the highest housing prices in Warszawa, Gdańsk, Kraków, and Wrocław, while the lowest in Zielona Góra and Kielce. Surprisingly, the growth rate in real housing prices in the pandemic sub-period is lower than in corresponding pre-COVID-19 period. In the COVID-19 sub-period, we observe the most significant increases in real estate prices in Zielona Góra and Szczecin in the primary market, and Kraków, Lublin, and Łódź in the secondary market. Additionally, we reveal the existence of regional price convergence in the housing market in analysed cities, both in primary and secondary markets. However, we do not observe a common price convergence, but only convergence clubs (city-groups) where the housing prices tend to converge in the COVID-19 sub-period.

Key words: real estate market, housing prices, regional price convergence in housing market, COVID-19, voivodeship capitals, Poland

Introduction

The COVID-19 pandemic is the most defining economic and social event in decades, as it has both caused millions of infections and deaths and rocked the global economy¹. Governments and central banks worldwide have responded to the COVID-19 pandemic and the economic crisis using both fiscal and monetary tools on an unprecedented scale².

¹ K. Czech, M. Wielechowski, P. Kotyza, I. Benešová, A. Laputkowa: Shaking Stability: COVID-19 Impact on the Visegrad Group Countries' Financial Markets, *Sustainability* 12 (15), 2020, p. 1-18.

² E. Benmelech, N. Tzur-Ilan: The Determinants of Fiscal and Monetary Policies During the COVID-19 Crisis, National Bureau of Economic Research, July 2020, <http://www.nber.org/papers/w27461.pdf> (access: 30.10.2021).

Arkadiusz Weremczuk ORCID 0000-0002-6839-8508; Michał Wielechowski ORCID 0000-0002-1335-8971; Joanna Wrzesińska-Kowal ORCID 0000-0001-5492-8187

✉ arkadiusz_weremczuk@sggw.edu.pl

Fiscal policy has played a pivotal role given the nature of the shock and a public health emergency with massive real effects³. The economic crisis spurred by the novel coronavirus global rapid spread confronts central banks with an unseen challenge⁴. Negative interest rates have become a new phenomenon⁵. In the initial phase of the novel coronavirus pandemic, the National Bank of Poland substantially eased its monetary policy, what with the parallel decrease in credit demand, led to the gradual interest rates cuts⁶.

Price changes during COVID-19 have been affected in a multifaceted manner by different demand and supply factors⁷. Household measures of inflation expectations jumped substantially during the novel coronavirus pandemic⁸. The empirical findings from the European Union countries indicate that the exchange rate, money supply ratios, and neighbourhood relations have led to an increase in inflation⁹. Domestic policies in the Central and Eastern European countries remain crucial in managing actual and expected inflation, regardless of the adopted monetary policy regime¹⁰. Unfortunately, Poland belongs to the inflation leaders in the EU.

Our study deals with the effects of pandemics on the real estate market, particularly housing prices. The COVID-19 pandemic has modified the people's way of life towards seeking new places to live or new sociality types. One of the most involved sectors in the rethinking of living spaces is the real estate market¹¹. Liu and Su¹², analysing the U.S. housing market, reveal that the pandemic reduced the housing demand in central city neighbourhoods and neighbourhoods with higher population density. According to them, it is due to the less need of living near the workplace and financial reasons.

³ E. Alberola, Y. Arslan, G. Cheng, R. Moessne: Fiscal Response to the COVID-19 Crisis in Advanced and Emerging Market Economies *Pac Econ Rev* 26.4, 2021, p. 459-468.

⁴ S. Lang, W. Schadner: The Trilemma of Expansionary Monetary Policy in the Euro Area during the COVID-19 Crisis, *Finance Research Letters* 42, 102048, 2021, p.1-4.

⁵ J. Henk von Eije: Negative Interest Rates, COVID-19, and the Finances of Listed Euro Firms, *SSRN Journal*, 2021, <https://www.ssrn.com/abstract=3886064> (access: 30.10.2021).

⁶ A. Daniłowska: The Impact of the COVID19 Pandemic on the Credit Market in Poland, *ERSJ XXIV*, Issue 3, 2021, p. 229-240.

⁷ D. O'Brien, C. Dumoncel, E. Goncalves: The role of demand and supply factors in HICP inflation during the COVID-19 pandemic – a disaggregated perspective. *ECB Economic Bulletin*, Issue 1/2021, https://www.ecb.europa.eu/pub/economic-bulletin/articles/2021/html/ecb.ebart202101_02~7c3bd48751.en.html (access: 30.10.2021).

⁸ B.H. Meyer, B. Prescott, X.S. Sheng: The Impact of the COVID-19 Pandemic on Business Expectations, *International Journal of Forecasting*, S0169207021000509, 2021, p. 1-50.

⁹ S. Erdođan, D.C. Yildirim, A. Gedikli: Dynamics and Determinants of Inflation During the COVID-19 Pandemic Period in European Countries: A Spatial Panel Data Analysis, *Düzce Týp Fakóltesi Dergisi* 2020, <https://dergipark.org.tr/en/doi/10.18678/dtfd.794107> (access: 30.10.2021).

¹⁰ Y. Xu, Z. Liu, Ch. Su, J. Ortiz: Causality between Actual and Expected Inflation in Central and Eastern Europe: Evidence Using a Heterogeneous Panel Analysis, *Eastern European Economics* 59.2, 2021 p. 148-170.

¹¹ P. De Toro, F. Nocca, F. Buglione: Real Estate Market Responses to the COVID-19 Crisis: Which Prospects for the Metropolitan Area of Naples (Italy), *Urban Science* 5.1 23, 2021, p. 1-31.

¹² S. Liu, Y. Su: The Impact of the COVID-19 Pandemic on the Demand for Density: Evidence from the U.S. Housing Market, *Economics Letters* 207, 110010, 2021, p. 1-4.

Additionally, the COVID-19 pandemic has directly disrupted the supply of raw materials and human resources in the real estate market¹³. Changes in global markets and shortages of raw materials have resulted in a significant increase in building materials prices, affecting entire construction costs¹⁴.

Francke and Korevaar¹⁵, and Ambrus et al.¹⁶, based on historical outbreaks of the plagues, find a negative impact of the pandemic on house prices. Moreover, Wong¹⁷ observes the price declines of housing during SARS epidemic in Hong Kong.

Some studies, focusing on the initial phase of COVID-19 (January-March 2020), observe the negative impact of the novel coronavirus pandemic on real estate prices. Gupta et al.¹⁸, based on data from most U.S. metropolitan areas, show that the novel coronavirus pandemic has caused a decline of house prices and rents in city centres and an increase in house prices and rents away from the centres. Brueckner et al.¹⁹ and Davis et al.²⁰ examine changes in residential valuations as an effect of working from home across cities. Hu et al., using the daily hedonic housing price index for five Australian capital cities at the first stage of the COVID-19 spread, reveal a negative relationship between prior COVID-19 cases and daily housing returns²¹. Kaynak et al.²², for the city level in Turkey, show that the COVID-19 pandemic has a negative effect on abnormal returns of residential prices during the novel coronavirus pandemic. Del Giudice et al.²³, analysing Campania Region in Italy, document substantial decreasing house prices.

¹³ N. HA: Factors Affecting Real Estate Prices During the COVID-19 Pandemic: An Empirical Study in Vietnam, *The Journal of Asian Finance, Economics and Business* 8.10, 2021, p. 159-164.

¹⁴ <https://constructionmarketexperts.com/en/news/building-material-prices-are-still-on-the-rise/> (access: 30.10.2021).

¹⁵ M. Francke, M. Korevaar: Housing Markets in a Pandemic: Evidence from Historical Outbreaks, *Journal of Urban Economics* 123, 103333, 2021, p. 1-12.

¹⁶ A. Ambrus, E. Field, R. Gonzalez: Loss in the Time of Cholera: Long-Run Impact of a Disease Epidemic on the Urban Landscape, *American Economic Review* 110.2, 2020, p. 475-525.

¹⁷ G. Wong: Has SARS Infected the Property Market? Evidence from Hong Kong, *Journal of Urban Economics* 63.1, 2008, p. 74-95.

¹⁸ A. Gupta, V. Mittal, J. Peeters, S. Van Nieuwerburgh: Flattening the Curve: Pandemic-Induced Revaluation of Urban Real Estate (Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research, April 2021), <http://www.nber.org/papers/w28675.pdf> (access: 30.10.2021).

¹⁹ J. Brueckner, M. Kahn, G. Lin: A New Spatial Hedonic Equilibrium in the Emerging Work-from-Home Economy? (Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research, March 2021), <http://www.nber.org/papers/w28526.pdf> (access: 30.10.2021).

²⁰ M. Davis, A. Ghent, J. Gregory: The Work-from-Home Technology Boon and Its Consequences, (Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research, February 2021), <http://www.nber.org/papers/w28461.pdf> (access: 30.10.2021).

²¹ M.R. Hu, A.D. Lee, D. Zou: COVID-19 and Housing Prices: Australian Evidence with Daily Hedonic Returns, *Finance Research Letters* 101960, 2021, p. 1-8.

²² S. Kaynak, A. Ekinci, H.F. Kaya: The Effect of COVID-19 Pandemic on Residential Real Estate Prices: Turkish Case, *QFE* 5.4, 2021, p. 623-639.

²³ V. Del Giudice, P. De Paola, F.P. Del Giudice: COVID-19 Infects Real Estate Markets: Short and Mid-Run Effects on Housing Prices in Campania Region (Italy), *Social Sciences* 9.7, 114, 2020, p. 1-18.

Moreover, D’Lima et al²⁴., using micro-level data on U.S. residential property transactions, reveal the pricing effect in housing market following the government anti-COVID-19 responses during the first wave of the pandemic. They find that house prices depend on population density (prices fell in densely populated locations but increased in low-density locations) and the size of the properties (prices decreased more in the case of smaller properties).

However, the following months of the COVID-19 pandemic brought a change in the house price trend, i.e., an increase in prices. Based on the U.S., Zhao²⁵ observes the housing market’s recovery after April 2020, mainly increasing real estate prices and intensified housing demand. Wang²⁶ also observe the similar trend. Yiu²⁷, conducting a five-country study, reveals that the increase in house prices during COVID-19 is affected by the changes in real interest rates; precisely, a 1% decrease in the real interest rate causes a 1.5% increase in house prices. According to Knight Frank’s Global House Price Index, house prices have been rising at the fastest rate since the pre-global financial crisis period²⁸. The COVID-19-induced global housing boom has led to the house prices increase by 9,2% in the year (based on data from 55 countries worldwide in the period June 2020-June 2021)²⁹. House prices reaction is mainly driven by national expansionary monetary and fiscal policies, which have been globally introduced to revive the economic activity. It corresponds with the IMF findings that house prices are synchronized across countries and are affected by global interest rate shocks³⁰. Chahrour and Gaballo³¹ present the idea that house price changes may drive rational waves of optimism and pessimism in the economy. According to their model, a house price increase caused by aggregate disturbances may be misinterpreted as a sign of higher local permanent income, leading households to demand more consumption and housing.

The theory of price convergence in housing markets assume that housing prices at the regional or international level tend to achieve a state of stable equilibrium³². Holmes

²⁴ W. D’Lima, L.A. Lopez, A. Pradhan: COVID-19 and housing market effects: evidence from US shut-down orders. Available at SSRN 3647252, 2020, p. 1-48.

²⁵ Y. Zhao: US housing market during COVID-19: aggregate and distributional evidence, IMF Working Paper No. 2020/212, 2020, p. 1-37.

²⁶ B. Wang: How Does COVID-19 Affect House Prices? A Cross-City Analysis, JRFM 14.2, 47, 2021, p. 1-15.

²⁷ Ch. Yim Yiu: Why House Prices Increase in the COVID-19 Recession: A Five-Country Empirical Study on the Real Interest Rate Hypothesis, Urban Science 5.4, 77, 2021, p. 1-14.

²⁸ Knight Frank, Global House Price Index Q2 2021, <https://content.knightfrank.com/research/84/documents/en/global-house-price-index-q1-2021-8146.pdf> (access: 30.10.2021).

²⁹ Knight Frank, Global House Price Index Q1 2021, <https://content.knightfrank.com/research/84/documents/en/global-house-price-index-q2-2021-8422.pdf> (access: 30.10.2021).

³⁰ M. Katagiri, C. Raddatz: House price synchronization and financial openness: A dynamic factor model approach. International Monetary Fund, 2018, p. 1-14.

³¹ R. Chahrour, G. Gaballo: Learning from House Prices: Amplification and Business Fluctuations, The Review of Economic Studies, 88.4, 2021, p. 1720-1759.

³² K. Żelazowski: Convergence of Housing Markets: European Perspective, Folia Oeconomica Stetinensia 18.2, 2018, p. 190-202.

et al.³³ and Kim and Rous³⁴, based on the U.S. market, confirm the existence of long-run regional house price convergence. Tomal³⁵ and Żelazowski³⁶, analysing housing prices in voivodeship capitals in Poland, does not reveal a common price convergence in the long-run. However, he observes convergence clubs (city-groups) in primary and secondary markets where the housing prices tend to converge.

Our contribution is that by calculating real housing prices, we assess the changes in housing prices in voivodeship capitals in Poland during the COVID-19 pandemic and search for the price convergence processes on this market. Our study indicates the regional changes in the real estate market in Poland.

The paper is organised as follows: the next section describes the methodology, i.e., the study's aim, research hypotheses, and description of material and methods used. The subsequent section presents the empirical findings, and the final section offers our conclusions.

Methodology

The paper aims to present and assess the changes in real housing prices in Poland during the COVID-19 pandemic. In detail, we analyse real transaction prices of residential premises in multi-family housing (apartments) in the primary market (new construction) and secondary market (existing housing stock) within 16 administrative capitals of voivodeships.

To achieve the aim of the paper, we formulate the following research hypothesis:

H1: The growth rate of real housing prices in voivodeship capitals in Poland during the COVID-19 pandemic is higher than in the corresponding pre-COVID-19 period.

H2: We observe the regional price convergence in real estate prices in voivodeship capitals in Poland during the COVID-19 pandemic.

Analysing transaction prices of housing in 16 administrative capitals of voivodeships in Poland, we use quarterly data from the House Prices Database (BaRN) collected by the National Bank of Poland (NBP). The database is developed by sharing data by real estate agents and developers with the NBP. The obligation to provide statistical data results from the Polish law.

To calculate the real housing prices in voivodeship capitals in Poland, we divide the nominal prices by the price index of consumer goods and services. The price index of consumer goods and services is based on surveys on prices of consumer goods and services on the retail market and surveys on average expenditures of households on consumer goods and services. Statistics Poland calculates this index according to the

³³ M.J. Holmes, J. Otero, T. Panagiotidis: Investigating Regional House Price Convergence in the United States: Evidence from a Pair-Wise Approach, *Economic Modelling* 28.6, 2011, p. 2369-2376.

³⁴ Y. Se Kim, J.J. Rous: House Price Convergence: Evidence from US State and Metropolitan Area Panels, *Journal of Housing Economics* 21.2, 2012, p. 169-186.

³⁵ M. Tomal: House Price Convergence on the Primary and Secondary Markets: Evidence from Polish Provincial Capitals, *Real Estate Management and Valuation* 27.4, 2019, p. 62-73.

³⁶ K. Żelazowski: Price Convergence in the Regional Housing Markets in Poland, *Real Estate Management and Valuation* 27.2, 2019, p. 44-52.

Classification of Individual Consumption by Purpose, i.e., the classification adapted for the Harmonised Indices of Consumer Prices (HICP). Data on the index come from Statistics Poland.

To detect the process of regional price convergence among 16 voivodeship capitals in Poland, we calculate the self-developed index of housing prices. We calculate the average price per square metre of housing in Poland as the arithmetic mean of prices in individual 16 voivodeship capitals, weighted by the size of the population of each city. Data on population in 16 voivodeship capitals are up-to-date and come from Statistics Poland.

The research covers the 2018-2021 period. In the analysis, we distinguish the COVID-19 period and the corresponding pre-COVID-19 period. The COVID-19 period refers to seven quarters between the first quarter of 2020 and the third quarter of 2021. The pre-COVID-19 period represents seven quarters between the first quarter of 2018 and the third quarter of 2019.

We present research results using graphic and tabular methods, primarily mapping and Japanese candlestick charting.

Results and discussion

The macroeconomic factors having a significant impact on the real estate market in Poland during the COVID-19 pandemic include, among others, stable economic growth (despite a GDP decrease of 2.8% in 2020), high inflation (one of the highest levels in the European Union), and low level of interest rates (the Monetary Policy Council of the NBP lowered the reference rate from 1.5 to 0.1%). In Q3 and Q4 2020, a significant increase in demand for housing is observed due to historically low-interest rates and increased household wages. The pandemic contributes to the rise in the supply of housing in Poland. According to the NBP estimate, the housing stock in 16 voivodeship capitals increases by approx. 85 thousand in 2020, reaching the level of over 3.8 million premises (in the entire country, it amounted to approx. 15 million premises) at the end of 2020. However, the dynamics of the increase in the number of housings in the stock in individual centres varies and is related to the situation on regional markets. In addition, the uncertainty associated with the COVID-19 pandemic, primarily concerns about the health of loved ones and the performance of work and study remotely, resulting in a decline in interest in renting housing in Poland. This uncertainty is a reason for deciding to buy one's apartment and, consequently, resignation from further renting housing, which increases the supply of apartments for rent. The operation of all the above-mentioned factors contributes to the oversupply of the apartment rental market, resulting in increased competition among landlords, increased number of vacant spaces, and decreased rental rates³⁷.

³⁷ NBP, Raport o sytuacji na rynkach nieruchomości mieszkaniowych i komercyjnych w Polsce w 2020 r., 2021, https://www.nbp.pl/publikacje/rynek_nieruchomosci/raport_2020.pdf (access: 30.10.2021).

In the study, we analyse the real prices of housing in Poland. Thus, we consider changes in the level of prices in the Polish economy. Figure 1 depicts the prices changes in Poland in 20218-2021, measured by the levels of the quarterly price index of consumer goods and services.

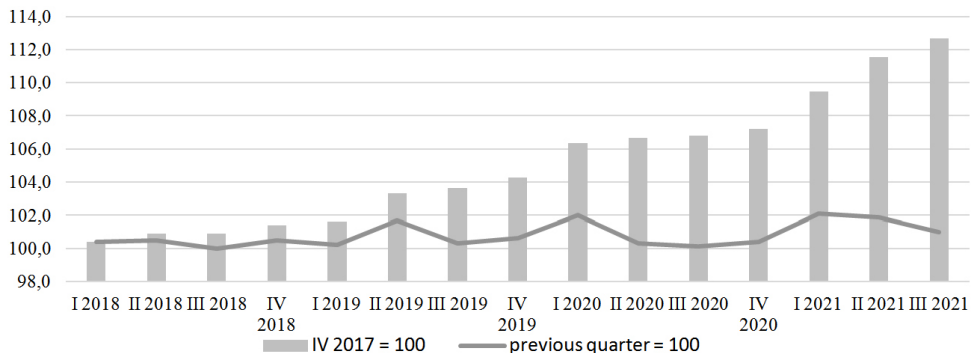

Figure 1. Quarterly price indices of consumer goods and services in Poland in 2018-2021

Source: Own calculation and elaboration based on Statistics Poland.

The data in Figure 1 show that in the entire analysed period, i.e., Q1 2018-Q3 2021, prices of consumer goods and services in Poland increase by almost 13%. The price growth dynamics differ in individual quarters. However, we observe a specific trend. In the pre-COVID-19 sub-period, the price growth rate is much lower than in the COVID-19 period, i.e., 3.6% vs. 8%, respectively. During the entire analysed period, the most significant quarterly changes in the price levels are recorded in the first quarters of 2020 and 2010, precisely about 2%. Figure 1 depicts that the COVID-19 pandemic explicitly contributes to the substantial inflation growth in Poland.

Figure 2 presents the developments in real transaction housing prices in the primary market in 16 voivodeship capitals in Poland in the 2018-2021 period, in the division into two sub-periods, i.e., pre-COVID-19 and COVID-19 periods. The Japanese candle chartings depict the real prices in PLN, while the maps present the percentage prices changes.

In the entire analysed period, 2018-2021, the highest housing prices in the primary market are recorded in Warszawa, Gdańsk, Kraków, and Wrocław, and the lowest in Zielona Góra and Kielce. Prices in Warszawa are about twice as high as in Zielona Góra. In the pre-COVID-19 sub-period, the average price per square meter of housing in analysed cities equals PLN 5950. We are observing an increase in real housing prices in the primary market in all 16 voivodeship capitals. The highest, over 20% increase in housing prices is observed in Katowice, Rzeszów, and Gdańsk, while housing prices in Olsztyn do not change. In the COVID-19 sub-period, the average real price per square meter of housing in the analysed cities is PLN 6640. The highest increases in real housing prices are

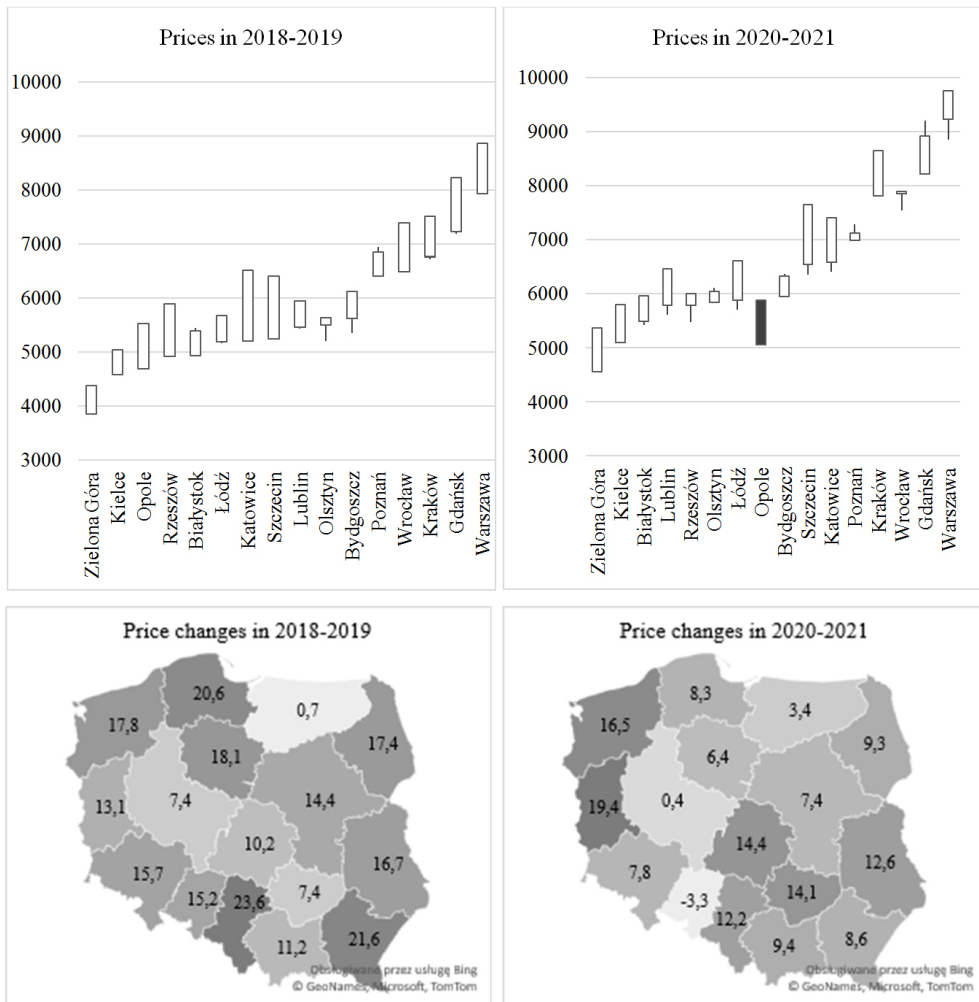

Figure 2. Real transaction housing prices in the primary market in voivodeship capitals in Poland in 2018-2021

Source: own calculation and elaboration based on the NBP House Prices Database and Statistics Poland.

recorded in Zielona Góra, Szczecin, Łódź, and Kielce, over 14%. The real price of housing unexpectedly drops in Opole, while in Poznań, the price hardly changes. The average increase in real housing prices in the pre-COVID-19 period is almost 15%, and surprisingly in the COVID-19 period equals only 9%. In the case of 12 voivodeship capitals, housing prices increase more in the pre-COVID-19 period.

Figure 3 presents the developments in real transaction housing prices in the secondary market in 16 voivodeship capitals in Poland in the 2018-2021 period, in the division into two sub-periods, i.e., pre-COVID-19 and COVID-19 periods.

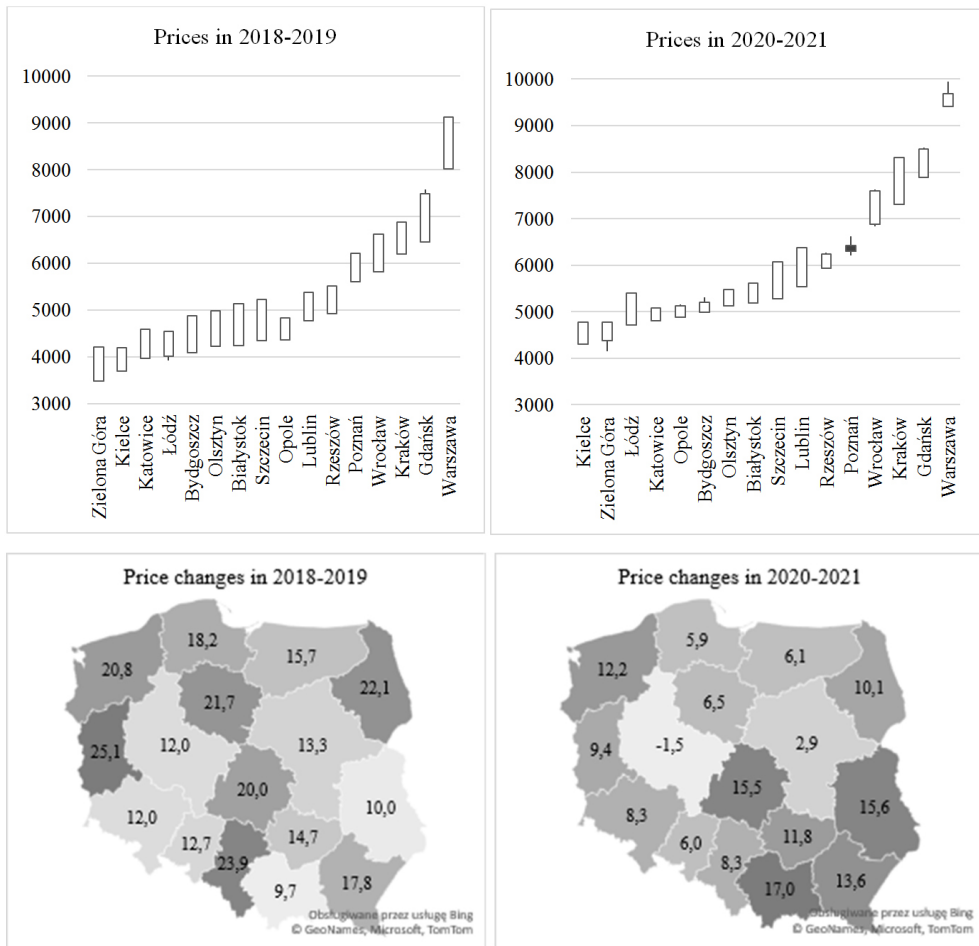

Figure 3. Real transaction housing prices in the secondary market in voivodeship capitals in Poland in 2018-2021

Source: own calculation and elaboration based on the NBP House Prices Database and Statistics Poland.

As in the primary market, during the entire analysed period 2018-2021, the highest real housing prices in the secondary market are recorded in Warszawa, Gdańsk, Kraków, and Wrocław. However, in the secondary market, the price difference between Warszawa and other analysed cities is even more substantial. The lowest prices are recorded in Zielona Góra and Kielce. In the pre-COVID-19 sub-period, the average real price per square meter of housing in the analysed cities equals PLN 5260. We observe an increase in real housing prices in all 16 voivodeship capitals. We observe an over 20% increase in housing prices in Zielona Góra, Katowice, Białystok, Bydgoszcz, Szczecin, and Łódź. In Kraków and Lublin, this increase amounts to only 10%. In the COVID-19 sub-period, the average real price per square meter of housing in the secondary market in the

analysed cities is PLN 6075. We record the most significant increase in real housing prices in Kraków, Lublin, and Łódź, precisely over 15%. Unexpectedly, in Poznań, we observe a decrease in the real housing price, and in Warszawa, the increase equals less than 3%. The average increase in the housing prices in the secondary market in the pre-COVID-19 period is 17 %, and surprisingly in the COVID-19 period - only 9%. In 13 out of 16 voivodeship capitals, real housing prices rise much faster before the COVID-19 outbreak.

Overall, both in the pre-COVID-19 and COVID-19 periods, real housing prices in the primary market are substantially higher than those in the secondary market, i.e., by 13 and 9%, respectively.

Our research results do not confirm the first research hypothesis that the growth rate of real housing prices in voivodeship capitals in Poland during the COVID-19 pandemic is higher than in the corresponding pre-COVID-19 period. Nevertheless, our study results correspond to Zhao³⁸, and Wang³⁹, who observe the increase in housing prices during the COVID-19 pandemic. We agree with Yiu⁴⁰ that the interest rate policy mainly drives the process. Additionally, we are consistent with Chahrour and Gaballo's⁴¹ statement that housing price changes might reflect the level of optimism and pessimism in the economy.

Our next task is to detect the existence and assess the process of the regional price convergence in the housing market in analysed voivodeship capitals. Table 1 results show the values of the housing price index for the primary and secondary markets in the analysed voivodeship capitals in the 2018-2021 period.

Analysing the values of the housing price index for the primary market, we see that housing prices in Warszawa are about 25% higher than the average price in 16 voivodeship capitals. The levels of the housing price index for Gdańsk, Kraków, Wrocław, and Poznań are also above the average. On the other hand, the lowest index levels are recorded in the case of Zielona Góra, Opole, Kielce, Rzeszów, and Białystok, i.e., less than 80% of the average housing price in 16 analysed cities. Table 1 results depict the existence of regional housing price convergence in most of the analysed voivodeship capitals. During the COVID-19 pandemic, the price index level increases the most in the case of Szczecin, Katowice, and Białystok, by 8.4, 4.9, and 4.2 percentage points, respectively. In addition, we record an increase in the index level in Łódź, Zielona Góra, Kielce, and Rzeszów. Moreover, we observe a slight decrease in the housing price index values for voivodeship capitals with the highest price per square meter of housing in the primary market, i.e., Gdańsk, Warszawa, and Wrocław. However, we also reveal a process of regional price

³⁸ Y. Zhao: US housing market during COVID-19: aggregate and distributional evidence, 2020, p. 1-37.

³⁹ H. Wong: Has SARS Infected the Property Market? Evidence from Hong Kong, *Journal of Urban Economics* 63.1, 2008, p.74-95.

⁴⁰ Ch. Yim Yiu: Why House Prices Increase in the COVID-19 Recession: A Five-Country Empirical Study on the Real Interest Rate Hypothesis, *Urban Science* 5.4, 77, 2021, p. 1-14. Why House Prices Increase in the COVID-19 Recession.

⁴¹ R. Chahrour, G. Gaballo, "Learning from House Prices: Amplification and Business Fluctuations", *The Review of Economic Studies* 88.4, 2021, p. 1720-1759.

Table 1. The index of housing prices in voivodeship capitals in Poland, based on real transaction prices from primary and secondary markets (the index value for Poland = 100)

Voivodeship capital	Primary market				Secondary market			
	I 2018	III 2019	IV 2020	III 2021	I 2018	III 2019	IV 2020	III 2021
Białystok	77.9	75.9	72.0	76.2	74.1	78.5	76.3	77.3
Bydgoszcz	88.7	86.2	82.5	80.8	71.4	74.6	74.1	71.7
Gdańsk	114.2	116.1	116.3	114.0	112.9	114.7	117.6	117.0
Katowice	82.2	91.7	89.7	94.6	69.3	70.2	69.9	70.1
Kielce	72.3	71.0	73.3	74.1	64.5	64.2	63.3	65.8
Kraków	107.0	105.9	108.1	110.5	108.2	105.4	105.6	114.6
Lublin	86.2	83.8	84.8	82.5	83.3	82.2	82.7	87.8
Łódź	82.1	80.0	82.0	84.5	70.0	69.6	71.8	74.3
Olsztyn	86.9	79.4	80.4	77.3	73.9	76.4	75.2	75.4
Opole	74.1	77.9	73.9	64.6	76.1	73.9	71.8	70.6
Poznań	101.3	96.6	94.5	91.0	97.9	95.2	92.3	86.7
Rzeszów	77.6	83.0	76.1	76.7	86.1	84.3	87.3	86.0
Szczecin	82.8	90.3	89.1	97.7	75.8	79.9	79.7	83.6
Warszawa	125.4	125.0	126.7	124.7	140.1	139.7	138.7	133.4
Wrocław	102.5	104.2	101.9	100.9	101.7	101.3	103.7	104.7
Zielona Góra	60.8	61.7	66.2	68.6	60.9	64.3	62.0	65.7

Source: own calculation and elaboration based on the NBP House Prices Database and Statistics Poland.

divergence of housing in several analysed cities. We observe the most significant decrease in the value of the analysed index in Opole, almost 10 pp. Additionally, we notice a similar tendency in Poznań, Olsztyn, Lublin and Bydgoszcz.

When analysing the values of the housing price index for the secondary market, we observe similar trends as in the primary market. Prices in Warszawa are over one-third higher than the average for 16 voivodeship capitals. Moreover, the housing price index is above average in the case of Gdańsk, Kraków, and Wrocław. In the case of Zielona Góra and Kielce, the index reaches the lowest values, i.e., below 70% of the average. Similarly to the primary market, we observe the process of regional price convergence of housing in 10 analysed voivodeship capitals (Lublin, Szczecin, Zielona Góra, Łódź, Kielce, Białystok, Olsztyn, Katowice as well as Warszawa and Gdańsk). However, in the case of the remaining cities, we reveal the divergence process in the housing market. During the COVID-19 epidemic, the housing price index in Krakow increased by almost 10%.

We confirm the existence of regional price convergence in the housing market in analysed cities, both in primary and secondary markets. It is consistent with the second hypothesis. However, we do not observe a common price convergence, but only

convergence clubs (city-groups) where the housing prices tend to converge in the COVID-19 sub-period. Our results are in line with Tomal⁴² and Żelazowski⁴³, who reveal the process only in the case of given convergence clubs, not for all analysed voivodeship capitals.

Conclusions

The COVID-19 pandemic changes the real estate market in Poland. We observe the highest real housing prices in Warszawa, Gdańsk, Kraków, and Wrocław, while the lowest in Zielona Góra and Kielce. In the pre-COVID-19 and COVID-19 periods, real housing prices in the primary market are substantially higher than those in the secondary market. In the COVID-19 sub-period, we observe the most significant increases in real estate prices in Zielona Góra and Szczecin in the primary market, and Kraków, Lublin, and Łódź in the secondary market. Surprisingly, the growth rate in real housing prices in the COVID-19 sub-period is lower than in corresponding pre-COVID-19 period. Moreover, we reveal the existence of regional price convergence in the housing market in analysed cities, both in primary and secondary markets. However, we do not observe a common price convergence, but only convergence clubs (city-groups) where the housing prices tend to converge in the COVID-19 sub-period.

Finding and analysis of socio-economic determinants of the regional differences in developments in real housing prices in Poland stand as a challenge for future research.

Literature

- Alberola E., Arslan Y., Cheng Ch., Moessne R.: Fiscal Response to the COVID-19 Crisis in Advanced and Emerging Market Economies *Pac Econ Rev* 26.4, 2021, p. 459-468.
- Ambrus A., Field E., Gonzalez R.: Loss in the Time of Cholera: Long-Run Impact of a Disease Epidemic on the Urban Landscape, *American Economic Review* 110.2, 2020, p. 475-525.
- Benmelech E., Tzur-Ilan N.: The Determinants of Fiscal and Monetary Policies During the COVID-19 Crisis, National Bureau of Economic Research, July 2020, <http://www.nber.org/papers/w27461.pdf> (access: 30.10.2021).
- Brueckner J., Kahn M., Lin G.: A New Spatial Hedonic Equilibrium in the Emerging Work-from-Home Economy? (Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research, March 2021), <http://www.nber.org/papers/w28526.pdf> (access: 30.10.2021).
- Yiu Ch.Y.: Why House Prices Increase in the COVID-19 Recession: A Five-Country Empirical Study on the Real Interest Rate Hypothesis, *Urban Science* 5.4, 77, 2021, p. 1-14.
- Chahrour R., Gaballo G.: Learning from House Prices: Amplification and Business Fluctuations, *The Review of Economic Studies*, 88.4, 2021, p. 1720-1759.
- Czech K., Wielechowski M., Kotyza P., Benešová I., Laputkowa A.: Shaking Stability: COVID-19 Impact on the Visegrad Group Countries' Financial Markets, *Sustainability* 12.15, 6282, 2020, p. 1-18.

⁴² T. Tomal: House Price Convergence on the Primary and Secondary Markets: Evidence from Polish Provincial Capitals, *Real Estate Management and Valuation* 27.4, 2019, p. 62-73.

⁴³ K. Żelazowski: Price Convergence in the Regional Housing Markets in Poland, *Real Estate Management and Valuation* 27.2, 2019, p. 44-52.

- Daniłowska A.: The Impact of the COVID19 Pandemic on the Credit Market in Poland, *ERSJ XXIV, Issue 3, 2021*, p. 229-240.
- Davis M., Ghent A., Gregory J.: *The Work-from-Home Technology Boon and Its Consequences*, (Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research, February 2021), <http://www.nber.org/papers/w28461.pdf> (access: 30.10.2021).
- De Toro P., Nocca F., Buglione F.: Real Estate Market Responses to the COVID-19 Crisis: Which Prospects for the Metropolitan Area of Naples (Italy), *Urban Science* 5.1, 23, 2021, p. 1-31.
- Del Giudice V., De Paola P., Del Giudice F.P.: COVID-19 Infects Real Estate Markets: Short and Mid-Run Effects on Housing Prices in Campania Region (Italy), *Social Sciences* 9.7, 114, 2020, p. 1-18.
- D’Lima W., Lopez L.A., Pradhan A.: COVID-19 and housing market effects: evidence from US shutdown orders. Available at SSRN 3647252, 2020, p. 1-48.
- Erdođan S., Yildirim D.C., Gedikli A.: Dynamics and Determinants of Inflation During the COVID-19 Pandemic Period in European Countries: A Spatial Panel Data Analysis, *Düzce Týp Fakóltesi Dergisi* 2020, <https://dergipark.org.tr/en/doi/10.18678/dtfd.794107> (access: 30.10.2021).
- Francke M., Korevaar M.: Housing Markets in a Pandemic: Evidence from Historical Outbreaks, *Journal of Urban Economics* 123, 103333, 2021, p. 1-12.
- Gupta A., Mittal V., Peeters J., Van Nieuwerburgh S.: *Flattening the Curve: Pandemic-Induced Revaluation of Urban Real Estate* (Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research, April 2021), <http://www.nber.org/papers/w28675.pdf> (access: 30.10.2021).
- HA N.: Factors Affecting Real Estate Prices During the COVID-19 Pandemic: An Empirical Study in Vietnam, *The Journal of Asian Finance, Economics and Business* 8.10, 2021, p. 159-164.
- Henk von Eije J.: Negative Interest Rates, COVID-19, and the Finances of Listed Euro Firms, *SSRN Journal* 2021, <https://www.ssrn.com/abstract=3886064> (access: 30.10.2021).
- Holmes M.J., Otero J., Panagiotidis T.: Investigating Regional House Price Convergence in the United States: Evidence from a Pair-Wise Approach, *Economic Modelling* 28.6, 2011, p. 2369-2376. <https://constructionmarketexperts.com/en/news/building-material-prices-are-still-on-the-rise/> (access: 30.10.2021).
- Hu M.R., Lee A.D., Zou D.: COVID-19 and Housing Prices: Australian Evidence with Daily Hedonic Returns, *Finance Research Letters* 101960, 2021, p. 1-8.
- Katagiri M., Raddatz C.: House price synchronization and financial openness: A dynamic factor model approach. *International Monetary Fund*, 2018, p. 1-14.
- Kaynak S., Ekinci A., Kaya H.F.: The Effect of COVID-19 Pandemic on Residential Real Estate Prices: Turkish Case, *QFE* 5.4, 2021, p. 623-639.
- Knight Frank, Global House Price Index Q1 2021, <https://content.knightfrank.com/research/84/documents/en/global-house-price-index-q1-2021-8146.pdf> (access: 30.10.2021).
- Knight Frank, Global House Price Index Q2 2021, <https://content.knightfrank.com/research/84/documents/en/global-house-price-index-q2-2021-8422.pdf> (access: 30.10.2021).
- Lang S., Schadner W.: The Trilemma of Expansionary Monetary Policy in the Euro Area during the COVID-19 Crisis, *Finance Research Letters* 42, 102048, 2021, p. 1-4.
- Liu S., Su Y.: The Impact of the COVID-19 Pandemic on the Demand for Density: Evidence from the U.S. Housing Market, *Economics Letters* 207, 110010, 2021, p. 1-4.
- Meyer B.H., Prescott B., Sheng X.S.: The Impact of the COVID-19 Pandemic on Business Expectations, *International Journal of Forecasting*, S0169207021000509, 2021, p. 1-50.
- NBP, Raport o sytuacji na rynkach nieruchomości mieszkaniowych i komercyjnych w Polsce w 2020 r., 2021, https://www.nbp.pl/publikacje/rynek_nieruchomosci/raport_2020.pdf (access: 30.10.2021).

- O'Brien D., Dumoncel C., Goncalves E.: The role of demand and supply factors in HICP inflation during the COVID-19 pandemic – a disaggregated perspective. ECB Economic Bulletin, Issue 1, 2021, https://www.ecb.europa.eu/pub/economic-bulletin/articles/2021/html/ecb.ebart202101_02~7c3bd48751.en.html (access: 30.10.2021).
- Se Kim Y., Rous J.J.: House Price Convergence: Evidence from US State and Metropolitan Area Panels, *Journal of Housing Economics* 21.2, 2012, p. 169-186.
- Tomal T.: House Price Convergence on the Primary and Secondary Markets: Evidence from Polish Provincial Capitals, *Real Estate Management and Valuation* 27.4, 2019, p. 62-73.
- Wang B.: How Does COVID-19 Affect House Prices? A Cross-City Analysis, *JRFM* 14.2, 47, 2021, p. 1-15.
- Wong G.: Has SARS Infected the Property Market? Evidence from Hong Kong, *Journal of Urban Economics* 63.1, 2008, p. 74-95.
- Xu Y., Liu Z., Su Ch., Ortiz J.: Causality between Actual and Expected Inflation in Central and Eastern Europe: Evidence Using a Heterogeneous Panel Analysis, *Eastern European Economics* 59.2, 2021, p. 148-170.
- Zhao Y.: US housing market during COVID-19: aggregate and distributional evidence, 2020, p. 1-37.
- Żelazowski K.: Convergence of Housing Markets: European Perspective, *Folia Oeconomica Stetinensia* 18.2, 2018, p. 190-202.
- Żelazowski K.: Price Convergence in the Regional Housing Markets in Poland, *Real Estate Management and Valuation* 27. 2, 2019, p. 44-52.

